

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

Tratelt peltady
F. J. H.

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

SOROZATSZERKESZTŐK

FÓRIS ÁGOTA
PUSZTAY JÁNOS

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

TOMUS I.

UTAK A TERMINOLÓGIÁHOZ

Szerkesztők

Fóris Ágota
Pusztay János

SZOMBATHELY
2006

Terminologia et Corpora – Supplementum

A Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének és a Terminológiai Innovációs Központnak közös sorozata.

Cím:

H – 9700 SZOMBATHELY, Berzsényi tér 2.

Tel./Fax: +36 94/504-553

+36 94/504-589

e-mail: aforis@bdf.hu

pyj@bdf.hu

Honlap: <http://termik.bdf.hu>

<http://uralisztika.hu>

<http://uralisztika.eu>

ISSN 1788-6368

HU ISSN 1788-6368

ISBN 978-963-9531-74-1

Lektorok:

Balaskó Mária

Klaudy Kinga

A kötet az OTKA (T 46470) támogatásával jelent meg.

© A szerkesztők és a szerzők, 2006

Nyomdai munkák: Balogh és Társa, Szombathely

Előszó

Az *Utak a terminológiához* címmel megjelenő gyűjteményes kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz a terminológia témaköréből. A tanulmányok szerzői a pécsi és a veszprémi egyetem nyelvészeti doktori programjának hallgatói, akik pályájuk kezdeti szakaszán lévő, ígéretes teljesítményt nyújtó, többségében fiatal kutatók. Szerteágazó kutatási témáik terminológiához kapcsolódó szeletét dolgozták fel, s ezek eredményei találhatók írásaikban: a színek mint terminusok, a wellness terminológiája, a zenei tempójelzések terminológiai elemzése, a matematika terminusai a tankönyvekben, az ész terminológiai kutatások, valamint a non verbális kommunikáció, a bank, a formulaszerű nyelvhasználat, a szociolingvisztika, a számítógép terminusok vizsgálata. A kötet zárótanulmánya pedig e terminológiai vizsgálatok tanulságaiból emel ki néhányat.

Az eredmények publikálása és a szakmai nyilvánosság elé bocsátása révén újabb hangsúlyt kaphat a hazai terminológiai kutatások fontossága.

Az, hogy ezek a kutatási eredmények Szombathelyen látnak napvilágot, nem véletlen, hiszen e város a magyar terminológia két szervezetének is otthont ad: 2005-ben a *Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa* (MaTT; <http://www.matt.hu>) alakult meg itt az UNESCO alszervezeteként, 2006 szeptembere óta pedig a Berzsenyi Dániel Főiskola Bölcsészettudományi Kara Interkulturális Tanulmányok Intézetének keretében működik a *Terminológiai Innovációs Központ* (TermIK; <http://termik.bdf.hu>).

Szombathely, 2006 októberében

A szerkesztők

NÉHÁNY SZÍNNEV TERMINOLÓGIAI VIZSGÁLATA

B. PAPP ESZTER

eszter.papp@gmail.com

A színnevek a mindennapi nyelvhasználatban elég gyakoriak. Vizsgálatukkal évtizedek óta több tudományág foglalkozik, és mindegyik a maga területén úgy tartja, hogy a kérdést alaposan megvizsgálta és végleges eredményekre jutott. Az antropológiai nyelvészet – a családi viszonyok mellett – a színnevek vizsgálatával foglalkozott a legbehatóbban, és a különböző nyelvekben található színnevek számát és jelentését kutatta. A szemantika több ága is sarkalatos pontként kezeli a színnevek jelentésének meghatározását. A természettudományok közül az optika a fény fizikai jellemzőivel írja le a színeket, a fénytani ismereteket pedig a nyomdászatban is felhasználják.

A vizsgálódások során általában nem definiálják az egyes színnevek jelentését, amiből arra következtethetünk, hogy a kutatók szerint azok jelentése egyértelmű és az egyes nyelveken belül azonos, és feltehetően azonosnak tekintik a köznyelvi jelentést például a fizikában használtakkal. A jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a különböző szakszövegekben és a *Magyar értelmező szótárában* (a továbbiakban *ÉrtSz.*) található színnevek jelentéstartománya mennyire fedi egymást, és valóban tapasztalható-e az a fajta kölcsönös érthetőség, amit mindig is feltételeztek.

1. Az előzmények: a színnevekkel végzett vizsgálatok történeti áttekintése

A színnevek nyelvészeti vizsgálatával már régóta foglalkoznak, többféle elméleti keretben. Kezdetben a nyelvi relativizmus elmélete volt az uralkodó, amelynek kiindulási pontja az, hogy a nyelv által megszabott szemantikai struktúrák határozzák meg a gondolkodásunkat, és ezen keresztül a nyelvhasználatot (SAPIR 1951). Ez később a Sapir–Whorf hipotézisként vált ismertté: Sapir tanítványa, Whorf fogalmazta meg 1956-ban (PINKER 1999). Eszerint a színnevek alkotta szemantikai mezőt a nyelvek önkényesen szabdalják fel, és ez a felosztás határozza meg azt is, hogy mely színeket tudják megkülönböztetni. Hjelmslev 1953-ban például arra a következtetésre jutott, hogy mivel a walesi és az angol nyelv

színskála felosztása nem fedi egymást, ezért a két nyelv színneveinek nem lehet nyelven kívüli alapja (idézi PALMER 1981).

A nyelvi relativizmus elmélete sok vitát váltott ki, és felmerült a kérdés, hogy a színskála nyelv általi felszabdálása talán mégsem esetleges, azaz lehet nyelven túli, univerzális jellege. Ez a kognitív univerzalizmus azt hangsúlyozza, hogy az emberi megismerés bizonyos általános jegyeiből levezethetők a nyelvek egyetemes tulajdonságai. Mivel minden ember hasonló fiziológiai felépítésű, észlelési rendszerünk azonos, ebből próbáltak levezetni bizonyos nyelvi jelenségeket. A kognitív szemantikai vizsgálódások kiindulási pontja az volt, hogy a nyelvi jelentés elválaszthatatlanul összekapcsolódik a megismeréssel, azaz az észlelés során megtapasztalt világ értelmezésével és annak mentális ábrázolásával. Tehát a szavak és a belőlük alkotott mondatok, kijelentések jelentését nem fejthetjük meg egy, a nyelven belüli rendszerben, sem pedig a nyelvi jelek és azon dolgok közötti viszonyban, amelyekre a jelek utalnak.

A színnevek vizsgálatában R. W. Brown és Eric H. Lenneberg (LENNEBERG 1971) 1954-es kísérlete jelentette az áttörést, majd Brent Berlin és Paul Kay az ő módszereikkel folytatta a vizsgálódást (KAY–MCDANIEL 1978). Már Lenneberg kimutatta, hogy minden színtartománynak van egy központja, amelyikbe pl. a „jó pirosak” tartoznak, azaz a tipikus példányok, a tartomány határai pedig életlenek, átmosódnak a szomszédos színtartományokba, azaz átfedést mutatnak egy vagy több színtartománnyal. Berlin és Kay kísérleteinek eredményeit leíró könyve a *Basic Color Terms* (BERLIN–KAY 1969) a színnevekkel folytatott kutatások alapművének számít. Húsz különböző anyanyelvű személyt vizsgálva azt találták, hogy univerzálisan legfeljebb 11 alapvető színnév létezik, és mindegyik tartománynak van egy – a kulturális/nyelvi háttértől független – univerzálisnak tekinthető fokális pontja, azaz a legjobb példa rájuk, valamint a színtartomány határai legfeljebb a szomszédos tartomány fokális pontjáig nyúlnak.

Az eredményeket további 78 nyelv szótáraiban és írott forrásaiban folytatott kutatással megerősítették, és megállapították, hogy bár nem minden nyelvben azonos az alapvető színnevek száma, minden nyelvben van legalább két színnév, és a további színnevek megjelenése meghatározott sorrendet követ (1. ábra).

1. ábra: Az alapvető színnevek lexikalizációjának sorrendje Berlin és Kay szerint

1.	2.	3.	4.	5.	6.
fekete		zöld			lila
	piros		kék	barna	rózsaszín
fehér		sárga			narancssárga
					szürke

Az 1. ábrát úgy kell értelmezni, hogy az első stádiumú nyelvekben csak két színnév van, az egyik lefedi a sötét/hideg színeket, a másik pedig a világos/meleg színeket. Ha megjelenik a harmadik színnév is, akkor az minden esetben a piros. Ha a nyelvben négy színnév van, akkor a negyedik vagy a zöld vagy a sárga, ha öt színnév van, akkor mind a zöldre, mind a sárgára van egyelemű színnév. A negyedik stádiumban a kék lexikalizálódik, az ötödikben a barna, a hatodik stádiumú nyelvekben pedig tetszőleges sorrendben megjelenik a maradék négy színnév közül legalább egy.

Berlin és Kay azt is megállapította, hogy egy *színnév* akkor alapvető, ha megfelel az alábbi négy kritériumnak:

1. monolexémikus, azaz egyetlen szótövet tartalmaz (ez a kritérium a legkönnyebben ellenőrizhető, és azonnal kizárja a magyar nyelvben az alapszínnevek közül a rózsaszínt és a narancssárgát, amik az angolban monolexémikusak),
2. jelentése nem része egy másik színnévnek (mint az angolban a *crimson* = karmazsinvörös),
3. használata nem korlátozódik egy bizonyos területre (mint pl. a szőke),
4. perceptuálisan kiugró, azaz gyakori használatú, spontán felsoroláskor előbb említik, könnyebb beazonosítani stb.

Berlin és Kay kísérleteit sokan megismételték (pl. COLLIER et al. 1976), más színneveket is vizsgáltak (pl. KAY–MCDANIEL 1978) és a sorrendet annyiban módosították, hogy a szürke színnév bizonyos nyelvekben a hatodik stádiumnál korábban lexikalizálódik, illetve, hogy vannak olyan negyedik vagy magasabb stádiumú nyelvek, amelyekben a kék és a zöld nincs szétválasztva, hanem egy szóval utalnak a két tartományra (angol terminológiával ez a *grue*).

A színnevek jelentését és fokális pontjuk univerzalitását a szem fiziológiai felépítéséből, a keverésükkel létrehozott színeket pedig halmazelméleti, matematikai műveletekkel vezették le (vö. MERVIS–ROTH 1981). A szemben háromféle színérzékelő csap van, amelyek bizonyos hullámhosszú fényre érzékenyek. A szem és az agy ebből a három színérzetből állítja elő az összes többi színárnyalatot. A Berlin és Kay nyomán született számtalan színérzékeléssel foglalkozó cikk (pl. KAY–MCDANIEL 1978) e receptorok érzékenységi görbéivel magyarázta a színnevek jelentését, és úgy tartották, hogy e fizikai-fiziológiai jelenségek miatt univerzálisak az alapszínnevek fokális pontjai.

Ezzel a magyarázattal több probléma is van. A szemben lévő háromféle csap 570, 535 és 445 nm hullámhosszú fényre érzékeny. Ezek a fénytan szerint rendre a *sárga*, *zöld* és *kék* színtartományba esnek. A fénytan a 600-800 nm közötti hul-

lámhosszú fényt tartja *pirosnak*, az 570 nm a *sárga* színnek felel meg, nem pedig az univerzális listán előrébb helyet foglaló pirosnak. Ezt a Berlin és Kay nyomán születő cikkek tucatjai figyelmen kívül hagyták. Ezen kívül sok nyelvben – pl. walesi, japán, navajo (LYONS 1995) – amelyben hat vagy több színnév van, nem különítik el a zöldet és a kéket, pedig a szem felépítéséből ezek határozott és korai elválasztása következne.

Eleanor Heider – aki később E. Rosch néven publikált – 1972-ben az új-guineai dani nyelv beszélőivel végzett felméréssel módosította Berlin és Kay eredeti eredményeit (TAYLOR 1995). A dani nyelvben két színnév van: a *mili*, amely lefedi az összes sötét, hideg színt, és a *mola*, amelyet a fehérén kívül a piros, a narancssárga, a sárga és a rózsaszín árnyalatokra is alkalmaznak. Berlin és Kay azt állították, hogy egy ilyen nyelv beszélői a két színtartomány fokális pontjának a fehérét és a feketét választanák. A legtipikusabb példány kiválasztásakor a dani beszélői viszont nem azonos színekártyákra mutattak rá; 67%-uk a fokális pirost választották a *mola* fokális pontjának.

Heider a fokális színek felismeréséhez szükséges reakcióidőt is tanulmányozta, és azt találta, hogy az a fekete esetében volt a legkisebb, utána sorrendben a sárga, fehér, lila, kék, piros, barna, zöld és narancssárga színek felismeréséhez kell egyre több idő. Bár Heider ezt nem mondta ki, de ebből az következik, hogy a színek perceptuálisan kiugró voltának sorrendje egyrészt nem következik a szem csapjainak érzékenységeből, másrészt nem követi a fent bemutatott univerzálisnak gondolt hierarchiát.

Anna Wierzbicka más megközelítésben vizsgálta a színneveket (WIERZBICKA 1996). Álláspontja az, hogy a színnevek nem lehetnek univerzális emberi fogalmak, hiszen sok nyelvben nincs is olyan szó, hogy „szín”. Szerinte Berlin és Kay módszere elhibázott volt, hisz a nyugati civilizáció szemléletmódját próbálták minden nyelvben utolérni. A természeti népek nem tudnak elvonatkoztatni a tárgytól, aminek a színéről kérdezik őket, nincs absztrakt képük a színekről (i.m.:308), így a színes kártyák felmutatása mint kísérleti módszer nem vezethet célra. Továbbá, színnevek jelentését nem lehet hullámhosszokkal, fizikai paraméterekkel megmagyarázni, hiszen az emberiség már több százezer évvel azelőtt is használta ezeket, hogy a fény hullámtermészetét felfedezték volna.

Wierzbicka univerzális színek helyett a látásra vonatkozó univerzálékból indul ki. Szerinte az ember környezetében lévő állandó háttér színéből alakultak ki a legfontosabb színnevek. Minden nyelv megkülönböztet sötétet és világosat, hiszen a nappal és az éjszaka váltakozása a világon mindenütt a legmeghatározóbb tényező volt az ember életében. Hasonló állandó látvány a nap (sárga), az

ég vagy nagy kiterjedésű vízfelület (kék), a növényzet (zöld), a föld (barna), és az összefüggő hótakaró (fehér). Természetesen nem mindenhol ismerik a havat, buja növényzet sincs mindenhol, és a föld lehet vöröses színű is. Az élőhely befolyásolja, hogy egy-egy nép nyelvében milyen alapszínnevek fordulnak elő.

Wierzbicka szerint hiba a vörös szín prototípusaként a vért tekinteni, hiszen van egy másik vörös dolog, ami sokkal nagyobb szerepet játszott az (ős)ember életében: a tűz. A vér színe ugyan jó példánya a pirosnak, de vizuálisan nem olyan szembeszökő, és az ember életében sem annyira meghatározó szerepű, mint a tűz.

Wierzbicka kijelentése azért különösen érdekes a magyar nyelvre nézve, mert azt a színtartományt, amelyet a többi nyelv egy szóval jelöl (pl. angol *red*, német *rot*, olasz *rosso*, spanyol *rojo*), a magyar két színnévvel: a *vörössel* és a *pirossal* nevezi meg. Ez a tény a nemzetközi szakirodalomban is ismert (vö. BERLIN–KAY 1991:95; PALMER 1981:74; WIERZBICKA 1996:317), bár egyik műben sem találunk a jelenség megemlítésénél többet. A kérdés a magyar szerzőket is régóta foglalkoztatja (vö. CSAPODI 1899, GÁRDONYI 1920, KENEDY 1921, SELÉNYI 1948), de a két színnév használati különbségeire és pontos jelöltjére vonatkozóan nem tudtak megegyezni. Ha a vért tekintjük a színtartomány prototípusának, akkor a vöröset kell alapszínnévként tekinteni, hiszen egyrészt a vörös szó etimológiailag a vér szóból ered, másrészt pedig magyarul a vér vörös, és általában nem piros. Ha viszont a tűz a színtartomány prototípusa, akkor a kérdés nem ilyen egyszerű, hiszen bár a tűz színe általában élénkebb, világosabb (azaz inkább piros, lásd alább), mindkét színnévvel alkot szóösszetételeket (tűzpiros, tűzvörös, vö. vörös kakas).

Kiss Gábor és Isabel Forbes (KISS–FORBES 2001) Berlin és Kay módszereivel kutatta ezt a speciális színtartományt. Arra voltak kíváncsiak, hogy meghatározható-e az a különbség, amit anyanyelvű beszélők intuitíven éreznek a *vörös* és a *piros* színnév között, de megfogalmazni nem tudnak. A szerzőpáros kísérleteket végzett 98 fiatallal. Először felsoroltatták velük a magyar színneveket. A kísérleti személyek 172 különböző színt neveztek meg, összesen 1437 előfordulással. A felsorolás során a pirosat 82-szer említették, a vöröset 41-szer. Ebből kitűnik, hogy a mai fiatalok nyelvhasználatában (legalábbis a mintában szereplőkében) a piros kétszer olyan gyakori használatú, mint a vörös.

A kísérlet második részében felsoroltatták az alanyokkal, hogy szerintük mely dolgok pirosak vagy vörösek. A piros gyakorisági listáját az alma vezeti 49 előfordulással, majd utána a toll és a ceruza következnek, negyedik helyen a vért említették, 21-szer, a tűz a listán jóval hátrébb található, tízszer említették. A

vörösnek nevezett dolgok listáját a haj vezeti 40 előfordulással, 39 említéssel a vér a második, a tűz 12 említéssel a 11. A kapott eredmények alapján Kiss és Forbes megállapítja, hogy a magyarban mind a piros, mind a vörös megfelel Berlin és Kay kritériumainak, bár hozzátesszik, hogy „vannak dolgok, melyek színét váltakozva nevezzük meg a *piros* és a *vörös* szóval” (KISS–FORBES 2001: 198). Sajnálatos, hogy a cikk elején feltett kérdésüket, miszerint a két színnév egy vagy két kategóriára vonatkozik-e, nem válaszolják meg.

A színnevek jelentését vizsgáló kutatók jelentős része, anyanyelvüktől függetlenül abból indult ki, hogy a kísérleti személyek azonosan értelmezik a kérdéses színneveket, még akkor is, ha eltérő nyelveket beszélnek. Ugyan a szakirodalom megemlíti, hogy bizonyos szláv nyelvekben és a spanyolban a *kék* tartomány két részre van osztva, illetve a magyarban a *piros* és *vörös* színnév vonatkozik arra a tartományra, amit a többi nyelvben egy szóval illetnek, de ezeket inkább furcsa kivételeknek tekintik. Ezeket a műveket olvasva arra következtethetnek, hogy a színek vizsgálata egy jól meghatározható, kézzelfogható, és egyértelmű terület a tudománynak. Ha azonban figyelmünket a részletek felé fordítjuk, és egy nyelven belül alaposabban körülnézünk, akkor azt kell tapasztalnunk, hogy még a magyar nyelven írott különböző szakterületekhez tartozó művekben is a színek egész kavalkádja található: a kérdéskör messze nem egyértelmű.

2. A színek mint terminusok

A színnevek vizsgálata, a számos megközelítés és az elvégzett kísérletek ellenére, nem hozott megkérdőjelezhetetlen eredményeket. Mindig akad egy olyan jelenség, amelyet nem lehet az elfogadott elméletekkel megmagyarázni, mindig van valaki, aki máshogy gondolja. A szemészet, a fénytan, a nyomdászat, a festékipar, a nyelvészet és a laikus nyelvhasználó, úgy tűnik, nem egységes szemlélettel tekint a kérdésre. A probléma vizsgálata azért is bonyolult, mert már azt is nehéz meghatározni, hogy mi a *szín*. A Magyar Szabvány (MSz. 9620) meghatározása szerint a szín „a látható sugárzásnak az a jellemzője, amelynek alapján a megfigyelő a látótér két azonos méretű, alakú és szerkezetű, egymáshoz csatlakozó része között különbséget tud tenni, és ezt a különbséget a megfigyelt sugárzások spektrális eloszlásának eltérése okozhatja” (ÁBRAHÁM 1998:466). Ez a szakmai definíció nem nyújt kiindulási pontot a vizsgálódásainkhoz azon túl, hogy a fény spektrális eloszlásában kell keresnünk a választ a kérdéseinkre. A *Magyar értelmező szótár* definíciója is hasonló stílusú: a szín „a tárgyakkal, testeknek, jelenségeknek az a tulajdonsága, milyensége, amelyet a szemünkbe jutó

fénysugarak hullámhossza és rezgésszáma szerint alakuló látási érzetként észlelünk” (ÉrtSz. 1962). Ez a definíció az átlagember számára nem biztos, hogy érthető, de azt ismét megtudjuk, hogy a fény hullámhosszában ragadható meg a jelenség, valamint, hogy egy érzetről van szó.

A továbbiakban a színek terminológiai vizsgálata segítségével kíséreljük megállapítani az alapvető kiindulási pontot a kérdésben. Főris alapján a terminológiai rendszer egy olyan fogalmi háló, amely tartalmazza egy meghatározott tárgykör, tudományterület logikai rendszerébe illeszkedő nyelvi jeleket (FÓRIS 2005). A terminológiai vizsgálat első lépése az absztrakció, azaz a fogalom meghatározó jegyeinek kiemelése, és ezáltal a fogalom meghatározása. „Az absztrakciós folyamat során (...) a legjellemzőbb vonások kiemelésével elvonatkoztatunk a vizsgálat szempontjából lényegtelen tulajdonságoktól, és csak a lényeges, kiemelt tulajdonságokat vesszük figyelembe” (i.m.:51).

Miután a fogalmat definiáltuk (és szükség szerint értelmeztük), hozzárendelhetjük a terminust. A terminus „egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel vagy ezek kombinációja” (i.m.:37). A terminus két részből áll, egyrészt egy nyelvi jelből (a mi esetünkben ezek a színnevek), másrészt „a jelölt fogalom meghatározó jegyeit megadó definícióból” (i.m.:34).

A tanulmány további részében az alapszínek fő fogalmi jegyeit gyűjtöm össze, e jegyek alapján meghatározom őket és összevetem az egyes tárgykörökben használatos terminusokat egymással. Rendkívül fontos, hogy a jelölt fogalom definíciójával a terminus használói tisztában legyenek, különben félreértések következhetnek be. A következő vizsgálatban tehát a színnevek mint jelölők által jelölt fogalmakat igyekszem definiálni, meghatározó jegyeiket összegyűjteni. Az absztrakció célja, hogy összegyűjtsük azokat a tulajdonságokat, amelyek „segítik elkülöníteni az adott lexémát más, hasonló fogalomkörbe tartozó szavaktól, egyértelművé kell tennünk a terminus jelentését” (i.m.:51). A feladat elvégzéséhez különböző egyetemi optika tankönyveket (MÁTRAI 1981, ÁBRAHÁM 1998 és EROSTYÁK–KOZMA 1999), egy kiadványszerkesztői kézikönyvet (ÉNEKES 2000) és a *Magyar értelmező szótárt* (ÉrtSz. 1962) használok fel.

3. A színek fogalmi vizsgálata

A színek fogalmi vizsgálata előtt tisztázzunk néhány fizikai fogalmat a nem természettudományos beállítottságú olvasó kedvéért. A fizika a színeket két nagy csoportba osztja: akromatikus és kromatikus színekre.

Az *akromatikus színek* nem igazi értelemben vett színek, mert nem írhatók le a hullámhosszuk meghatározásával, hanem egyenlő energiájú spektrumú fények. Ilyenek a *fekete*, a *szürke* és a *fehér*. Spektrumuk ábrázolásán egy egyenes vonalat láthatunk, amely párhuzamos a hullámhossz tengelyével. A másik tengely, a relatív energia, nullától egyig terjedő értékeket mutat. Ezen a fekete szín nagyon alacsony (nullához közelítő) értéket vesz fel, a szürke szín közepes értéket, a fehér pedig megközelíti az 1-et.

A *kromatikus színek* közül a spektrumszínek például a szivárvány színei, vagy azok a színek, amelyeket akkor kapunk, ha a fehér fényt prizmával felbontjuk. Az emberi szem által érzékelhető hullámhosszú fénysugarak kb. 350 és 750 nm között vannak. A spektrálisan tiszta színeket *monokromatikusnak* nevezik. E színek spektrumának ábráján egy-egy harang alakú görbét láthatunk, a harang csúcsa alatt a vízszintes tengelyen olvashatjuk le a fény hullámhosszát. A vörös színt általában egy félbevágott haranggal ábrázolják, mely a csúcánál kilép az emberi szem által érzékelhető fény felső határán. Ezeken kívül vannak még keverékszínek, amelyeket úgy kapunk, hogy a spektrumszíneket egyesítjük. Ezek lehetnek szemre megkülönböztethetetlenek a spektrumszínektől, vagy tőlük eltérőek is. Ha spektrumszíneket feketével vagy fehérrel keverünk, akkor azok sötétebb, vagy világosabb árnyalatait kapjuk eredményül, esetleg új színeket. Ilyen például a *barna*, amely a fekete és a sárga keveréséből keletkezik, tehát nem tiszta szín, a fénytan nem is foglalkozik vele.

Színeket kétféle művelettel hozhatunk létre: additív és szubtraktív színkeveréssel. Az *additív színkeverés* során különböző színű fényeket vetítenek egymásra. Alapszínei a *vörös*, a *zöld* és a *kék*, ezekből bármilyen kromatikus színárnyalat kikeverhető. E három alapszín egymásra vetítésével kapjuk meg a fehéret. A *szubtraktív színkeverés* során a fény útjába különböző szűrőket tesznek, amelyek a fényből kivonnak bizonyos spektrális összetevőket. E színkeverés alapszínei a *sárga*, a *türkiz (kékeszöld)* és a *lila (bíbor)*. Itt a sárga azt jelenti, hogy sárga szűrőt tesznek a fény útjába, ami minden más frekvenciájú fényt átenged stb. A három szűrő egymás után helyezve kiszűr minden fényt, így kapjuk a feketét.

3.1. Akromatikus színek

A színek fogalmi elemzését az akromatikus színekkel kezdem, ezek a *fekete*, a *fehér* és a *szürke*. Az *ÉrtSz.* szerint a *fekete* „a legsötétebb semleges szín, a fehér ellentéte, amilyennek a szem látja az olyan tárgy felületét, amely a ráeső fénysugarakat csaknem teljesen elnyeli”. Az optika tankönyvek szerint ezt a színt szub-

traktív színkeveréssel állíthatjuk elő, például kék, zöld, vörös szűrőn átengedett fény maradékaul kapjuk (MÁTRAJ 1981:349). Ugyanezt más szűrők használatával is megkapjuk: Erostyák–Kozma könyvében sárga, bíbor és kékeszöld szűrőket, Ábrahám könyvében sárga, lila és türkiz szűrőket használnak a példákban. Énekes Ferenc *Kiadványszerkesztés* című munkájában a fekete színt, szintén szubtraktív színelőállítással, sárga, bíbor és cián szűrők segítségével lehet előállítani.

A *szürke* az *ÉrtSz.* szerint „fekete és a fehér szín vegyülékéből keletkezett színű”. Az optika tankönyvek nem tárgyalják, hiszen a színkeverési műveletekben sehol nem szerepel. Csak az egyik fénytan tankönyvben (ÁBRAHÁM 1998) említi meg, hogy ez is egyenlő energiájú spektrumú fény.

A *fehér* szintén akromatikus fény, amely prizmával spektrumszínekre bontható. Komplementer színek additív keverésével kaphatjuk meg, például vörös, zöld és kék fények egymásra vetítésével. Énekes alapján megállapítható, hogy a nyomdászatban is ugyanezt a meghatározást használják. Az *ÉrtSz.* szerint a fehér „olyan színű, mint a frissen hullott hó” és „a legvilágosabb semleges szín”. Itt ismét találkozunk a 'semleges szín' kifejezéssel, amely az optikában nem használt, és nem világos, hogy pontosan mit jelent. A meghatározás első fele egy hasonlat, és mint ahogy látni fogjuk, az *ÉrtSz.* a legtöbb színt így magyarázza, valamilyen dolog jellegzetes színéhez hasonlítva a címszót.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fekete szín érzete akkor keletkezik a szemünkben, ha nem jutnak bele fénysugarak, a fehér pedig akkor, ha mindenféle hullámhosszú fénysugarak jutnak bele egyszerre. Érdekes a kérdés, hogy ha a fekete a fénysugarak hiányát jelenti, akkor hogyan lehet megkülönböztetni többféle árnyalatát (pl. éjfeke, hollófeke, koromfeke, szurokfeke, ébenfeke). Míg a fekete és a fehér tartománya elég szűk, szürke sokféle lehet, attól függően, hogy milyen arányban keverjük össze a két alkotóját.

3.2. *Kromatikus színek*

A fehér fényt prizmával felbontva spektrumszíneket kapunk. Ezek, hullámhosszuk szerinti csökkenő sorrendben: *vörös, narancs, sárga, zöld, kék, ibolya*. A fénytan minden spektrumszínt a fény hullámhosszával határoz meg.

3.2.1. Vörös, piros

Először a leghosszabb hullámhosszú látható fényt vizsgálom, a *vöröst*. Ennek hullámhossza 600 és 800 nm (EROSTYÁK–KOZMA 1999:110) közötti, ez a színnek között a legtágabb tartományú. Egy másik fénytan könyv a vörös tartományát 600 és 720 nm közöttinek adja meg, de a példákban 760 nm-es hullámhosszú vörös fényt vesznek (MÁTRAI 1981:348). Mindhárom vizsgált fénytan és a kiadványszerkesztői könyv is szubtraktív színkeveréssel állítja elő a vöröset: sárga és bíbor (illetve sárga és lila) szűrőkön átvezetett fehér fény maradékeként. Mivel ez a hullámhossztartomány nagyon széles, egy 1931-es nemzetközi meg egyezés, a CIE (azaz Nemzetközi Világítástechnikai Bizottság) a vörös fényt 700 nm hullámhosszúnak fogadta el.

Az *ÉrtSz.* meghatározása a következő: a vörös „a szivárvány színei között a barnasárga mellett a külső szélre eső színű; olyan, amilyen az alvadóban levő vér színe” (*ÉrtSz.* 1962). Ezzel a meghatározással az a baj, hogy a szivárvány színei között nincs barnasárga, már csak azért sem, mert a barna nem tiszta szín, a fehér fényt akárhogy is bontjuk, a kapott színeket akárhogy is keverjük, sosem kapunk barnát eredményül. A barnasárga az *ÉrtSz.*-ban címszóként nem szerepel, és a köznyelvben sem elterjedt ez a szóösszetétel, helyette narancssárgát lehetett volna írni.

A színtartománnyal van egy további probléma, ami a nemzetközi szakirodalom szerint is egyedülálló sajátosság a magyar nyelvben. A köznyelvben egy másik színnevet, a *pirost* is használjuk ugyanerre a színtartományra, sőt az elmúlt néhány évtizedben a piros egyre inkább kiszorítja a vöröst a szóhasználatból. A fizikai szaknyelvben ez nem így történik. Mátrai és Ábrahám munkáiban a két színnevet szinonimákként használják, bár a vörös szó mindkét műben több mint kétszer annyiszor van leírva, mint a piros. Az ábrákban, vagy ábrák alatt kizárólag csak a vörös színnév szerepel, a pirost csak a magyarázó, folyó szövegben találjuk meg. Énekes (2000) egyáltalán nem említi a piros színnevet.

Eróstyák és Kozma *Fénytanában* a színekről szóló részben csak egyszer találjuk meg a pirost, méghozzá egy spektrum ábrában (EROSTYÁK–KOZMA 1999:112, 26, 3. ábra). Az benne a különös, hogy ez az ábra egyáltalán nem hasonlít a vörös szín spektrumához. Mint fent említettem, a vörös szín spektrumát egy félbevágott haranggal ábrázolják, ami kb. 600 nm-nél kezd emelkedni, és 750 nm-nél, a csúcánál kilép az emberi szem által érzékelhető tartományból (vö. ÁBRAHÁM 1998:481). Az itt található ábra azonban egészen más. Ezen egy nagyon meredeken emelkedő görbe látható, amelynek csúcsa kb. 625 nm-en van,

és ugyanilyen meredeken vissza is zuhan a nullára kb. 635 nm-nél. Ugyanitt látható két másik ábra, amelyek a máshol megszokott módon ábrázolják a kék és zöld színeket. Az ábrákhoz tartozó szövegrészben magyarázatot nem találunk a furcsa görbére. A tanulmányozott fénytan könyvekben sehol másutt nincs ilyen meredeken emelkedő–eső görbe. Mivel a színekről szóló fejezetben ezen az egy helyen fordul elő a piros színnév, és a görbéje markánsan eltér a vörösétől, azt a következtetést kell levonnunk, hogy az itt ábrázolt szín nem azonos a vörössel (bár beleesik annak tartományába). Hogy akkor micsoda, az nem derül ki.

Tehát két optika tankönyvben azt találtuk, hogy a fizikai szaknyelvben a *vörös* és a *piros* egymás szinonimájaként használhatók. Az átlagember nyelvérzéke mást mond, az anyanyelvű beszélők többsége érez különbséget a két színnév között, bár megfogalmazni azt nem nagyon tudják. Az *ÉrtSz.* sem kezeli a két színnevet szinonimaként. A piros meghatározásaként ezt olvashatjuk: „a vörös színhez közel eső, de a vörösnél élénkebb és világosabb, kellemes színárnyalatú” (*ÉrtSz* 1962). Ezzel ugyan nem sokat tudtunk meg róla, hiszen egy másik, szintén nem kielégítően definiált színhez való viszonyát tudtuk csak meg, de az bizonyos, hogy a két szín az *ÉrtSz.* szerint nem azonos.

3.2.2. Narancs, narancssárga, narancsszín

A következő vizsgált szín a *narancssárga*. Hullámhossztartománya igen szűk, 590-600 nm-ig terjed (EROSTYÁK–KOZMA 1999:110). Ez a szín az optika tankönyvekben csak ritkán van említve, Ábrahám munkájából még annyit tudunk meg, hogy a narancssárga a türkizkék kiegészítő színe, azaz egymásra vetítve fehéret adnak. Ebben a két könyvben narancssárgának nevezik a színt, Mátrai és Énekes csak *narancsot* ír. Mátrai a spektrálszínek hullámhosszait bemutató táblázatban nem is szerepelteti a narancsot, csak az additív és a szubtraktív színkeverési folyamatokban tünteti fel. Additív színkeverésben ibolyát és zöldet vetít a narancsra, így kapjuk meg a fehéret. Szubtraktív színelőállításal úgy kapunk narancsot, ha sárga és rózsaszín szűrőt teszünk a fehér fény útjába.

Az *ÉrtSz.* szerint a *narancssárga* „az érett narancs héjának színéhez hasonló, a vörös és a sárga közé eső szín” (*ÉrtSz.* 1962). Ez a meghatározás a fénytan szempontjából megfelelő, mert a hullámhossza valóban a vörös és a sárga hullámhossza közé esik. Magának a gyümölcsnek a színét egyébként úgy határozza meg a szótár, hogy „pirosassárga”. A tény, hogy a magyar nyelv ezt a színnevet szóösszetétellel fejezi ki azt mutatja, hogy a sárga egyik árnyalatának számít a nyelvünkben. A színnév több változatban él a nyelvünkben, mondhatunk *narancs-*

csot, *narancssárgát* vagy *narancsszínt* a jelentés változása nélkül. Más színnevünk nem mutat ilyen változatosságot (bizonytalanságot?). Ezért a témában író magyar szerzők (pl. KICSÍ 1988, KIEFER 2000) mind azon a véleményen vannak, hogy a *narancssárga* nyelvészeti szempontból nem tartozik az alapszínnevek közé a magyarban. A narancs szó pedig, kivéve talán a fénytan könyveket, elsősorban nem a színre, hanem a gyümölcsre utal.

3.2.3. Sárga

A spektrum következő színe a *sárga*. Hullámhossza 590-570 nm között van (EROSTYÁK–KOZMA 1999:110), bár Mátrai könyvében, amelyben a narancssárga nem szerepel, ez az intervallum 600-570 nm. A sárgát additív színkeveréssel állíthatjuk elő úgy, ha vöröset és zöldet vetítünk egymásra. Ez a szín a szubtraktív színelőállítás alapszíne. Énekes szerint a nyomtatásban a sárga a három alapszín egyike (a másik kettő a cián és a bíbor).

Az *ÉrtSz.* meghatározása szerint a *sárga* a „szivárvány színei között a zöld és a narancsszín közé eső, olyan színű, mint az érett citrom vagy a szalma színe” (*ÉrtSz.* 1962). Ez a spektrumban való elhelyezés megfelelő, a hasonlat alapján is talál mindenki viszonyítási pontot.

3.2.4. Zöld

A spektrum további felosztása már nem tűnik annyira egyértelműnek, mint az eddig vizsgáltak esetében. Erostyák és Kozma szerint a *zöld* fény hullámhossza 515-570 nm. Ábrahám könyvében leírva nem találtam erre vonatkozó információt, de több ábrán is bemutatja a színt: két ábrán 540-550 nm körül olvasható a görbe csúcspontja, egy harmadikon viszont kb. 510-520 nm-nél. Ez utóbbi már nincs összhangban az imént említett hullámhossztartománnyal. Ha Mátrai felosztását is megpróbáljuk egybevetni az eddigiekkel, látjuk, hogy nála a zöld szín hullámhossza 495-570 nm, amibe viszont jobban illeszkedik az Ábrahámnál talált 510 nm körüli görbecsúcs. A CIE a zöld szín hullámhosszát 546 nm-nek fogadta el. Abban mindhárom fénytan könyv megegyezik, hogy a *zöld* alapszín, és szubtraktíven állíthatjuk elő úgy, ha sárga és türkiz szűrőt teszünk a fehér fény útjába. Énekes ettől csak annyiban tér el, hogy a türkizt ciánnak nevezi.

Az *ÉrtSz.*-ban a következő meghatározást találjuk: „a szivárvány színei között a sárga és a kék közé eső színű; olyan, amilyen a friss fű v. falevél színe” (*ÉrtSz.* 1962). A hullámhosszra való utalás helyes, a zöld valóban a sárga és a kék kö-

zött helyezkedik el. A hasonlat is jól értelmezhető Európának ezen a részén, bár egy sivatagi nép vagy az eszkimók bizonyára nem tudnának mit kezdeni ezzel a meghatározással.

3.2.5. Zöldeskék, kékeszöld, türkiz(kék), cián(kék)

Erostyák–Kozma és Ábrahám tankönyvében a zöld után a kék fény következik, Mátrai viszont a zöld és a kék között megkülönbözteti a *zöldeskék* spektrálszint is, amit pár sorral arrébb *kékeszöldnek* nevez. Ennek hullámhossztartománya igen szűk: 490–495 nm. A másik két könyvben is sokszor találkozunk ezzel a színnévvel, de nem a színképtartományok hullámhosszának táblázatában, és hullámhosszára vonatkozóan nem találunk pontos adatot. Erostyák–Kozma *kékeszöldnek* nevezi, és leírja, hogy szubtraktív színkeveréssel úgy állíthatjuk elő, ha a fehér fényből kicsatoljuk a vöröset. Tehát a kékeszöld és a vörös komplementer (kiegészítő) színek, azaz egymásra vetítve fehéret adnak. Az *ÉrtSz*-ban sem a kékeszöld, sem a zöldeskék nem szerepel címszóként. A két összetett szó a laikus nyelvhasználatban valószínűleg nem ugyanazt az árnyalatot jelöli, hiszen a szóösszetétel szerkezete arra utal, hogy bennük a kék és a zöld tag nem egyenrangú. A *kékeszöld* egyfajta zöldet jelent, míg a *zöldeskék*ben a kék dominál. Ezt támasztja alá Ábrahám tankönyvének hátuljában a színes táblán látható felosztás, amelyen a CIE által elfogadott színdiagramon *zöld* után *kékeszöld*, majd *zöldeskék* és *kék* mezőket különítenek el egymástól. Ugyanezt a színháromszöget Erostyák és Kozma tankönyvének hátuljában is megtaláljuk.

Ábrahám tankönyve ugyanerre a színtartományra hol a *türkiz*, hol a *türkizkék* színnevet használja. Megtudjuk róla, hogy ez a kék és a zöld additív keveréke, valamint, hogy szubtraktív színkeverésben sárgával zöldet ad. A *türkiz* már szerepel az *ÉrtSz*-ban címszóként, a meghatározása a következő: „világoskék v. zöldeskék színű” (*ÉrtSz*. 1962). A világoskék nem azonos a zöldeskékkel, tehát ha a két szót szinonimaként használják ebben a definícióban, akkor az hibás. Hiszen a fénytan szempontjából a világoskék egy magas relatív intenzitású kék, a zöldeskék pedig kék és zöld additív keveréséből jön létre. Ha viszont alternatívaként vannak ezek felkínálva, azaz a meghatározás megengedi, hogy a türkiz szót két értelemben használjuk: világoskék vagy zöldeskék értelemben, akkor az azt sugallja, hogy a szó jelentése bizonytalan, esetleg tágabb, mint a világoskék vagy a zöldeskék külön-külön. A szakmai szóhasználat viszont nem ezt mutatja, hiszen ugyanazon keverékszín megnevezésére az egyik könyv a *zöldeskéket* (*kékeszöldet*) használja, a másik pedig a *türkizt*, tehát szinonimák.

A kiadványszerkesztői kézikönyvben is körülnézve azt találjuk, hogy ugyanerre a színre a *cián* – néha *ciánkék* – nevet használja. Azt is megtudjuk, hogy a kék és a zöld additív keverésével állíthatjuk elő, tehát egyértelműen ugyanarról a *zöldeskékről*, *türkizről* van szó, ami a fénytan könyvekben szerepel. Egy helyen *kékeszöldnek* is nevezi. A *cián* (angol helyesírással *cyan*) a szubtraktív színkeverés alapszíne, és egyúttal a nyomtatásban használt három alapszín egyike (a másik kettő a bíbor és a sárga). A *cián* mint szín nem szerepel az *ÉrtSz*-ban.

Érdekes, hogy erre, a Mátrai által csak 5 nm hullámhossz-terjedelműnek megadott színre, hat színnevet találtam a különböző forrásokban. Ezek közül kettő monolexémikus: a *türkiz* és a *cián*; a többi összetett szó, amelyek közül egyik a főtagja a zöld (*kékeszöld*), a többi főtagja a kék (*zöldeskék*, *türkizkék*, *ciánkék*).

3.2.6. Kék, ibolya

A spektrum következő színe a *kék*, majd a legrövidebb hullámhosszú látható fény az *ibolya*. A *kék* hullámhosszára vonatkozó adatok attól függenek, hogy a forrás megkülönböztet-e zöldeskék spektrumszint, vagy sem. Erostyák–Kozma tankönyvében 430-515 nm-ig terjed a *kék* tartomány, és 400-430 nm-ig az *ibolya*, Mátrainál viszont úgy szerepel, hogy 'kék ill. ibolya 400-490 nm-ig'. Ábrahámnál csak arra találunk információt, hogy a CIE megállapodása szerint a kék 435,8 nm-es; Erostyák–Kozma ezt az adatot viszont 436 nm-nek adja meg, Énekes viszont 435 nm-nek. Kevesebb, mint egy nm eltérés nem számottevő, de a nemzetközi megállapodás pont a célból született, hogy az eltérő hullámhossztartomány-meghatározásoktól függetlenül lehessen valamit egységesen, azonosan értelmezni.

A *kék* alapszín, amelyet szubtraktív színelőállítással kaphatunk meg, ha türkiz és lila szűrőt teszünk a fehér fény útjába (Ábrahám könyvében); más szóhasználatnál bíbor és zöldeskék szűrőt használunk (Mátrainál); illetve cián és bíbor szűrőn vezetjük át a fehér fényt (Énekesnél). Additíven is előállíthatjuk Mátrai szerint: ibolyát és zöldet kell egymásra vetíteni. (Emlékeztetőül, Mátrai könyve az egyetlen, ahol a kék és az ibolya tartománya nem szétválasztva, hanem egybefolyóan van megadva 400 és 490 nm között, tehát nem egyértelmű, hogy honnan kezdődik az ibolya tartománya.)

Az *ÉrtSz*. szerint a *kék* „a szivárvány színei között a zöld és az ibolya közé eső, olyan, amilyen a tiszta derült ég színe” (*ÉrtSz*. 1962). A meghatározás a szaknyelvi használatnak megfelelő, a hasonlat is jó viszonyítási alapot ad.

A legrövidebb hullámhosszú látható fény az *ibolya*. Erostyák–Kozma táblázatában 400–430 nm-ig terjed a tartománya. A táblázaton kívül egyszer sincs említve, ez a színnév semelyik színkeverésben nem szerepel. Mátrai, mint említettük, együtt kezeli a kékkel. Ábrahámnál nincs említve, csak a könyv hátuljában megtalálható színes táblák egyikén szerepel leírva. Az *ÉrtSz.* meghatározása szerint az *ibolya* „a színkép hét alapszíne közül a sötétkék mellett a külső szélre eső szín” (*ÉrtSz.* 1962). Ez a definíció annyiban tér el a korábbiaktól, hogy nem a szivárvány, hanem a színkép egyik elemeként határozza meg. A szivárványban valóban nem is szoktak sötétkéket megkülönböztetni, viszont a színképben (azaz a spektrumban), amit prizmával állíthatunk elő, szerepel a *sötétkék* szín. Énekes is egy ilyen színképet ábrázol (ÉNEKES 2000:209), és ebben láthatjuk, hogy a kék alatt a spektrumban a sötétkék található, az alatt pedig az *ibolya*.

3.2.7. Bíbor, lila

A színkeveréses műveletekben még egy szín szerepel sokszor. Ezt additív színkeveréssel úgy kapjuk meg, ha kéket és vöröset vetítünk egymásra. Ezt a színt Erostyák–Kozma és Mátrai *bíbornak* nevezi, Ábrahám pedig *lilának*. Ábrahám könyvének hátuljában látható színháromszögben a *lila* színnév nem szerepel, ott *bíbor* olvasható. A *bíbor* a zöld komplementer színe, azaz egymásra vetítve fehéret eredményeznek. Szubtraktív színkeverésben sárgával vöröset ad, türkizzel pedig kéket.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az *ÉrtSz.*-ban a *bíbor* és a *lila* nem szinonimák. A *lila* „vörösés árnyalatú, világosabb v. sötétebb ibolyaszín” (*ÉrtSz.* 1962). Eszerint a *bíbor* az *ibolya* egyik árnyalata, mintha a vörös és az *ibolya* keveréke lenne. A CIE színháromszögén ugyan nem található meg a *lila*, de ez alapján a meghatározás alapján beazonosítható rajta a *bíbor*, mert az *ibolya* mellett a vörös felé eső részen a *bíbort* találjuk. A *bíbor* meghatározása az *ÉrtSz.*-ban azonban a következő: „1. Bíborcsigának festékanyagul használt nedve, ill. az a sötétpiros festékanyag, amelyet az ókorban a bíborcsigából készítettek. 2. *átv. költ* E festékanyag színére emlékeztető sötétpiros szín (i.m.).” Ezek szerint a *bíbor* egyfajta piros, méghozzá sötétpiros. A CIE színháromszögben a vöröstől az *ibolyáig* haladó tartományban a következő színek vannak megkülönböztetve: *vörös*, *bíborvörös*, *vörösés-bíbor*, *bíbor*, *ibolya*. Ha az *ÉrtSz.* szerint a *bíbor* egy sötétpiros, akkor ezek közül a színek közül a *bíborvörös* felel meg a meghatározásnak, viszont az *ÉrtSz.*-ban a *bíbor* és a *bíborvörös* szinonimák, míg a fénytanban nem azok.

3.3. Egyéb keverékszínnek (barna, rózsaszín)

A forrásokban még megemlítenek néhány keverékszínt, amelyet a nyelvészek alapszínneveknek tartanak, de nem spektrumszínekből, hanem spektrumszínnek akromatikus színekkel való keverésével kaphatjuk meg őket. Az egyik ilyen a korábban már említett *barna*, amelyet akkor kapunk, ha sárga festékbe feketét keverünk. Erostyák–Kozma csak annyit ír a barnáról, hogy a környezet által jelentősen befolyásolt szín; Mátrai szerint is átmeneti szín, azaz csak keveréssel hozhatjuk létre, egységes hullámhosszúságú sugárzással nem.

A másik keverékszín a *rózsaszín*, amelyet akkor kapunk, ha piros festékbe fehérét keverünk. Ennél többet sem Ábrahám, sem Erostyák–Kozma nem szól róla, viszont érdekes módon Mátrainál a színkeverési műveleteket illusztráló ábrán is szerepel. Ez felettébb furcsa, mivel a többi fénytán illetve a kiadványszerkesztői könyvben sem a rózsaszín nem szerepel, sem bármilyen kromatikus szín, amely nem állítható elő spektrálszín keverésével. Mátrai ábrájáról azonban leolvashatjuk, hogy narancs és ibolya színű fények egymásra vetítésével, additív színkeveréssel is elő lehet állítani rózsaszínt; valamint, hogy szubtraktív színelőállítás, rózsaszín és kék szűrőn átvezetve a fehér fényt ibolyát kapunk.

4. Következtetés

Három optika tankönyv, egy kiadványszerkesztői kézikönyv és az *ÉrtSz.* vizsgálata után, az eredményeket egybevetve a következőket állapíthatjuk meg:

- A színnevek köznyelvi jelentése és használata nem mindig azonos a szaknyelvi jelentéssel és használattal (különösen a *piros-vörös* színnevekre igaz ez).
- A különböző tudományterületek ugyanarra a színárnyalatra eltérő színneveket használhatnak (pl. *bíbor/lila*, de halmozottan érvényes ez a *kékeszöld/türkiz* stb. árnyalatra).
- Egy szakterületen belül, azaz az optika szóhasználatában is találunk eltéréseket a különböző szakkönyvek között.

A színnevek jelentését kétféleképpen adhatjuk meg.

(1) A fénytán hullámhosszok segítségével határozza meg az egyes színtartományok terjedelmét, de nem egyértelműen (lásd a zöld-zöldeskék-kék tartomány felosztását). Ezt a problémát már több mint hetven éve felismerhették, amikor a CIE megegyezésben rögzítette a három legfontosabb alapszín – *vörös, zöld, kék* – hullámhosszát. A nanométerekben történő meghatározás azonban semmiféle

értelmet nem nyer a hétköznapi életben, hiszen azok is biztosan tudni vélik az egyes színnevek jelentését, akik még sosem hallottak erről, és a fény hullámtermészetének felfedezése előtt is úgy tűnt, tisztában vannak az emberek a színek jelentésével. A kérdéses színek a szivárványban vagy színeképben elfoglalt helyének megadásával gyakorlatilag ugyanez az információ van hétköznapi nyelvre lefordítva, de biztos vagyok benne, hogy sok ember nem is tudja felsorolni a szivárvány színeit a megfelelő sorrendben.

(2) Az *ÉrtSz.* által követett módszer, hasonlatok megadása nagyon kultúrafüggő, hiszen olyan ember, aki nem látott még frissen hullott havat, érett citromot vagy friss füvet, nem tudja őket megfejtetni. Tovább nehezíti a kérdést, hogy ha pl. a fehér olyan, mint a frissen hullott hó színe, akkor miért kell megkülönböztetni hófehéret a törtfehértől, csontfehértől stb.

A színek fogalmi meghatározása tehát nehezebb feladat, mint amilyennek első látásra tűnt. Az optika tankönyveket olvasva is olyan érzése van az embernek, hogy az egyes színneveket nem magyarázzák meg, a szinonimákat magától értetődően váltogatva használják, mintha úgyis mindenki pontosan tudná, hogy mit jelentenek. A színnevek alaposabb vizsgálatából azonban világosan kiderült, hogy bár általában úgy érezzük, ismerjük az egyes színnevek jelentéseit, leginkább csak azon csodálkozhatunk, hogy mégis megértjük egymást.

A terminológiai elemzés nem a várt eredményt hozta. Nem lehetett megállapítani egyértelműen „a jelölt fogalom meghatározó jegyeit” (FÓRIS 2005:34), hiszen a különböző szintartományok egyértelmű behatárolására alkalmas hullámhossz információk még a három optika tankönyvben sem voltak azonosak. A látható fény spektrumát a különböző források eltérő módon osztják fel, és ennek következtében egy-egy szintartomány terjedelme a szomszédos kategóriától függően alakul. Az egyes szintartományok önmagukban nem bizonyultak értelmezhetőnek, hiszen határaikat az szabja meg, hogy milyen tartományt különböztetnek meg mellettük. Ha sikerül is egy-egy szintartományt azonosítani, a különböző források más-más színnévvel jelölik, és ezek a színnevek hol egymás szinonimái, hol érezhetően más kategóriára utalnak. Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *színnevek* nem hordanak univerzális jelleget magukban, jelentésük nem egyértelmű, és nem is magától értetődő. A nyelvészet alapszínnevei és a fizika és a nyomdászat alapszínei nem fedik egymást egyértelműen.

IRODALOM

- BERLIN, Brent – KAY, Paul (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press. (Reprint 1991)
- COLLIER, George A – Geoffrey K. DORFLINGER – Thomas A. GULICK – Diane L. JOHNSON, Constance MCCORKLE – Mele A. MEYER – David D. WOOD – Lynn YIP (1976): Further evidence for the universal color categories. *Language* 4:84–890.
- CSAPODI István (1899): Vörös és piros. *Magyar Nyelvőr* 28:201–204.
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia
- GÁRDONYI József (1920): Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 16:84–87.
- GECSŐ Tamás (szerk.) (2001): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- KAY, Paul – MCDANIEL, Chad K. (1978): The linguistic significance of the meaning of basic color terms. *Language* 3:610–646.
- KENEDY Géza (1921): Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 17:33–34.
- KICSI Sándor András (1988): Az alapszínnevek lexikalizálásáról. *Magyar Nyelvőr* 112:456–460.
- KIEFER Ferenc (2000?): *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó
- KISS Gábor –FORBES, Isabel (2001): *Piros, vörös – red, rot, rouge*. – In: GECSŐ (szerk.): 190–199.
- LAMB, Trevor – BOURRIAU, Janine (eds.) (1995): *Colour: Art & Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- LENNEBERG, Eric H. (1971): *Language and cognition*. – In: STEINBERG–JAKOBOVITS (eds.): 536–557.
- LYONS, John (1995): *Colour in Language*. – In: LAMB–BOURRIAU (eds.): 194–224.
- MANDELBAUM, David (ed.) (1951): *Selected Writings*. Berkeley, CA: University of California
- MERVIS, Carolyn B. – ROTH, Emilie M. (1981): The internal structure of basic and non-basic color categories. *Language* 2:383–405.
- PALMER, Frank Robert (1981): *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press
- PINKER, Steven (1999): *A nyelvi ösztön*. Budapest: Typotex

- SAPIR, Edward (1951): *The Status of Linguistics as a Science*. – In: MANDELBAUM (ed.): 207–214.
- SELÉNYI Pál (1948): Piros és veres. *Magyar Nyelvőr* 72:12–14.
- STEINBERG, Danny D. – JAKOBOVITS, Leon A. (eds.) (1971): *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press
- TAYLOR, John Robert (1995): *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press
- WIERZBICKA, Anna (1996): *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press

FORRÁSOK

- ÁBRAHÁM György (szerk.) (1998): *Optika*. Budapest: Panem–McGraw-Hill
- ÉNEKES Ferenc (2000): *Kiadványszerkesztés*. Budapest: Novella Könyvkiadó
- EROSTYÁK János – KOZMA László (1999): *Általános fizika sorozat: III kötet. Fénytan*. Pécs–Budapest: Dialóg Campus
- ÉrtSz. = BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (vezető szerk.), MTA Nyelvtudományi Intézete (1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- MÁTRAI Tibor – PATKÓ György (1981): *Fénytan (Optika)*. Budapest: Tankönyvkiadó

A TERMINOLÓGIAI RENDEZÉS KÉRDÉSEI A WELLNESS TERÜLETÉN

BÉRCES EDIT
editberces@zalaszam.hu

1. Bevezetés

Az új évezred kezdetét legjobban a minden területen zajló gyors változások jellemzik. Ezeknek a társadalmi, gazdasági, kulturális változásoknak az a velejárója, hogy új fogalmak sokasága keletkezik, amelyek a nyelv terminuskészletét mind mennyiségben, mind minőségben átalakítják. A nyelvi változások tendenciáinak átalakulását részletesen elemzi Fóris Ágota összefoglaló munkájában (FÓRIS 2005b:103–109), amelyben általános képet ad a terminológia napjainkban kialakult helyzetéről és a terminológiai rendezés feladatairól. A kérdéskör részleteinek további vizsgálati eredményei találhatók Fóris (2006) dolgozatában a napjainkban kialakuló szaknyelvek speciális helyzetéről. Ezeknek a szaknyelveknek a főbb gondjai abból adódnak, hogy (1) az esetek többségében korábban kialakult szaknyelvek fogalom- és terminuskészletére épülnek, de a fogalmak jelentése több-kevesebb mértékben módosul az új környezetben, (2) nincs az új szaknyelvnek terminológiai hagyománya, a terminusok rendszerbe állítását az alapoktól kell/kellene kezdeni, (3) az új terminusok más nyelvekben már meghonosodtak, ezért a szakmai tartalom átvételével együtt jár a nagyon erős nyelvi hatás, (4) több esetben a jelentős kulturális és nyelvi különbségek a fogalmi-terminológiai megfeleltetésben különleges nehézségeket támasztanak (ilyenek például a Távol-Keletről származó sportok nyelvei).

A társadalmi-gazdasági-nyelvi változások kapcsolatának vizsgálata során kimutattuk, hogy a sportnyelvek között több ok miatt érdemes kiemelt figyelmet fordítani a wellness szaknyelvre jelenlegi helyzetének vizsgálatára és fejlesztésére (vö. FÓRIS–BÉRCES 2005). Ez a sokrétű kapcsolatokkal rendelkező terület kiváló lehetőséget biztosít a nyelvi változások folyamatának tanulmányozására. Alább azoknak a vizsgálatoknak az eredményeit foglaljuk össze, amelyeket a wellness szaknyelvének tanulmányozására végeztünk. Ahhoz azonban, hogy ennek az összetett, bonyolult kapcsolatokkal rendelkező területnek a nyelvészeti

problémáit értékelni tudjuk, mindenekelőtt be kell mutatni e szakmai tevékenységnek a társadalomban, a gazdaságban elfoglalt helyét és hatásait.

A modern, ülő életmód kompenzálására született meg a wellness fogalom, mely napjaink társadalmi státuszszimbólumának, illetve értékrendjének cél- és eszközrendszerét is magában foglalja, azaz a szépséget, a lelki egyensúlyt, a kényelmet, a jó közérzetet és az egészséget, mint célt, valamint az optimális mozgást, a helyes táplálkozást, a szépségápolást, a lélek és az emberi kapcsolatok ápolását mint eszközt.

A test, lélek, szellem hármasságának harmóniáját már az indiai ájurvéda irodalom is hangsúlyozza, a szépségápolásban már az ókori egyiptomi nők is jeleskedtek, a testnevelés pedig az ókortól napjainkig mind az oktatási rendszer, mind a honvédelmi felkészítés részét képezte. „Először, s tömegesen az 1880-as évek közepén tűntek fel azok a mindennapi életvitel javítását szorgalmazó elképzelések, amelyek a lakás, az öltözködés, a táplálkozás, a természethez való újfajta viszony, a test, az anyagforgalom stb., továbbá a szellemhez fűződő teozófiai, filozófiai és teológiai mentalitás átalakítását, továbbá a nem európai civilizációk értékelt eredményeinek átvételét szorgalmazták”, írja Géczi János *Reform életmód – és szimbóluma* címmel megjelent tanulmányában (GÉCZI 2004:19), melyben a továbbiakban az életmód reformok vegyülésével Gödöllőn megszületett „teljes élet”- programot írja le és elemzi részletesen, Nagy Sándor munkáján keresztül.

Ma ezeknek a részterületeknek az interdiszciplináris összefonódása a wellness fogalomkörében tetőződik.

2. A wellness szerepköre a társadalom életében

A wellness terminus története az 1950-es évek végéig, H. Dunn nevű amerikai orvos nevéhez vezethető vissza, aki 1959-ben jelentette meg *High-level wellness for man and society* című cikkét (DUNN 1959). Az azóta eltelt közel fél évszázad alatt azonban még sokan kiegészítették Dunn tételeit a saját szempontjaik alapján. Nekünk magyaroknak feltétlenül meg kell említenünk Schirilla Györgyöt, aki *Az élet patikája* című művében foglalta össze a saját közérzet-filozófiáját, valamint természetgyógyászati, táplálkozásbeli és sportbeli tapasztalatait (SCHIRILLA 1990).

A wellness mozgalomjellege abban nyilvánul meg, hogy céltudatos szervezetek hirdetik és népszerűsítik fő tételeit, az egészséges életmódra való törekvést, a

relaxáció jelentőségét, a helyes táplálkozás fontosságát, a testi-lelki kiegyensúlyozottságot valamint a boldogságkeresést. A wellness tagadhatatlanul a modern, egyre inkább szolgáltatásokon alapuló gazdaság egyik vállalkozása is, mely egy fizetőképes célréteget feltételez. Talán ez az egész koncepció egyik legellentmondásosabb pontja, hiszen a wellness szemléletet – legalábbis egy részét – már iskoláskorban kellene elsajátítani, elsősorban a helyes táplálkozási és testgyakorlási szokások kialakításával. Ugyanakkor üzleti mivolta miatt csak nagyon szűk réteg engedheti meg magának (mind anyagilag, mind időbeosztás szempontjából) rendszeresen a wellness-hotelok látogatását vagy a klubtagságot. Újabb ellentmondás rejlik abban, hogy a wellness mozgalom a „vissza a természethez” filozófiáját hirdeti, de mindezt elsősorban mesterséges körülmények között, lehetőleg egy tető alatt igyekszik biztosítani.

Amint említettük, a wellness fogalomköre egymástól független tudományok, szolgáltatások, kereskedelem, sport stb. terület fogalmait öleli fel. Így a betegségek megelőzése, a helyes táplálkozás, szépítő wellness kezelések leírásában rengeteg fogalmat kölcsönöz az anatómia, a biokémia, a biológia, a gyógyszeripar, a kozmetika, az orvostudomány fogalmi rendszeréből. A wellness testkultúrát érintő területei pedig a biofizika, az edzéselmélet, a fizika és a sport fogalomköréből merítenek. A komplett wellness szolgáltatásokhoz gyakran üdülőhelyeken, szanatóriumokban és szállodákban lehet hozzáférni, ami gyakran utazással és bentlakással is együtt jár. Ezen a ponton kapcsolódik a wellness az idegenforgalomhoz, a turizmushoz. Ahhoz pedig, hogy ezek a szolgáltatások eladhatók legyenek, reklámozni és ismertetni kell őket a wellness marketing keretén belül.

2.1. Az egészség fogalma a wellness célrendszerében

A wellness célrendszerét képviseli az egészség és a szépség. A egészség fogalma már önmagában is ellentmondásos, hiszen könnyebb megmondani, hogy mi nem egészség. Így kerültek be a *Wellness Magazin* wellness-szótárába is pl. gyakori betegségnevek. Az egészség megőrzését, illetve a betegségek elkerülését hivatott elősegíteni az orvostudomány, melynek két fő irányzata a keleti (hagyományos) és a nyugati vagy modern orvostudomány. A nyugati orvoslás eszközei közé tartoznak a műszerek és a gyógyszerek. Ezzel szemben a keleti orvoslásban, a természetgyógyászatban, a masszázs, az akupresszúra és az akupunktúra, a böjt, a diéta és a gyógynövények kapnak fontos szerepet.

Az egészségmegőrzést szolgálja a rendszeres gyógyfürdőzés, a szaunázás és a masszázs is. A gyógyfürdők, hévizek a vizük kémiai összetétele és élettani hatása alapján sorolhatók be, a szaunákat viszont leggyakrabban a forráskultúrák alapján osztályozzák (finn, svéd, orosz, török), de csoportosíthatók a szaunában viselendő ruhaneműk alapján is (csak meztelenül, csak lepedővel, csak fürdőruhában stb. használható). A wellness életmód-tanácsadói, „felhasználói szinten” gyakran használnak orvostudományi terminusokat.

2.2. A szépség a wellness célrendszerében

A wellness célrendszerében az egészség mellett a szépség jelenik meg (értékként és áruként). A szépségipar a wellness megjelenése előtt is létezett, ám most szorosabb kapcsolatba került a gyógyászattal (masszázs, fürdés, pakolás), és az arcápolásán túl egészen a plasztikai sebészetig terjed. A kozmetika és a gyógyászat határán található a pedikűr is, a manikűr viszont kevésbé. A modern szépségápolás a célterületek alapján is csoportosítható: arcápolás, bőrápolás, kézápolás, körömápolás (manikűr), testápolás, alakformálás, zsírleszívás, ráncatlanítás, narancsbőr-kezelés.

A wellness kétszeresen is multikulturális jelenség, a nyugati civilizáció szülötte, de mégis a világ minden tájáról táplálkozik, térbeli és időbeli határok nélkül. Például az alábbi, időben és térben egymástól távol eső elemeket találjuk a wellness irodalom tanulmányozása közben: *amerikai spa-felfogás, arab iszapfürdő, finn masszázs, finn szauna, görögök, indiai filozófia, iszlám világ, japán shiatsu, kaliforniai szörfösök, keleti fürdő, kínai módszer, kínai orvostudomány, malajziai thai masszázs, mediterrán fogás, ősi Egyiptom, ősi népek: babilóniaiak, asszírok, médek, perzsák, régi római hölgyek, skót zuhany, sumérok szépfő eszközei, svéd masszázs, szanszkrit orvosi tanulmányok, tibeti tálak, török fürdő, zsidók szent könyvei.*

A wellness multikulturális jellegének második értelmezése azzal magyarázható, hogy a jelen mozgalom a teljes modern civilizációra kiterjed – egész Brazíliától Dél-Afrikán és Marokkón keresztül Oroszorszáig –, mely egyrészt a globalizáció, a politikai határok leomlása és a wellness-turizmus mint vélt szükséglet és a piac, illetve a wellness-imperializmus eredménye (analógiaként a Kontra-féle angol nyelvű imperializmussal, vö. KONTRA 1997). Mindezek a körülmények a világméretű, nemzetközi szintű üzleti kommunikációt segítik elő. Ezért sem indokolt a nemzetközi wellness szó különböző nyelvekre való lefordítása, így találkozhatunk például orosz honlapokon a *Чмо макое Wellness?*

alakokkal. A koncepció professzionális marketing hátterének köszönhetően akár wellness-üzletláncról is beszélhetünk. A wellness „szócska” felvétele például egy-egy hotel vagy klub nevéhez valóságos szakmai kitüntetést jelent, például: Kék Duna Wellness Hotel, Vértes Konferencia és Wellness Hotel, Thermae Sylla Wellness Hotel, Hotel Evia.

2.3. A wellness kapcsolata más szakterületekkel

A wellness és a sport kapcsolata

A wellness céljainak megvalósításához természetes módon használja fel a test-kultúra művelésének eszköztárát és rendszerét. Ebben a vonatkozásban a klasszikus tömegsport és a wellness bizonyos elemei mind a cél megjelölése, mind a megvalósítás módjában igen közel állnak egymáshoz. Különbség közöttük a sporttevékenység szervezeti formájában, a választás speciális céljában és a kivitelezés körülményeiben van. Ennek következménye az, hogy a wellness szolgáltatások között nagy számban található különböző formája a hagyományos és az újabb sportoknak.

A wellness és a spa

A wellnesshez legközelebb álló fogalom a spa, melyet gyakran teljes szinonimájaként kezelnek. A spa etimológiája két irányba vezethető vissza. Az egyik magyarázat szerint a belga Spa fürdőváros nevéből ered és köznévi jelentésében egyfajta gyógyfürdőt jelent. A másik magyarázat szerint a latin *sanus per aquam*, azaz víz általi egészség kifejezés betűszava volna – ez azonban téves, hiszen a helyes latin forma *aquae vi sanus*, *aqua sanatus* vagy hasonló lenne. (A spa szó további jelentéseit vö. *Wikipedia* 2006).

A *Glossary of Spa and Wellness Terms* spa kifejezésgyűjteménye szerint alapvetően háromféle „spa” (gyógyfürdő) ismeretes. A *day spa* olyan fürdőhely, mely városok központjában, bevásárlóközpontokban található, ahol nem kínálnak szállást. Ezzel szemben a *stay spa* általában szállodák és fogadók szerves részeként működik, és a *day spa*-k szolgáltatásait is nyújtják. A harmadik típusba az úgynevezett *destination spa*-k tartoznak, amelyeket bentlakásos gyógyfürdőknek is nevezhetünk (vö. *Glossary of Spa and Wellness Terms*).

A test, lélek és szellem wellness által hirdetett harmóniájának megteremtéséhez a rekreációs tevékenységek is hozzájárulnak, ezért szükséges a rekreáció terminus jelentésének definiálása is, mely Kovács Tamás Attila szerint így hangzik: „Azokat az egyéni és társadalmi érdekeket kielégítő, pozitív magatartásformákat, amelyek az ember jó fizikai, szellemi és szociális közérzetének a megteremtésére, a kreatív cselekvőképesség és az optimális teljesítőképesség meg-, ill. újraértelmezésére, valamint megújítására irányulnak és pozitív (lelki) élménnyel járnak, rekreációnak nevezzük. A rekreáció célja az ember egészségének megszilárdítása, illetve szükség szerinti megújítása; a harmonikus életvitel kialakítása; az optimális szellemi és fizikai teljesítőképesség állandósítása” (KOVÁCS 1998:16).

A wellness és a fitness

A fitness egy adott mozgáscsoport rendszeres végzésén és a tudatos táplálkozáson keresztül célozza meg az egészséges életmód kialakítását. E cél, továbbá a kivitelezés kedvező körülményei miatt, elsősorban a fiatalabb korosztályban, rövid időn belül nagy népszerűséget ért el. Természetes, hogy a wellness eszköztárából a fitness nem maradhat ki.

A wellness-turizmus

A wellness és a turizmus kapcsolata abból fakad, hogy a wellness szolgáltatások bizonyos része csak speciális adottságú helyeken valósítható meg (síelés, hegyi túrák, gyógyfürdők, barlangi klíma stb.), illetve célszerűen épített és felszerelt intézményekben biztosíthatók. Ilyenek a mai professzionális wellness szolgáltató helyek. Ezért alakult ki a gyógy-, ezen belül a wellness-turizmus, amely az üdülés helyszínétől függően lehet belföldi vagy külföldi, városi vagy falusi. A wellness-turizmus terminológiájának egységessége elengedhetetlen kritériuma a sikeres marketing stratégiának, hiszen a már beavatott wellness közönség feltételezi és elvárja a szolgáltatások és azok elnevezésének egységességét. Itt van jelentősége a wellness szövetségek és hotelszövetségek kritériumrendszerének. A legprecízebben a német hotelek kritériumrendszerében olvasható, hogy mikor jogosult a szolgáltató a wellness név, majd az azt követő csillagok feltüntetésére egytől ötig terjedő skálán (vö. *Wellness Stars* www.wellness-stars.de).

Szembevetendő, hogy számos szállodai wellness-fogalomkörbe tartozó terminusnak több variációja is van, mely lehet a következetlenség eredménye is, de je-

lentheti a versenytársaktól való elkülönülési szándékot is. Néhány példa a wellness hotelek szolgáltatásai közül: *ADSL-Internet, AHA kíméletes bőrfiatalító kezelés, aromafürdő, aromakozmetika, aromaolajos masszázs, aromaterápia, aromaterápiás, testtekerceselés, autogén tréning, Ayurvéda, babaúszás, balneo-hydroterápia, balneoterápia, bébifelügyelet, cellulite kezelések, fényterápia, fitness tanácsadás, fizioterápia, folyékony diéta, hydro- és elektroterápia, iszappakolás, kényeztető kezelések, kerékpárkölsönzés, kezelés fitohormonokkal, növényi hatóanyagokkal, kleopátra-fürdő, Kneipp-alkalmazás, Kneipp-terápia, komplex gyógykúrák, oxigénterápia. Létesítmények (wellness hardware): apartmanszoba, asztalifoci terem, bankomat, beach party lehetőség, bébi- és gyermekbarát berendezések, Danubius Premier Fitness terem, egészség- és szépségközpont, egészségcentrum, finn szauna, fitness-terem, fodrász és kozmetikai szalon, gőzfürdő, grill kert, gyermekcsúszda, gyógyfürdő, infrasauna, junior apartman, jacuzzi, kábeltévé, kardio- és izomerősítő gépek, kardio-fitness gépek, kiépített Internet-csatlakozás, klímaberendezés, Kneipp taposómedence, Kneipp-medence.*

A wellness-turizmus sikeres működésének egyik összetevője a vendéglátás bekapcsolása a szolgáltatások körébe. Ennek a szállásolás és étkeztetés hagyományos megvalósításán túl olyan összetevői is vannak, mint a speciális wellness táplálkozás megvalósításához szükséges szakmai ismeretek (dietetikus, szakképzett szakács stb.) és az azok megvalósítását lehetővé tevő feltételek (különleges alapanyagok beszerzése, folyamatos előállítás stb.). Ezen a ponton kapcsolódik össze a wellness, a vendéglátóipar, a táplálkozás-tudomány. A wellness körökben is egyre inkább népszerűsödik a vegetáriánus táplálkozás.

A wellness és az orvostudomány

A wellness célrendszeréből egyenesen következik az orvostudománnyal és a betegellátással kialakuló kapcsolatrendszere. A kialakuló wellness centrumok természetes szövetségei lettek a betegellátás hagyományos rendszerének, hiszen az egészségmegőrzés, a rehabilitációs és utókezelések, vagy az idősek, a terhes és szülés után lévő nők korszerű egészségi ellátása a klasszikus kórházi ellátáson belül is a fizioterápia, balneoterápia stb. bevezetését igényli, aminek a kialakítása sok nehézségbe ütközik. A wellness szolgáltatás azzal, hogy a keleti gyógyító eljárásokat széles körben befogadta, hogy a gyakorló orvosokat bevonta az alkalmazás ellenőrzésébe, a tapasztalatok értékelésébe, nemcsak megelőzte az állami betegellátást a modern gyógyszeres és műtéti technikán alapuló kezelé-

seket kiegészítő eljárások bevezetésében, hanem tapasztalataival hozzájárult ezek elterjesztéséhez és általános bevezetéséhez. Minden bizonnyal a wellness hálózatban jelenlévő magántőkére alapozott egészségellátó hálózat és az állami intézményrendszer kapcsolata tovább fog erősödni.

A wellness mint versenysport

A wellness tág értelemben komplex életstílus ((sport)rekreáció, táplálkozás, kozmetika, öltözködés), szűk értelemben pedig egy újszülött korát élő sport, méghozzá versenysport. A két értelmezés abban közös, hogy mindegyike az egészséges életmód népszerűsítése mellett szolgáltatást is nyújt annak megvalósítására. A klasszikus wellness szolgáltatók és termékgyártók, nevezetesen a fürdők, egészségcentrumok, wellness szállodák és wellness centrumok mellett óriási lehetőségeket rejt magában a wellness versenyrendszer, mely közelít a szórakoztatóiparhoz, azon belül a show business-hez. A wellness versenyszámok (intelligencia és megjelenés, testi felépítés, mozgáskultúra, erő, állóképesség) meg lehetőségen látványosak, hiszen fürdőruhás muatrából és látványos, zenei aláfestéssel bemutatott ritmikus sportgimnasztikai gyakorlatok bemutatásából állnak. A versenyrendszer (Grand Prix, magyar bajnokság és diákolimpia) kiszélesítésének célja az anyagi haszon szerzésén túl a tömegsport és diáksport újraélesztése, utánpótlás-nevelés, a gyerek versenysport fellendítése.

Magyarországon (amerikai mintára) 2004 nyarán alakult meg a Magyar Wellness Szövetség, majd a szövetség alapítójáról és elnökéről elnevezett Fazekas Attila Wellness Akadémia (FAWA), mely egyedülálló abban, hogy külön termetek tart fenn az akrobatika, a tánc, a fitness és a balett oktatására.

Az első Wellness Hungary versenyt 2005. április 21-én tartották Budapesten a Stefánia Palotában a következő nyolc kategóriában: Wellness Man & Woman, Wellness Art, Wellness Beauty, Wellness Body, Wellness Power, Wellness Fit, Wellness Aerob, Wellness Kids. Mivel az említett versenyrendszer – a kategóriáival együtt – jogvédelem alatt áll, ezek hivatalosan csak angolul jelennek meg. A biztonság kedvéért azonban magyarul is érdemes felsorolni őket: női, férfi, művészeti, szépség, test, erő, fittség, aerob, gyermek (vö. Magyar Wellness Szövetség honlapja).

2.4. A wellness hazai intézményrendszere

A magyarországi wellness mozgalom fő intézményei oktatási intézmények (Fitness Akadémia, IWI (Nemzetközi Wellness Intézet), MWT (Magyar Wellness Társaság)), wellness hotelok és wellness klubok szoros szakmai és gazdasági együttműködésén alapszik.

Fitness Akadémia

A wellness oktatási intézményei között az első helyen a Fitness Akadémiát kell megemlíteni, mely 1996-ban alakult és az ország első államilag elismert végzettséget nyújtó sport magániskolája, elsősorban a szabadidősport tananyagfejlesztésének központja lett. Tanrendjében a wellness elmélet és módszertan is szerepel. Speciális képzéseik között a következőket találjuk: *capoeira, core board, fight training, fitness alapok, gyermekkori mozgásfejlesztés, jazz-funk oktató, latin-amerikai táncoktató, slide, step oktató, táplálkozási tanácsadó, training bike oktató, Yumeiho® egészségmegőrző terapeuta*. A hagyományos tanfolyamaik között találunk *aerobik, anatómia, edzéselmélet, rekreáció elmélet és gyakorlat, egészségkultúra, eseményszervezés, gimnasztika, gyógyúszás elmélet és gyakorlat, kommunikáció, marketing, masszázselmélet és gyakorlat, mozgásterápia, nordic walking, pszichológia, rekreáció elmélet, sportegészségügy, sportmarketing, sportmenedzsment, sportsebészet, sportszervezés, sportvilág, tenisz elmélet és gyakorlat, testépítés elmélet és gyakorlat, úszás elmélet és gyakorlat, vállalkozástan, wellness elmélet és módszertan* kurzusokat (vö. Fitness Akadémia honlapja).

International Wellness Institute

A Fitness Akadémia után következő legjelentősebb magyarországi wellness intézmény az International Wellness Institute (IWI), mely 1999 óta működik az Egyesült Államokban, Magyarországon pedig 2000 októbere óta van jelen, államilag elismert, iskolarendszeren kívüli felnőttképzéssel foglalkozó magániskolaként. 2003 tavaszától a budapesti intézet látja el az európai képviselőt is IWI Európa Oktatási Központ néven.

Az IWI célja, hogy EU normákhoz is illeszkedő, és a magyar oktatási törvényeknek megfelelő képzési rendszere segítségével olyan wellness szakembereket készítsen fel, akik képesek hatékonyan együttműködni a magyar lakosság egész-

ségi-fittségi állapotának fejlesztésében. Fő tevékenységei: oktatás – szakemberképzés, szaktanácsadás, szakmai rendezvényszervezés, szakmai programok, előadások tartása, prevenciós „edző-team”, valamint országos szakemberhálózat működtetése (ZOPCSÁK 2005a, 2006).

Az IWI képzési rendszerének négy fő területe: 1. professzionális szak- és továbbképzések a sporttudományok szakemberei részére (testnevelők, gyógytestnevelők, rekreációs szakemberek, humán kineziológusok, edzők, sportoktatók, szakedzők részére), 2. professzionális szak- és továbbképzések egészségügyi szakemberek részére (gyógytornászok, dietetikusok, orvosok), 3. professzionális szak- és továbbképzések a turizmus szakemberei részére (turisztikai menedzserek, programszervezők idegenforgalmi szakemberek részére), 4. továbbképzések, felső-, vagy középfokú szakirányú végzettségre épülő tanfolyamok, pl. személyi edző, ismeretterjesztő, életmódfejlesztő preventív fittségi tanfolyamok a lakosság számára: időskorúak életmódprogramja, gyermekek életmódprogramja, speciális populáció, (belgyógyászati, vagy mozgásszervi problémával élők) életmódprogramja, prevenciós fittségi edzéstervezés és életmódprogram. Az IWI szakembereinek titulusai mellett szembetűnő a szervezet imázsának javítása és erősítése valamint a minőségbiztosítás céljából feltüntetett, márkajelzés értékű rövidítések, melyek a diplomát kiadó intézményekre vonatkoznak: *ELTE magyar-angol szakos tanár, ISSA Personal Trainer, IWI Személyi edző, POLAR OwnZone, TFTI aerobik szakvezető, Thera-Band Trainer, Übungsball Trainer, Therarobics Master Trainer*. Ugyancsak szembetűnő a foglalkozások, végzettségek és címek nem magyarosított, illetve fordítás nélküli feltüntetése a képzettséget nyújtó oktatási intézmény nyelvén, azaz angolul és németül: *Übungsball Trainer, Therarobics Master Trainer* (vö. International Wellness Institute honlapja).

Az IWI szakembereinek végeztségét a Magyar Fitness és Személyi Edzők Szövetsége hitelesíti. Az oktatás nyelve a magyar mellett az angol is, ahol a következő tanfolyam- és előadás-elnevezéseket találjuk: *alternatív mozgás, anatómia, Beauty, belgyógyászat, egészségturizmus, elsősegély, erőedzés, Fitball, gerinctréning, gyógyturizmus, intim torna, Angol Wellness/Fitness Szaknyelv, Fitness Instruktorképzés, Gerinctréning, Jógaoktatóképzés, IWI Sportanimátor tanfolyam, kastélyszálló menedzsment, kommunikáció, komplementer medicina, masszázs, mozgástan előadás, MWT kritérium rendszerének ismertetése, önismeret tanfolyam, Personal Trainer course in English, Polar OwnZone Trainer, reformtáplálkozás és főzés, relaxációs technikák, sporttáplálkozás, szálloda menedzsment, személyi edző konzulens tanfolyam, táplálkozás, terheléséltan,*

Thallasso terápia, Thera-Band, Fitball Master Trainer, wellness alaptanfolyam, wellness és spa menedzser, wellness kismama tanfolyam, wellness menedzser tanfolyam, wellness mozgástrendek, wellness tanácsadó alaptanfolyam, wellness terapeuta, wellness tréner tanfolyam.

Magyar Wellness Társaság

A Magyar Wellness Társaság mindössze két évvel az egyesült-államokbeli IWI megalakulása után 2001-ben jött létre Tiszaújvárosban. Az alapító okiratai szerint egyesülési jog alapján működő, nem nyereségérdekelt, politikamentes társadalmi szervezet. Célja – az IWI küldetéséhez hasonlóan – a wellness és a spa nemzetközi mozgalmak által képviselt életmód, életszemlélet, gazdasági tevékenység és információformák hazai elterjesztése, ezáltal a jó közérzet, a boldog, környezetbarát élet és a betegségmegelőzés támogatása.

A Magyar Wellness Társaság együttműködési kapcsolatban van a Nemzetközi Wellness Intézettel (International Wellness Institute), a Testnevelési Egyetem Továbbképző Intézetével, a Kodolányi Főiskolával, a Magyar Szállodaszövetséggel, a Pannon Termál Klaszterrel, a Magyar Gyógytornászok Társaságával, a Fitness és Személyi Edzők Szövetségével és a Melissa Szabadegyetemmel. Képzéseik a következő területeket foglalják magukba: wellness alapképzés, orvosi, természetgyógyászati képzés, fitness szakemberek, vendéglátóipari szakemberek, projekt menedzserek, terapeuták, relax szakemberek képzése. A wellness szakértők között vannak orvosok, dietetikusok, személyi edzők, gyógytornászok, pszichológusok, pszichiáterek, belgyógyászok, nőgyógyászok, feng-shui-szakértők, radiesztéták (más szóval földszugárzás-mérők), lakberendezők, jógaoktatók, stylistek, homeopata orvosok, fogorvosok, plasztikai sebészek, természetgyógyászok, gyógynövényszakértők.

Magyar Fitness és Személyi Edzők Szövetsége

A Magyar Fitness és Személyi Edzők Szövetségének célja, hogy a tagok egységesen magas színvonalú szolgáltatást nyújtsanak munkavégzésük során. Szintén céljuk a képzett edzők érdekvédelme, a nem megfelelő képesítéssel, vagy képesítés nélkül, illetve a szakmai, etikai szabályokat be nem tartó edzőkkel és személyekkel szemben. „A személyi edző (Personal Trainer) olyan szakirányú végzettséggel és ismerettel rendelkező sportszakember, aki egyénre szabott preventív fittségi edzést, valamint életmódprogramot tud tervezni és kontrollálni

kliense (az edzést végző személy) adottságainak, egészségi állapotának, fittségi céljainak maximális figyelembevételével” (ZOPCSÁK 2003:web).

Egyetemek, főiskolák

A wellness felsőfokú oktatásában kiemelkedő szerepet játszik a Semmelweis Orvostudományi Egyetem (SOTE) és a Szegedi Tudományegyetem (SZTE). Ugyankor egyre több állami és magán felsőoktatási intézményben, főleg tanárképző és egészségügyi főiskolai karokon van kialakulóban a wellness-szakemberképzés bevezetése.

Magyar Wellness Szövetség

A Magyar Wellness Szövetség mint a magyarországi wellness versenyek rendezésért felelős szervezet szintén 2004-ben alakult. A wellness célkitűzéseinek, szolgáltató hálózatának minden bizonnyal hathatós szervezete válhat belőle. Jelentős szerepe lehet a versenyek szervezésén keresztül a hazai intézmények kapcsolatrendszerének erősítésében és a nemzetközi együttműködés kialakításában (vö. Magyar Wellness Szövetség honlapja).

Egyéb wellness szervezetek

A wellness intézményrendszerének tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg a korábban említett fitness klubok jelentőségéről. A fitness-termek és a wellness-klubok közötti egyik legnagyobb különbség a célcsoportok életkorában rejlik. Amíg a fitnesstermeket az izmosodásra és karcsúsodásra törekvő fiatalok látogatják, a wellness-klubok fő célrétege a középkorú és idősebb korosztály, amelynek célja az egészségmegőrzés. Ugyancsak itt találkozhatunk a speciális helyzetű várandós anyákkal, mozgásszervi betegekkel és csecsemőkkel (babaúszás). Az ideális wellness-klubokban az egészségügy és sporttudományok szintézise valósul meg intézetben belül (ZOPCSÁK 2005b). A wellness-klubokban rendkívüli jelentősége van a szakképzett személyzetnek, akik rendszeres továbbképzéseken vesznek részt. A wellness-klubba válás feltételeit wellness standard-nak nevezik. A wellness-klubok egy magasabb szintű, összetettebb szolgáltatási rendszert képviselnek, melyek magukba foglalják a terem felszereltségét és a személyzet szakmai felkészültségét (vö. ZOPCSÁK 2001).

A wellness terminus használata nélkül is számos olyan szervezet működik, mely küldetésének tartja az egészségvédelmet, a test, lélek és a szellem harmóniáját, a lelki békét, a testmozgást, a helyes táplálkozást és a boldogságot. Mind a wellness zászlóvivői, mind a mozgalom iránt érdeklődők számára különösen fontos, hogy különbséget tegyenek a professzionális wellness tevékenységek és a jó közérzetet, boldogságot hirdető közösségek, egyházak és szekták között. A keresztény egyházak közül Magyarországon az Adventista Egyház – (mindkét ága!), azaz a Bibliaiskolák Közössége és a Hetedik Napi Adventista Egyház is – komoly erőfeszítéseket tesz az egészséges táplálkozás, a káros szenvedélyek kioltása, a testi-lelki szellemi harmónia elérése érdekében. Tanaikat kizárólag a Biblia soraival támasztják alá. A Somogy-megyei Krisna-völgyben, a városi civilizációtól távol eső táborban a Krisna közösség kínál nyugalmat, friss levegőt, csendet és vegetáriánus étrendet az érkezőknek.

3. A wellness szaknyelv szókészletéről és szótárairól

3.1. Más szakterületekről átvett terminusok

Természetesen a fenti tudományok, szolgáltató- és üzletágak, amelyekkel a wellness szoros kapcsolatban van, mind-mind a maguk szaknyelvével gazdagítják a wellness szakszókincset. Gyakori, hogy egy-egy tudományág csak közvetítőként működik, tovább specializálódott terminológiát kölcsönöz a wellnessnek. Ilyen például az orvostudomány, amelyen keresztül a kémia, a biológia, az orvosi műszerek stb. terminusai kerülnek át. Természetesen sok más szaknyelvből is találunk átvett szavakat. Például a *kardio edzés*, *aerob edzés*, *anaerob edzés*, *capoeira-aerobik*, *core-board*, *csi-kung*, *drilling*, *hypoxi trainer*, *intervall edzés*, *kerékpár-ergométer*, *köredzés*, *pilates*, *power-jóga*, *rekortán talaj*, *spinning* terminusok mind a wellness fogalomkör mozgáskultúra halmazába tartoznak, de más és más szakterületről kerültek ide. Az orvostudomány és az orvosi műszerek terminusait ismerjük fel a *kardio edzés* és a *kerékpár-ergométer* terminusokban, az angol katonai terminológiát a *drilling*-ben, a feltalálók tulajdonnevét a *pilates* és a *spinning* terminusokban.

Orvostudományból átvett terminusok

Ha az orvostudománynál mint átadónál, illetve közvetítő szaknyelvnél maradunk, a következő példákat találhatjuk a laikusoknak íródott *Wellness Magazin*

különböző számaiban: *adrenalin, antioxidánsok, argireline, az írisz fodorzónája, ballasztanyagok, béta-karotin, bioflavonok, biotin, BMI, ceramidok, citokynek, degeneratív betegségek, dehidratált állapot, dopamin, egyszerű szénhidrátok, endometriózis, esszenciális aminosavak, fenilalanin, fenilketunuria, flavonoidok, fluor-iontoferézis, folsav, fruktóz, gasztroenterológia, glikogén, glikogénraktár, hialuronsav, inzulin, kalória, karotinoidok, keratin koleszterin, kortizol, krónikus mieloid leukémia, laparoszkópiás eljárás, linolénsav, linolsav, mióma, neurodermitisz, omega-3 zsírsavak, oszteoporózis, ovulációindukciós kezelés, ösztrogén, ödéma, pektin, polifenol, poliszacharidok, progeszteron, psoriasis sönt, szalicilsav, szeborrea, szteroidok, telítetlen zsírsavak, teobromin, terhességi toxémia, testzsírszázalék, trihalometán vegyületek, triglicerid, triptofán, ubikinon, zsírban oldódó vitaminok*. Primér, azaz kifejezetten az orvosi szaknyelv terminusának számíthatjuk a következőket: *degeneratív betegségek, gasztroenterológia, krónikus mieloid leukémia, terhességi toxémia*.

Biokémiából átvett terminusok

A fentiek közül számos terminus a biokémiából származik és az orvosi szaknyelv közvetítésével került a wellness fogalomkörébe. Például: *adrenalin, hialuronsav, progeszteron*.

Kozmetikából átvett terminusok

Az orvostudomány mellett a kozmetika, azaz a szépségápolás is lehet a biokémiai és biológiai terminusok átadója, például: *cellulit, ceramid, eucerin, hidrolipid-köpeny keratin, Kigelia Africana*. Természetesen vannak a kozmetikából átvett más terminusai is a wellness szókincsének.

Paramedicinából átvett terminusok

A wellness eklektikusságát támasztja alá az is, hogy az orvostudomány kifejezései mellett a paramedicina terminusait is használja. Ilyen például a *homeopátia, a kiropunktika, az akupunktúra és a fitoterápia*. Különösen a fitoterápiának köszönhetően számos ritka növény és azok részei is bekerülnek a wellness fogalomkörébe. Ilyenek: *pektin, ruscus, tinktúra, izoflavonok, karotinok*.

Sportból átvett terminusok

A wellness egyik legfontosabb területe a sporttudományon alapszik, így mind a mozgáskultúra, mind a testnevelés szókincsét használja. Találunk számos példát a tüntetően idegen hangzású kifejezések megjelenésére, például: *aerob edzés, anaerob edzés, body and mind mozgásformák, capoeira-aerobik, core board, szteppad, csi-kung, dehidratált állapot, drilling, hypoxi trainer, intervall edzés, kerékpár-ergométer, köredzés, rekortán talaj, spinning, stretching, thai-bo.*

A sporttudomány részterülete, a sporttáplálkozás tudománya szintén sok új terminussal gazdagítja a wellnessnek nemcsak a mozgáskultúra/fitness területét, hanem a wellness-táplálkozás tudományát is, például: *antioxidánsok, béta-karotin, biotin, BMI, dehidratált állapot, edzésbulímia, fitneszkór, folsav, inzulin, izotóniás sportital, kalória, koleszterin, Norbi Update módszer, poliszacharidok, testzsírszázalék.*

A relaxációs technikák közé sorolható terminusok: *body and mind mozgásformák, csi-kung, hatha jóga, kineziológia, kognitív terápia, REM-alvás, teljes jógalézés.*

3.2. Wellness-szótárak

A tudományágak szegmentálódásának köszönhetően egyre speciálisabb szótárak megjelenése indokolt (vö. FÓRIS 2005c), a terminusok egyre gyorsabban változó jelentésének a rögzítéséhez. Az előzőekben röviden bemutatott wellness fejlődési folyamat, a fogalomkör széles kapcsolatrendszere, a mai társadalomban nagymértékű elterjedtsége indokolja a terminológia alakulásának a vizsgálatát.

Vizsgálatainknál a szótár terminust a legtágabb értelemben használjuk (vö. FÓRIS 2002), tehát a wellness szótárak körébe sorolunk minden nyomtatott és elektronikus adatbázist, mely a wellnesshez kapcsolódik, így például a spa-szótárak, kifejezésgyűjtemények, a fitness- és szauna katalógusok, a wellness-glosszáriumok, de még a szakkönyvek tárgymutatóit is. Továbbá megjegyzendő, hogy a wellness fogalomkörének tágassága miatt wellness-szótárnak nevezünk minden olyan szótári munkát, mely a wellnesshez akár csak részletében is kötődik. Így például ide soroljuk a szauna szótárt, vagy a rekreációs szójegyzéket is.

A wellness terminus mint szótári címszó

A wellness témakör szókincsét 30 nyomtatott és online szótárban vizsgáltuk meg. A részletes elemzés előtt feltétlen meg kell említeni, hogy a *wellness* terminust közel négy évtizedes története ellenére még nagyon kevés magyar – sőt szintén korlátoznak mondható számú angol – köznyelvi szótár tartalmazza. Hiányzik például a következő művekből: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* (BAKOS 2002), *Idegen szavak magyarul* (TÓTFALUSI 2002), *Magyar értelmező kéziszótár* (PUSZTAI 2003), *Magyar-angol nagyszótár* (ORSZÁGH–FUTÁSZ–KÖVECSES 2004), *Magyar-német nagyszótár* (HALÁSZ–FÖLDES–UZONYI 2003), *Magyar-angol orvosi szótár* (VÉGHELYI–CSINK 1991). A külföldi kiadású, idegen nyelvű kézikönyvek – *Dictionary of Sport, Physical Education and Sport Science* (HAAG–HAAG 2003), *Wahrig* (1991), *Webster's New Universal Unabridged Dictionary* (1983), *The Oxford dictionary of Sports Science and Medicine* (KENT 1994), *Dictionary of the Sport and Exercise Sciences* (ANSHEL 1991) vizsgálata hasonló eredményt mutat. A magyar kiadású szótárak közül kettőben kapott helyet a *wellness*: a *Helyesírásban* (LACZKÓ–MÁRTONFI 2004) és az *Angol-magyar nagyszótárban*, ez utóbbiban *jólét* ekvivalenssel (ORSZÁGH–MAGAY 2004).

Ugyancsak nem elhanyagolható, hogy a *wellness* címszó gyakran magukból a *wellness* szótárakból is hiányzik. Ennek egyik oka lehet a szerzők azon feltételezése, hogy az olvasó tisztában van a *wellness* fogalmával. Előfordul, hogy a *wellness* definícióját csak a szótárak és más kézikönyvek előszavában találjuk. Ilyen például a Rogner-féle német és angol egynyelvű internetes terminológiai gyűjtemény (*Das große Wellness ABC 2006*, *The Wellness Glossary 2006*). Más művek a *wellness*zel részben rokon *spa* fogalmát határozzák meg a bevezetőben, például: *Beauty Secrets and Tips. Spa Glossary*, mely címszókiválasztásában nem tér el más *wellness*-szótárakétól. A *wellness* terminusok vizsgálatára alkalmasak a *wellness* szolgáltatásokat felsoroló, illetve azokat bemutató nyomtatott és elektronikus szállodai katalógusok is. Ilyen például a *Naturmed Hotel Carbona* kétnyelvű (magyar-angol) honlapja is. Ugyancsak itt kell megemlíteni a *wellness* fogalomkörébe tartozó kézikönyvek tárgymutatóit és szójegyzékeit. Elnevezésük tekintetében magyarul a *tárgymutató*, *wellness ABC*, *szójegyzék*, *kislexikon*, *mutató*, *wellness-szótár*, *szószedet*, *szómagyarázat*, *lexikon*, *név- és tárgymutató*, *Wellness enciklopédia* néven, angolul pedig *Glossary*, *Health, fitness and sporting terminology*; *Spa index*; *Glossary of spa terms, treatments and information*; *Glossary/Dictionary of Spa and hot tub Terms*; *Beauty secrets*

and tips, Spa Glossary; Bottled Water and Wellness, Spa Glossary and Terms; The Wellness glossary; Spa Finder; The Wellness ABC – A Guide to Wellbeing in Switzerland; Grupotel Dictionary; Fitness Glossary; Dictionary of Alternative Medicine; The Sauna Lexicon; Naturmed Hotel Carbona; Wellness címen jelentek meg.

A *wellness* címszó szótárakban való alacsony előfordulási számának valószínűsíthetően az a másik oka, hogy a fogalom pontos meghatározása nem történt meg, ezért a jelentés megadáshoz nincs megbízható forrás a szótárak készítői számára. A hazai és nemzetközi irodalom áttanulmányozása után, a hazai terminológiai munkálatok hagyományaira támaszkodva javaslatot teszünk a magyar terminus megadására. Megítélésünk szerint ebben az esetben kiválóan alkalmazható a lézer terminus kialakításával kapcsolatban Fóris által leírt módszer (FÓRIS 2005b:48). A *wellness* szó a magyar köznyelvben és a kialakult témakör nyelvben elterjedten használt nemzetközi szó, ezért a fogalom magyar nyelvi jelöljeként továbbra is meg kell tartani. A magyar nyelvben [velnesz] kiejtéssel honosodott meg. Ehhez az általánosan elfogadott fonológiai alakhoz lehetne (lehetett volna) illeszteni a helyesírást is, feloldva azt a bizonytalanságot, ami jelenleg sok zavart okoz. Az új kölcsönzésű terminusok helyesírásának problémája abból ered, hogy legtöbbjük nem szerepel a *Helyesírási szótárban*, és egyéb kézikönyvekben sem egységes az írásmód. A fentiek alapján a *wellness* címszót a következő formában vennénk fel egy általános egynyelvű magyarázó szótárba:

wellness ['well-ness' (jól-lét) ang./am. eredetű nemzetközi szó] Az egészséges életvitelre kialakult szemlélet és annak megvalósítását biztosító szolgáltatási rendszer.

Meg kell jegyezni, hogy míg a kialakult kiejtés jól illeszkedik a magyar nyelv beszélt rendszerébe, addig az írott forma idegennek tűnik.

A szócikkek felépítése

A magyar nyelvű *wellness* szótárak szócikkei egyszerű felépítésűek, ami mögött látszik, hogy a készítés célját elsődlegesen üzleti érdekek, a reklámozás lehetősége határozta meg, és háttérbe szorult a címszóhoz kapcsolódó információk pontos megadása. Ebből következik, hogy a címszavak többségéhez nem a pontos jelentés kerül, hanem a jelölt fogalomnak a kedvezően megítélhető jegyei. A szócikkek tipikus felépítése a következő: a címszó jelentését vagy egyszavas

egyszerű megfeleltetés adja meg és nem követi magyarázat, vagy egy rövidebb körülírás, ami egyben a magyarázó rész szerepét is betölti.

A címszó kiválasztás

Az elérhető magyar wellness szótárak alacsony, 30-300 közötti címszószáma nem teszi lehetővé statisztikai jellegű következtetések levonását, azonban néhány fontos konklúzió mégis megfogalmazható a rendelkezésre álló adatok alapján.

(1) A wellness szóképzését a bevezetőben említett módon más szakterületekről vették át, és ennek következtében a jelölt fogalmak más-más jegyei bírnak jelentőséggel, mint az eredetük helyén. A wellness szótárnak az lenne a feladata, hogy a fogalom e jegyeit megismertesse a szótár használójával, ennek ellenére az eredeti jelentés közelítő érvényű kivonatát tartalmazza a szócikkek. A wellness fogalomkör terminológiája kialakításának az lenne a feladata, hogy határozza meg saját területén a fogalom pontos tartalmát attól függetlenül, hogy magyar vagy idegen lexéma, vagy valamilyen kód jelöli-e a terminust (vö. FÖRIS 2005b).

(2) A készített magyar wellness szótárak lexikográfiai megalapozottsága sok kívánnivalót hagy maga után.

(3) Az látszik, hogy a wellness lexikográfia kezdeti lépéseit nagyon magára hagyva, kellő szervezettség, tudományos és anyagi támogatás nélkül igyekeznek eredményesen megtenni.

(4) Szembetűnően alacsony egyes szótárakban a magyar hangzású és írásmódú címszavak előfordulásának aránya.

Definíciók megadása a szócikkekben

Az egynyelvű szótárak feladata a címszavak jelentésének pontos megadása. A szótár készítésének célja határozza meg a jelentésmegadás módját. Ugyanazon címszó definíciójának más típusú és más tartalmú megfogalmazását kívánja meg, ha a felhasználónak a témához kapcsolódó ismeretei más természetűek és más szakmai szintűek (FÖRIS 2005a). A vizsgálataink korpuszát adó szótárak döntő többsége a laikus felhasználók számára készült. Kivételt képeznek az oktatási segédletnek írott szógyűjtemények, mivel azok a leendő szakemberek felkészítését szolgálják. Azt kell tehát elvárni a wellness szótárak definícióitól, hogy az egyes szócikkek jelentését úgy adják meg, hogy a wellness kérdésköre

után érdeklődő laikus felhasználónak lehetővé tegye a leírt fogalom számára fontos kérdéseinek megismerését. Nézzünk meg néhány tipikus jelentésértelmezési módot a vizsgált anyagból.

A vizsgált wellness szótárak definíciói között találhatunk példát az egyszavas, tulajdonképpen szinonimákkal történő értelmezésére: *Alkalikus – Lúgos* (THRASH–THRASH 2001).

Az egyszavas jelentésmegadás másik formája kifejezetten a kétnyelvű szótárak jelentésmegadásaira emlékeztet, ahol pl. a magyar terminus mellett az angol ekvivalenst találjuk. A magyar nyelvhasználó szempontjából ezt természetesen nem hívhatjuk „értelmezésnek”. Ilyenkor jogosan vetődik fel az a kérdés: milyen céllal készült a szótár, és annak hogyan felel meg? Például: *vállból nyomó gép* (*shoulder press*); *hátgép* (*lat machine, rowing machine*) (WE 2004); *vízi gimnasztika, aqua-fitness; gyógylovaslás, hippoterápia* (WE 2004). Jogosan vetődik fel a kérdés: szinonimája-e a vízi gimnasztikának az aqua fitness, illetve értelmezhetjük-e az előbbi az utóbbival, ahogy azt a *Wellness enciklopédiában* (WE 2004) találtuk? A szótár a címszóval jelölt fogalom megismeréséhez nem visz közelebb.

Előfordul, hogy az értelmezés definíció helyett a terminus történetét írja le, ezután tartalmazza a kezelési mód leírását és/vagy célját (definíciót nem ad):

súlyfürdő: Hévízi orvos, Dr. Moll Károly találmánya (1953), s a gerinc kopásos, degeneratív betegségeinek legfontosabb konzervatív kezelési módja. A termálvizes medencében, testsúlytól függően nyaki felfüggesztéssel vagy hónalj megtámaszkodással történik, s ezen kívül a páciens derekára vagy bokájára egy öv segítségével 2-20 kg-ig növelve súlyt függeszthetünk. A gyógy mód célja, hogy a csigolyákat – a víz felhajtóereje által enyhített módon – egymástól eltávolítva, a gerincoszlopot mintegy megnyújtva, lehetővé tegyék a porckorong eredeti állapotának visszaállítását. Időtartam: 10 perc. Öltözék: fürdőruhában. (*Naturmed Hotel Carbona Wellness* 2006)

Gyakori, hogy a terminus jelentéséhez csak nagyon távolról kapcsolódó, pl. a használat módjára utaló információt adnak:

Evezőpad: Nőknél nem túl népszerű, pedig sok mindenre jó. Nem csak az állóképesség növelésére, hanem izomfejlesztésre is alkalmas. Ha csak

kevés időd van, ezzel alaposan megdolgoztathatod a hát, a kar és a láb izmait. (pl. *Maximanet* 2006)

Példa egy betűszó enciklopédikus értelmezésének megadására, ahol egyaránt szerepel definíció és kiegészítő magyarázat:

WHO – A ~ az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization) az ENSZ-nek 1948-ban alapított testülete annak elősegítésére, hogy nemzetközi összefogással javítsanak a világ valamennyi országában élők egészségügyi helyzetén. Fő tevékenysége a járványok megelőzése, a védőoltások elterjesztése, a nemzetközi közegészségügyi és vízellátás fejlesztése. Koordinálja az orvospépzést, a gyógyszerkutatást, a rákkutatást és a nukleáris veszély elleni védekezést. (SZABÓ 2002)

Rendhagyó megoldásnak számít a szövegen belüli találós kérdésre emlékeztető értelmezés, mint például a *squash* meghatározása a *WE*-ben: „Két játékos egy zárt helyiségben ütöget egy gyors és kicsi labdát egy teniszütőnél rövidebb és könnyebb ütővel”, vagy a jogging mellé írt felszólítás: „Ne legyen lusta, higgye el: a kocogás valóban csodákat tesz. Elégedettebb lesz, könnyebben veszi a felvetődő munkahelyi vagy családi problémákat. A rendszeres futás egészséges: erősíti a szívet és a keringést, növeli az izomtömeget, továbbá zsírt éget el”.

3.3. Jelentősebb wellness szótárak

A Wellness Enciklopédia (WE)

A wellness-szótárak többségének szerkezete hasonló egymáshoz. Méretére és jelentőségére való tekintettel részleteiben elemezzük a 2004-ben megjelent *Wellness enciklopédiát* (*WE* 2004).

A *WE* megjelentetésének előzményeit már leírtuk, itt felsorolunk néhány olyan új, a wellness előtaggal képzett összetett szóalakot, amelyek az utóbbi négy-öt évben terjedtek el és kerültek széleskörű használatba: *wellness centrum*, *wellness életmód*, *wellness elmélet*, *wellness-étrend*, *wellness hotel*, *wellness kezelések*, *wellness kiállítás*, *wellnessklub*, *wellness-koncepció*, *wellness konferencia*, *wellness-központ*, *wellness-kúra*, *wellness lehetőségek*, *wellness létesítmény*, *wellness menedzser*, *wellness menedzsment*, *wellnessparadicsom*, *wellness-profil*, *wellness programok*, *wellness standard*, *wellness szakemberek*, *wellness*

szakemberképzés, wellness szaknyelv, wellness szolgáltatás, wellness tanácsadó, wellness terápia, „jóllét-wellness” érzés, Magyar Wellness Társaság, wellness és naturmedicina képzés.

A *Wellness Enciklopédia* szerkezeti elemzését Hartmann hármas rendszere alaján osztjuk fel (HARTMANN 2001, vö. FÓRIS 2002): a megastruktúrát, a makrostruktúrát és a mikrostruktúrát vizsgáljuk. A megastruktúra a szótáron kívüli részből és a makrostruktúrából áll. A *WE*-ben a szótáron kívüli rész előszóból, bevezetésből, összefoglaló táblázatokból, árjegyzékből, utószóából és tartalomjegyzékből áll. Tekintettel arra, hogy a makrostruktúrája tematikus felépítésű, nagyon hiányzik a megastruktúra részeként egy betűrendes glosszárú, vagy név-és tárgymutató.

Ha alaposan megvizsgáljuk a wellness-szolgáltatások táblázatát a megastruktúrában, kiderül, hogy egyes szolgáltatásokat sehol sem kínálnak Magyarországon, tehát felvételük a táblázatba fölösleges volt, például: *arab iszapfürdő, chiro-terápia, Feldenkrais, fitoterápia, frissítő masszáz, hamam, hullámlóvágás, kineziológia, kiopraktika* (akárcsak a *chiro-terápia*), vagy a *Kleopátra-pakolás*. Ugyanakkor vannak olyan elemek a *WE*-ben bemutatott szállodai szolgáltatások között, amelyek nem kerültek be a táblázatba címszóként. Például: *aqua jogging, babaúszás, terhestorna, strandröplabda, kajak*. További hiányosság és következetlenség, hogy éppen az *úszás* címszó maradt ki a *Mozgáskultúra és fitness* fejezetből. Másrészt a táblázatba, a szolgáltatások közé kerültek archaikusnak számító létesítmények is, mint például a *kaplidzsa*. (Ha mégsem számít archaikusnak a *kaplidzsa*, akkor az enciklopédia definíciója félrevezető.)

A *Wellness Enciklopédia* makrostruktúrájának felépítése a következő részterületeket foglalja magába: *Wellness szolgáltatások és kezelések, Szaunák és gőzfürdők, Relaxáció és terápia, Mozgáskultúra és fitness, Kozmetikai kezelések, Táplálkozási tanácsadás és wellness-konyha, Utazás a wellness körül Magyarországon*. Mivel a témakörök is tematikus (pontosabban nem betűrendes, ad-hoc tematikus) rendet követnek, érdemes volna a címszavakat a logikai egymásra épülés sorrendjében felvenni. Így nem fordulhatna elő, hogy ismeretlennel magyaráz ismeretlent. Például célszerű lenne felcserélni az *akupresszúra* és az *akupunktúra* címszavak sorrendjét, amennyiben az első a másodikhoz hasonlítjuk: „Az akupresszúra a hagyományos kínai orvoslás része 5000 éve. Az akupunktúrával ellentétben nem tűvel történik a kezelés, hanem a masször ujjaiával mélyreható nyomást fejt ki a testben húzódó láthatatlan energiacsatornák, ún. meridiánpontjaira”. Találunk példát az információismétlésre is ugyanazon a feje-

zeten belül. Számos terminus viszont megérdemelt volna egy definíciót, például: *incentive szolgáltatások, rekreáció, fitness, resort*.

Az enciklopédia mikrostruktúrája változatos, nem teljesen egységes felépítésű. A szócikkekben lévő definíciók között számos példát találunk az előző pontban felsorolt értelmezési módokra. Néhány pozitív példa ezek közül:

Ellipszisjáró: Az ellipszisjáró az első olyan széles körben elterjedt edző-eszköz, mely orvosi kísérletek eredményeképpen jött létre. A futópálya és a lépcsőzőgép keresztezésével olyan eszköz született, amely használata során az aránylag nagy kalória-fogyasztás mellett nem terheli ütésekkel az ízületeket.

Wai tan kung: A wai tan kung a kínai qi gong egy fajtája. Évezredek gyógy mód az életerő aktiválására. Hatékony öngyógyító módszer, melynek segítségével erősíthető a test, megelőzhető a betegségek, és hozzájárul a hosszú élethez. A wai tan kung alapját tizenkét dinamikus, egyszerűen kivitelezhető gyakorlat képezi. A tiszta mozgássorozatok mobilizálják és szétosztják az életenergiát a test különböző részeiben.

Nézzünk egy példát egy olyan típusú értelmezésre, melyben nem definíciót adnak, hanem a tevékenység és a hozzá kapcsolódó eszközök részletes leírását:

Golf: A játékban egy hosszú, legörbített ütővel a labdát egy tőlünk meglehetősen messze elhelyezkedő lyukba kell ütni, minél kevesebb ütéssel. A golfpálya területe normális esetben 40-50, olykor 60-70 hektár, melyen a 18 akadály leküzdése akár 4-5 órát is igénybe vehet. Minden pálya más, hiszen egy terület minősége függ egyrészt a talaj állagától, másrészt a rajta található növényvilágtól is. Egy pálya több szakaszból áll, melyekre külön szabályok vonatkoznak. A pályák kötelező tartozékai a távolságjelzők, akadályok, valamint a víz- és homokcsapdák. Általában hárman vagy négyen játszanak egy mérkőzést. Mindig az ütő, akinek a labdája a legmesszebb van a lyuktól. Egyik fő tartozéka a játéknak az ütő, mely ma már fémötvözetből készül, s nagyon fontos az ütő fejének dőlésszöge is. Annál nagyobb ívben repül a labda, minél nagyobb ez a dőlésszög. Ez alapján számozzák az ütőket is. A lelkes golfjátékos technikáját élete végéig tökéletesítheti. A legfontosabb mozdulat a lendület,

más néven „swing”, ezt kell rengeteget gyakorolni. Nagyon csendes játék, melyhez erős koncentrálásra és összpontosításra van szükség.

Gyakori az információk olyan megadása is a *Wellness Enciklopédiában*, melyek során az olvasótól várják, hogy a szövegkörnyezetből következtesse ki a címszavak jelentését, például: „A két végén található fület akasztjuk be az íj szarván kialakított akasztóba. Ahhoz, hogy a lövés pontos legyen, az íj markolatát mindig ugyanott kell megfogni, és a vesszőt az ideg meghatározott pontjához kell illeszteni.”

Ilyen módon számos olyan magyar szakkifejezést is tanulhatunk az enciklopédiából, melyeknek egyébként nehéz lenne utánanézni. Például az íjászatban új, metaforikus jelentést kapnak az *ideg*, *szarv*, *fül*, *akasztó* terminusok, míg a *mediterrán fogás*, *alsó húrfogás*, *feszítő kéz* pedig szinte kizárólagos íjászati terminusok. Továbbá, még olyan ritkán emlegetett testrészek is előfordulnak, mint az *ujjbegyek* vagy a *vállgödör* (WE).

A jelentésmegadás és az értelmezés teljes hiányára is találunk példát a WE-ben:

Hullámlovaglás: A windsurföt Hoyle Schweitzer és Jim Drake repülőmérnökök találták fel.

Néhány esetben az idegen eredetű címszavak csupán a magyar ekvivalens hozzárendelésével (zárójellel, vagy vesszővel elválasztva) jelennek meg, pl.: *termofor* (*termomaszk*); *kezelés fitohormonokkal*, *növényi hormonokkal*; *chiroterápia* (*kiropraktika*); *revitalizáló, frissítő masszázs*; *Bach-terápia* (*virágterápia*).

A szinonímák kérdéséhez vezet a címszavak értelmezésében megjelenő terminusok használata, melyek párhuzamos, vagy alternatív jelentése megnehezíti a szakszöveg értelmezését és a pontos terminusok megtanulását. Ezen felül stilisztikai kérdéseket is felvet: *edzés/tréning*, *asztalitenisz/pingpongozás/pötyögés*, *Tai Chi*, „*árnyékboks*”, *futógép/futópad*. Ráadásul az és/vagy használata félrevezető az olyan címszavakban, mint: *szoba- vagy teremkerékpár*, *dörzs- és kefemasszázs*. A kérdés, hogy szinonimája-e az *árnyékboks* a *tai chi*-nek, nyitott marad.

A *Wellness Enciklopédiában* néha az is előfordul, hogy a magyar címszó rögtön egy kvázi szinonimával együtt jelenik meg, mely a wellness szaknyelv kiala-

kulásának kezdeti bizonytalanságait, illetve az egymás mellett élő terminusok szimbiózisát bizonyítja: *alakformáló, zsírégető masszázs*.

Gyakori a címszavak fordított irányú (magyar-angol/latin/görög) megadása is, különösen az edzőtermi berendezésekről szóló fejezetben, ahol az angol vagy más idegen eredetű terminusok zárójelben követik a magyar terminusokat, ezzel leginkább a kétnyelvű szótárakra emlékeztetve:

fényterápia, szolárium
lébőjtúra (Mayr-kúra)
vízi gimnasztika, aqua-fitness
gyógylovaglás, hippoterápia
fekvenyomó pad (horizontal bench)
ferde pad (incline press bench)
melltől nyomó gép (fekve – chest press, vagy ülve – pectoral machine)
keresztbehúzó csiga (cable cross over)
bicepszgép (scott)
vállból nyomó gép (shoulder press)
hátgép (lat machine, rowing machine)
lábtológép (leg press)
combfesztő gép (leg extension machine)
combhajlító gép (leg curl machine)
vádlígép (calf machine)
haspad (abdominal bench, crunch bench).

Helyenként a *Wellness Enciklopédia* értelmezései meglehetősen következetlenek (ismeretlent ismeretlennel magyaráz, vagy éppen nem vesz fel címszóként) és félrevezetőek. Így a felhasználó nehezen igazodik el a terminusok és az ekvivalensek között, illetve nem tudja megkülönböztetni őket egymástól.

Helyesírási következetlenségek is nagy számban fordulnak elő, különösen a transzkripció, az egybeírás-különírás kérdése terén: *kick-boks / kick-box, aerobik / aerobic, hullámlovaglás / szörf, homokos röplabdapálya / strand-röplabda pálya*. A kínai írásjegyek következetlen transzkripciója miatt több kínai eredetű kifejezés más és más formában jelenik meg, mely nehezíti az angol közvetítéssel kölcsönzött terminusok magyarosítását. Például a *qi gong* lehet *csikung* is, vagy pl. a *yin-yang* előfordul *jin-jang, yin-yan, ying-yang* formában is.

Bár a Laczkó-Mártonfi-féle *Helyesírás*-ban (LACZKÓ-MÁRTONFI 2004) a wellness szó ragozott alakjait és szóösszetételeit megtalálhatjuk (*wellness, well-*

ness, wellnesszel, wellness-szalón), a wellness terminológiájának legtöbb elemét még nem.

A *Wellness Enciklopédia* címszavai arra is felhívják a figyelmet, hogy a magyar terminusok újításra, pontosításra és egyszerűsítésre szorulnak. Példa a pontosítás (és differenciálás) szükségességére: a magyar *melltől nyomó gép* terminus, mely két különböző gépre is vonatkozhat (vagyis két fogalmat jelöl) a használatához szükséges testhelyzettől függően, ami az angol terminusokban ki is fejeződik: fekvő helyzetben használjuk a *chest press*-t, ülve pedig a *pectoral machine*-t.

A *WE* utalásokat is felhasznál, ezek kétféleképpen jelennek meg az enciklopédiában.

(1) Az utalások a szócikken belül az érintett címszó definíciója után zárójelben jelennek meg. Például:

Peeling: A finomráncok kezelésének egyik módja a mechanikai hámlasztás, angol szóval peeling. Ehhez többféle eszközt is használnak, a legelterjedtebb a körkefés csiszoló. Szemcsés anyaggal, például mikrokristályokkal is végezhető a hámlasztás, ennek neve a kozmetikában mikrodermabrázió. A kezeléshez használt berendezés olyan kezelőfejjel rendelkezik, melynek első része finom kristályokat fúj a bőrre, a másik része pedig rögtön vissza is szívja. A miniatűr kristályok lesodorják a felső hámréteget, és a kezelés hatására néhány nap múlva újabb hámlás indul meg, ugyanis működésbe lépnek a bőr öngyógyító mechanizmusai. A bőr csodálatosan feszes lesz, és megnő az áteresztő képessége, így más kozmetikai kezelések is hatékonyabban végezhetők el. Hámlasztás kémiai anyagok, enzimek (lásd enzimatis peeling) és lézer segítségével is végezhető.

(2) Ugyanakkor találhatunk példát arra is hogy az utalás az l. (lásd) rövidítéssel, zárójel nélkül van megadva:

Jacuzzi l. Pezsgőfürdő

A szaknyelvi terminológiában elkerülhetetlen a betűszavak megjelenése és ez így van a wellness esetében is. A *Wellness Enciklopédiában* az *AHA*, *UVA*, *UVB*, *SPF* és *SPA* betűszókkal lehet találkozni, melyek közül csak az utolsó kettőnek a

feloldása található: *sun protection factor*, azaz sugárzás elnyelő ké-pesség, valamint *sanus per aquam*, azaz víz általi gyógyulás.

A *Wellness Enciklopédia* új kiadásában érdemes volna a definícióiban található terminusokat külön címszóként felvenni az ismeretlen ismerttel történő magyarázása érdekében. Íme egy javasolt címszólista a *Mozgáskultúra és fitness* fejezetből: *aerobik, aqua-fitness, autizmus, bicepsz, bicepszgép, bowling, callanetics, cikluszavarok, csi / qi, diéta, edzés intenzitása, edzésprogram, elégetett kalória, életenergia, ellipszisjáró, ergonómia, felsőtest (vagy kar) ergométer, fitness, futásprogram, golf, golfjátékos, golfpálya, hard ball, hip-hop zene, hip-poterápia, izomtónus, jang, játéktechnika, jin jang harmóniája, jin jang, jóga, jogagyakorlatok, jogging, kalória fogyasztás, kardiocélzóna, kardioedzés, kardioeszköz, kardiogépek, kick-boksz, kommunikációs problémák, komplett edzésprogram, koncentráló képesség, kondíció, kondicionáló terem, kontrollált pulzus edzés, koordinációs- és egyensúlyzavarok, kung-fu, légzés és meditációs terápia, légzés koordinálása, légzéstechnika, luna-jóga, manőver, meditatív elemek, meniszkusszérülés, mentális tréning, military képzés, ortopédiai megbetegedések, ovuláció serkentése, oxigén, Pilates, pszichés betegségek, pszichoszomatikus megbetegedések, pulzuskontroll, qi, qi gong, rehabilitáció, sclerosis multiplex, soft ball, spare, spinning, squash, step-aerobik, stratégia, stresszoldó, stretching, strike, swing, szörfdeszka, szörfoktató, szörfös, szörfözés, szörfrajongók, tae-bo, tai chi, technika, tréning, tricepsz, ütése kombináció, vitalitás, wai tan kung, watt, wellness, windsurf, windsurfös, zsírégető zóna.*

Egyéb wellness szótárak (magazinok és jegyzetek, életmód könyvek)

A magyar nyelvű wellness irodalom még gyerekcipőben jár. A 21. század külszöbén jelentek meg a – gyakran angol és német közvetítéssel érkező, külföldi kiadói kézben tartott – népszerűsítő, színes életmód magazinok, mint a *Wellness Magazin*, *Diéta és Fitness Magazin*, *Fittinfo*, *Spa Menedzser*, *Sportpiac*, *Természetgyógyász*, melyek meghatározóak a wellness-terminológia kialakulásában és megismertetésében. Szintén nagy hatással vannak a fent említett életmódmagazinok, wellness intézmények, utazási irodák internetes honlapjai mind a közön-ség, mind a szakemberek wellness szókinsére.

A felsőoktatási intézmények túlélőversenyében sokan nagy reménnyel kezde-ményezik a wellness szakok indítását (lásd a wellness intézményrendszere). Különösen az egészségügyi főiskolák és tanárképző intézmények, de a külkereske-delemre, turizmusra specializálódott oktatási intézmények is sokat várnak a

wellness szakirányú képzéstől. E sorok írásakor azonban még nincs magyar nyelvű wellness jegyzet, viszont a témáról gyakran olvashatunk a rekreáció jegyzetekben (vö. DOBOZY–JAKABHÁZY 1992, DOBOZY 2002, SZABÓ 2001, KOVÁCS 2004).

Az egyik legteljesebb magyar nyelvű wellness terminológiai adatbázis a *Wellness Magazin (WM)* 2004 és 2005 évi számaiban megjelent *Wellness-szótár* rovatainak összessége, melynek külön kiadása is figyelmet érdemelne. Definíciói pontosak, tárgyilagosak és világosak, szerkezetük következetes és logikus. Például:

Adrenalin: Stressz hatására termelődő hormon. Ha váratlan helyzetbe kerülünk, amelyet azonnal meg kell oldanunk, a szervezet adrenalintermelésbe kezd. Hatására emelkedik a vérnyomás, gyorsul a légzés, szaporán ver a szív, több vér jut az agyba és az izmokba, hiszen a fokozott igénybevételhez a testünknek több energiára van szüksége, mint nyugodt körülmények között. Ha a stressz tartósan fennáll, felborulhat a szervezet egyensúlya. (*WM* 2005/1)

A Magyar Turizmus Rt. *Gyógy + Wellness* című kiadványában *Wellness ABC* címen tájékoztatja az olvasókat a wellness szállodák kritériumairól és sorolja fel legfontosabb wellness szolgáltatások magyar nyelvű definícióját (vö. *Wellness ABC* 2003). Az *algapakolás* címszót a következőképpen magyarázza:

Algapakolás: Különböző algafajtákból készült meleg pépet viszünk fel a testre, és hagyjuk rövid ideig hatni. Az algapakolás gyakran a Thalassoterápia egy részét képezi, és a magas ásványianyag-koncentrációnak köszönhetően elősegíti a bőr szerkezetének javítását, valamint az anyagcsere felélénkülését. Az algafajták közül néhánynak antibakteriális, néhánynak pedig antireumatikus hatása van. Az optimális hatás elérése érdekében ajánlott a terápia szakértő általi alkalmazása. (*Wellness ABC* 2003)

A gyógyfürdőkhoz kapcsolódóan meg kell említenünk, hogy a wellness egyik részterületéről, a mozgáskultúrához tartozó vízi gimnasztikáról 1997-ben jelent meg Vermes Ferenc *Hydrobic* című jegyzete a gyógytornász szakos egészségügyi főiskolások részére (VERMES 1997).

Külföldi wellness szakirodalom fordításokban

Amíg az összefoglaló magyar nyelvű nyomtatott wellness irodalom hiányos, egyre gyakoribb a legújabb wellness irányzatokról született külföldi szakirodalom magyar nyelvű fordításainak megjelenése. Például 2005-ben a GABO kiadó gondozásában jelent meg Mimi Rodriguez Adami műve, az *Aqua fitness. Tánc a vízben* címmel, melyet angolról fordítottak, kissé sajátos szaknyelvi szókinccsel. Tárgymutatójában a következő címszavakkal találkozhatunk: *aerobikus kapacitás* (*aerob kapacitás* helyett), *sportgyakorlatok* (*mozgás, tornagyakorlatok* helyett), *cirkulációs edzés* (*köredzés* helyett), *dzsoggolás* (*lassú futás, esetleg jogging* helyett), *intervallumos tréning* (*intervallumos edzés* helyett) (RODRIGUEZ ADAMI 2005).

A M-érték Kiadó 2005-ben adta ki Ushi Moriabadi *PILATES-gyakorlatok* című kézikönyvét, mely egy újabb wellness trendet mutat be (MORIABADI 2005). Ugyancsak a Pilates témában, *Pilates módszer* címen jelent meg magyarul már 2003-ban Trevor Blount és Eleanor McKenzie műve (BLOUNT–MCKENZIE 2003). Mindkét könyvnek nagy előnye, hogy tárgymutatót és kislexikont, illetve meghatározásokat is tartalmaz. A Moriabadi könyvében található terminusok fordítása szakszerűbbnek tűnik, mint Blount–McKenzié, bár rengeteg le nem fordított terminussal találkozunk benne. A tárgymutatóba angolul és magyarul egyaránt bekerültek a gyakorlatok elnevezései. Zavaró, hogy számos terminust határozott magyar (*a*) és angol (*the*) névelővel vettek fel a tárgymutatóba és a címszónak megfelelő betűhöz sorolták be. Így a *The Hundred a H* betűhöz, az *egész test feszessége* pedig az *E* betűhöz került. Azonban itt a feszességet emelhetnénk ki kulcsszóként és az *F* betűhöz sorolhatnánk. Az is előfordul, hogy helytelenül, vonatkozó névmással együtt kerültek be címszavak a tárgymutatóba és így nem is a kulcsszónak megfelelő betűnél, hanem a vonatkozó névmás kezdőbetűjénél találhatjuk őket, például az *ami ellenjavallott a Pilates-edzés során, ami javallott a Pilates-edzés során* címszavak az *A* betűnél találhatók (az *ellenjavallatok E* betűhöz és a *javallatok J* betűhöz hasonló besorolása helyett). A fordításban megjelent népszerűsítő szakirodalom között kell még említenünk a Cooper-féle alapműnek, a *Tökéletes közérzet programjának* és Arnold Schwarzenegger *A testépítés nagy enciklopédiájának* magyar nyelvű változatát (COOPER 1987, SCHWARZENEGGER 1999).

A wellness szótárak általános jellemzői

A vizsgált 30 wellness-szótárról (szótári típusú műről) megállapítható, hogy – a többi szakszótár rendezőelvéhez hasonlóan – makrostruktúrájuk többségében alfabetikus felépítésű, de vannak köztük tematikus elrendezésűek is, például a Naturmed Hotel Carbona gyűjteménye és a *WE*. A címszorszám 5 és 300 között mozog, de leggyakoribbak a 100 körüli címszót tartalmazó listák. A címszavak sorából gyakran hiányzik a wellness, mivel azt ismertnek feltételezik, gyakoriak viszont a szolgáltatásokkal kapcsolatos terminusok, hiszen a szolgáltatóknak – akik a wellness-szótárak többségét összeállítják – érdeke, hogy a vendég ismerje a wellness-kínálatot. A szótárak mikrostruktúrájára az értelmezéseken belül a szemantikai információk mellett az enciklopédikus információk megadása jellemző, de nagyon gyakori a történeti vagy etimológiai információk megadása, valamint egyéb speciális gyakorlati információk, tanácsok szerepeltetése.

A wellness szótárakban a kétnyelvű szakszótárakra és az egynyelvű értelmező szótárakra jellemző megoldások egyaránt megtalálhatók. Bizonyos szószedetekben a címszóról a definíción túl további információt kapunk, melynek szükségessége gyakran vitatható.

4. Összefoglalás

A wellness történetének, fogalomkörének, intézményeinek, szótárainak és szakirodalmának áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy mind lexikográfiai, mind terminológiai szempontból a wellness témakör még mindig sok kutatnivalót tartogat számunkra. Amíg a wellness fogalomkörének elemei az emberi emlékezetet is meghaladják, maga a wellness terminus csecsemőkorát éli. Nemcsak a magyar kézikönyvekből hiányzik, hanem még az angol nyelvű általános és sporttudományi szótárakból is. Az a tény, hogy intézményrendszere az egész világot behálózza, egyben azt is jelenti, hogy terminológiája többségében internacionalizmusokból, nemzetközi szavakból áll. A magyarban gondot okoz már a wellness szó összetételeinek és ragozásának kérdése is.

A magyar nyelvben használatos wellness terminusok – mely a wellness terminológia és lexikográfia fejlődését meghatározza – két fő forrásból erednek: a magyar szakemberek magyar nyelvű, népszerűsítő és tudományos publikációiból, és a külföldről beáramló szakirodalom fordításaiból. Mind a wellness szakma képviselői, a szakemberek, mind a fordítók felelősek azért, hogy megoldásaikban a nemzetközi szakmai kommunikáció követelményeit ugyanúgy, mint a

magyar nyelv beszélőinek magyarosságra való törekvését és igényét figyelembe vegyék.

A wellness fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásai a lexikográfiában is megjelennek. Az új üzletág és szemlélet megjelenése új szakmák, termékek és szolgáltatások megjelenését hozza magával. Mindezek új szakterület kialakulásához vezetnek, melynek terminusait a sikeres szakmai kommunikáció érdekében is fontos rögzíteni, katalogizálni és egységesíteni.

IRODALOM

- CS. JÓNÁS Erzsébet – SZÉKELY Gábor (szerk.) (2005): *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban*. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Nyíregyháza, 2005. április 5-7. I-II. (A MANYE kongresszusok előadásai 1.) Pécs – Nyíregyháza: MANYE – Besenyei György Könyvkiadó
- DOBOZY LÁSZLÓ – JAKABHÁZY László (1992): *Sportrekreáció*. Budapest: MTE
- DOBOZY LÁSZLÓ (2002): *Válogatott Tanulmányok a rekreációs képzés számára*. Budapest: Magyar Sporttudományi Társaság
- DUNN, Halbert L. (1959): High-level wellness for man and society. *American Journal of Public Health* 49/6:786-792.
- FÓRIS Ágota (2002): *Szótár és oktatás*. Iskolakultúra könyvek 14. Pécs: Iskolakultúra
- FÓRIS Ágota (2005a): A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI/1, 51-65.
- FÓRIS Ágota (2005b): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- FÓRIS Ágota (2005c): *Szakszótári szócikkek tartalmi vizsgálata: analóg és digitális*. – In: CS. JÓNÁS–SZÉKELY (szerk.): I/2, 172-177.
- FÓRIS Ágota (2006): A terminológiai szemlélet szerepe a szakmai kommunikációban. *Tudásmenedzsment* VII/2. (Megjelenés alatt.)
- FÓRIS Ágota – BÉRCES Edit (2005): Sport, gazdaság, terminológia. *Tudásmenedzsment* VI/2, 117-127.
- GÉCZI János (2004): Reforméletmód – és szimbóluma: Nagy Sándor világképének és művészetpedagógiájának elemei. *Magyar Pedagógia* 104/1, 19-38.

- HARTMANN, Reinhard R.K. (2001): *Teaching and Researching Lexicography*. Applied Linguistics in action 2. Exeter: Pearson Education
- KONTRA Miklós (1997): Angol nyelvi és kulturális imperializmus és magyar tanárképzés. *Modern Nyelvoktatás* 3/3:3-14.
- KOVÁCS Tamás Attila (1998): A rekreáció fogalma, értelmezése. I-II. *Sporttudomány* 2:9-13, és 3:16-19.
- KOVÁCS Tamás Attila (2004): *Rekreáció*. Budapest: Fitness Akadémia
- ZOPCSÁK László (2001): A wellness. *Diéta és Fitness* 9.
- ZOPCSÁK László (2003): Ki lehet személyi edző? *Fitt Info* 9. <http://www.fitt.info/printcikk.ivy?colid=a580fcf3-f257-4b30-9c9d-089933e2b5d2&artid=b6ef5af6-a5fb-41f4-ba7a-e42f23a9b358> (2006.03.08.)
- ZOPCSÁK László (2005a): A wellness mint karrierlehetőség. Emberközpontú képzések. *Spa Manager* 2:42-44.
- ZOPCSÁK László (2005b): *Wellness-termek minimum követelményei*. www.iwi.hu/index.php?s=hirek/hir1 (2006.03.08.)
- ZOPCSÁK László (2006): 5 éves lett az IWI Európa Oktatási központ! IWI <http://www.iwi.hu/> (2006.03.08.)

FORRÁSOK

- ANSHEL, Mark H. (ed.) (1991): *Dictionary of the Sport and Exercise Sciences*. Illinois: Human Kinetics Books
- BAKOS Ferenc (szerk.). (2002): *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BLOUNT, Trevor – MCKENZIE, Eleanor (2004): *Pilates-módszer. Otthon végezhető program, könnyen elsajátítható gyakorlatok*. Budapest: Gabo
- COOPER, Kenneth (1987): *A tökéletes közérzet programja*. Budapest: Sport
- Glossary of Spa and Wellness Terms*. <http://www.traveltowellness.com/glossary> (2006.03.08.)
- HAAG, Herbert – HAAG, Gerald (eds.) (2003): *Dictionary of Sports, Physical Education and Sports Science*. Kiel: Institut für Sportwissenschaften
- HALÁSZ Előd – FÖLDES Csaba – UZONYI Pál (szerk.) (2003): *Magyar-német nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KENT, Michael (1994): *The Oxford Dictionary of Sports Science and Medicine*. Oxford: OUP
- KOVÁCS Tamás Attila (2004): *Rekreáció*. Budapest: Fitness Akadémia

- LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila (szerk.) (2004): *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó
- MORIABADI, Ushi (2005): *Pilates Gyakorlatok*. Budapest: Mérték Kiadó
- ORSZÁGH László – FUTÁSZ Dezső – KÖVECSES Zoltán (szerk.) (2004): *Magyar-angol nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- ORSZÁGH László – MAGAY Tamás (szerk.) (2004): *Angol-magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PUSZTAI Ferenc (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- RODRIGUEZ ADAMI, Mimi (2005): *Aqua fitness. Tánc a vízben*. Prága: Ikar
- SCHWARZENEGGER, Arnold (1999): *A testépítés nagy enciklopédiája*. Alexandra: Pécs
- SCHIRILLA György (1990): *Az élet patikája*. Budapest: HungariaSport
- SZABÓ József (2001): *Rekreáció*. Szeged: JGYTK
- SZABÓ József (2002): *Rekreáció. Az elmélet és gyakorlat alapjai*. Szeged: JGYF
- THRASH, Agatha – THRASH, Calvin L. (2001): *Házi gyógymodok. Vízterápiás, masszírozásos, faszenes és más egyszerű kezelések*. Budapest: Advent Kiadó
- TÓTFALUSI István (2002): *Idegen szavak magyarul*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- VÉGHELYI, Péter – CSINK, Tamás (1991): *Magyar-angol orvosi szótár*. Budapest: Terra
- VERMES, Ferenc (1997): *Hydrobic. Jegyzet a gyógytornász szak hallgatói részére*. Pécs: POTE EFK
- WAHRIG, Gerhard (1991): *Deutsches Wörterbuch*. München: Bertelsmann Lexikon
- WEBSTER, Noah – MCKENZIE, Jean L. (eds.) (1983): *Webster's New Unabridged Dictionary*. New York: Dorset and Barber
- Wellness ABC* (2003) – In: *Gyógy + Wellness*. Magyar Turizmus Rt. 2003 (?)
- WE 2004* = HEIM Pál (szerk.) (2004): *Wellness Enciklopédia*. Budapest (?): EHCC
- Wellness Magazin* (2004-2005): III–IV. évfolyam *Wellness-szótár* rovatai
- Wikipedia Die freie Enzyklopädie*. <http://de.wikipedia.org/wiki/Spa> (2006.03.08.)

AJÁNLOTT HONLAPOK

Wellness intézmények és sztenderdek honlapjai (2006.02.02 – 03.08.)

FAZEKAS Attila, Wellness Akadémia <http://www.fawa.hu/>

Fitness Akadémia. <http://www.fitness.hu/>

http://www.hah.hu/articles/index.php?id=89&sid=732ei54t1127651187&lang=hu&first=0&type_id=6

International Wellness Institute Európa <http://www.iwi.hu/kiwi.php?id=40>

Magyar Szálloda Szövetség a wellness szállókról

Magyar Wellness Szövetség <http://www.mwsz.com/>

Magyar Wellness Társaság <http://www.wellnesstarsasag.hu/?mid=2&cid=22>

Wellness Stars www.wellness-stars.de

Wellness-termek minimum követelményei www.iwi.hu/index.php?s=hirek/hir1

Online wellness-szótárak

L'ABC du bien être. http://chfr.myswitzerland.com/fr/products/wellbeing/pdf/glossary_wellness_fr.pdf

Alternative Health Dictionary. <http://www.canoe.ca/AltmedDictionary/e.html>

Africade Wellness Glossary.

http://www.africade.com/en/Wellness/wellness_glossary.asp

Beauty Secrets and Tips. Spa glossary.

<http://www.magnoliaspa.com/Merchant/tips/glossary/>

Body, Mind, Spirit Learning Alliance Glossary of Massage Terms

<http://www.bmslearning.com/MasInfo/bmslMassageGlossary.htm>

Fine Waters Bottled Water and Wellness. Spa Glossary and Terms

http://www.finewaters.com/Water_Wellness/spa_glossary_of_terms.asp

The Finnish Sauna Lexicon

<http://cankar.org/sauna/dictionary/lexicon.html>

Glossary / Dictionary of Spa and Hot Tub Terms.

<http://www.spa-pack.com/spaknowledge.htm>

Glossary Health, fitness and sporting terminology.

<http://www.netfit.co.uk/glossa.htm>

Das große Wellness-ABC (2006) Rogner Network. 2006.03.08.

http://tirana.rogner.com/14539_DE.htm

Grupotel Dictionary.

http://grupotel.com/documents/GRUPOTEL_SPA_WELLNESS_2005_es.pdf

Maximanet (2006) Fitnessgépek I. rész

<http://www.maximanet.hu/cikk.php?id=3&cid=729&PHPSESSID=e308d803e03b68b1ac38de3ad5fc7131> 2006.03.08.)

The Natural Health Perspective. Dictionary of Alternative Medicine

<http://gnu-dictionary.naturalhealthperspective.com/dictionary-2.html>

Naturmed Hotel Carbona Hévíz (2006)

<http://www.carbona.hu/magyar/hevgyogy/suly/suly.php>)

The Wellness Glossary (2006) Rogner Network. 2006.03.08.

http://tirana.rogner.com/14539_EN.htm

Spa Index .Guide to Days Spas and Stay Spas. <http://www.spaindex.com/>

Spa Finder Glossary. http://www.spafinder.com/Library/glossary_03.jsp

Travel to Wellness Glossary. <http://www.traveltowellness.com/glossary>

The Wellness ABC. A Guide to Wellbeing in Switzerland

http://chfr.myswitzerland.com/fr/products/wellbeing/pdf/glossary_wellness_en.pdf

Whole Fitness Glossary. <http://www.wholefitness.com/glossary.htmlb>

Wellness Glossar. Therapien kurz erklärt

http://chfr.myswitzerland.com/fr/products/wellbeing/pdf/glossary_wellness_de.pdf

Wellness lexikon (2006) Wellness Centrum. 2006.03.08.

<http://www.wellnesscentrum.hu/lexikon.php?kezdobetu=a>

Egyéb

A wellnessre gyúrnak. Több ezer embernek adhat szakmát az új slágerszakma.

Sulinet. 2006.03.08. <http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Kebh/0/20731/1>

A ZENEI TEMPÓJELZÉSEK TERMINOLÓGIAI ELEMZÉSE

BÉRCES EMESE

vajsor@freemail.hu

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban a zenei szaknyelv egy részterületét, a tempójelzéseket ki-
ragadva mutatok be egy lehetséges osztályozási rendszert, melyben e kifejezések
értelmezhetők. Látni fogjuk azonban, hogy korántsem egyértelmű az egyes kate-
góriák elnevezése, de már az sem, hogy egyáltalán mely szavak, kifejezések tar-
toznak a zenei tempójelzések körébe.

Tanulmányomban a tempójelzések közül is a lassítást jelző tempójelzéseket
vizsgálom meg közelebbről. Vizsgálati anyagként zenei lexikográfiai típusú
munkákra támaszkodtam (SZABOLCSI-TÓTH 1965, DARVAS 1978, DAHLHAUS-
EGGEBRECHT 1983-1985, MICHELS 1994?, BÖHM 2000).

A zene, és általában a művészetek – éppen ezért művészetek – olyan területek,
melyek az emberi érzékekre gyakorolnak hatást, kihagyva belőle a verbális egy-
ségekkel való összeférhetőség feltétlen lehetőségét. Más szóval nem lehet min-
dent elmagyarázni szóban, amit egy zenemű, egy szobor vagy egy festmény vált
ki belőlünk. „Mondd el, hogyan néz ki Michelangelo Piétája!” – ennek a kérés-
nek eleget tenni nemcsak hogy lehetetlen, de még megpróbálni is teljességgel fö-
lösleges. Még ha leírásunk vonatkoztatási keretében (abszolút, relatív vagy in-
trinzikus) (LEVELT 2003) meg is egyezünk, nem láthatjuk pontosan az arányo-
kat, a márvány színének valódi árnyalatát, vagy az arcok kifejezését. Éppígy fa-
kasztana mosolyt, ha egy szimfóniát, de akár egy szólószonátát próbálnánk szó-
ban valaki elé tárni.

Mégis kellene szavak, terminusok, melyek ugyanazt jelentik a művészek
számára. Minden zenész tudja, hogy ha például zongoraversenyről beszélünk
(hacsak nem egy éppen megrendezésre kerülő kulturális eseményről szólunk),
akkor egy zenei műfajt említettünk, melynek két főszereplője van: egy zongora
és egy zenekar – e két „entitás” versenyez egymással.

A zenei tempójelzések olyan terminusok, melyek eligazítják a művészt a mű előadásának sebességét illetően; bár ezek sokkal kevesebb fogódzót nyújtanak, mint a műfaji meghatározások, de egyben nagyobb szabadságot is megengednek az előadónak.

2. Nyelvi-terminológiai vizsgálat

Az általam végzett vizsgálat nyelvi és terminológiai. A terminus fogalmi és nyelvi jel egysége: e két tényező egymást kiegészítő, és egymással folyamatosan kapcsolatban lévő építőkövei a terminusnak. Arról van szó, hogy egy bizonyos dolgot kétféle módon közelíthetünk meg. Van fogalmi, és van nyelvi megközelítés. Egy terminus megadásánál össze kell először gyűjtenünk a fogalmi jegyeket, majd ezeket összefüggésbe kell hoznunk bizonyos nyelvi egységekkel, azok szemantikai jellemzőivel, és csak mindezek után hozhatunk létre egy minden szempontból helytálló terminust. Egy konkrét példán mutatom be, magyarázom meg pontosan az említett kétféle megközelítést: a „gyerekzár”-én.

2.1. Nyelvi megközelítés

Kezdjük a nyelvi megközelítéssel. Ha meghalljuk, és még nem ismerjük azt a szót, hogy „gyerekzár”, mire gondolhatunk? Összetett szó, látjuk elsőre, és – feltehetőleg – mindkét összetevőjével találkoztunk már. A „gyerek”: fiatal ember, nemétől függően lány vagy fiú. A „zár”: a zárószerkezet terminushoz tartozó egy fajnév; „ajtók, fiókok stb. szabad/zárt állapotát biztosító szerkezet” (FÓRIS 2005). A gyerekzár tehát egy olyan zárszerkezet, amelyet gyerekekről neveztek el. A gyerekek még nem képesek felmérni sokszor a veszély szintjét, vigyázni kell rájuk. Éppen ezért találták ki számukra a gépkocsikban a gyerekzárakat, hogy ne tudják kinyitni az ajtót akkor, amikor kedvük tartja – ne tudjanak így például kiesni, ha száguld az autó. De ha a nyelvi jelből, és nem a fogalmiból indulunk ki, „gyerekzár”-nak hívhatnánk a méretüket nézve kisebb fajta zárat is akár.

2.2. Fogalmi megközelítés

Most – a nyelvi megközelítés tisztázása után – közelítsük meg a „gyerekzár”-at magának a fogalomnak az oldaláról. Ha kinyitunk egy nem régi személygépkocsit, annak ajtajában találhatunk egy kis nyelvet, amely közvetlen ráhatásra, vagy egy, a vezetőülés közelében lévő gomb benyomásával elmozdul, okozva

ezzel azt, hogy a jármű ajtaja csak kívülről lesz nyitható, belülről nem. Ilyen zárat pedig csak a hátsó ajtóknál találunk. Próbáljuk meg kitalálni, mi lehet a gyártó célja egy efféle szerkezetnek az autóba való beépítésével. Biztosan az, hogy valaminek a szállítása során ne tudjon kinyílni az ajtó anélkül, hogy szeretnénk. Például ha szállítunk egy nagyobb csomagot, akkor annak semmilyen része ne húzza meg véletlenül az ajtót kinyitó kart, vagy ha meghúzza is, akkor az továbbra is maradjon csukva. Ritka azonban, hogy egy csomag okozzon ajtókinyitást, arra pedig egyébként is ott van a belső gomb lenyomása: úgy sem nyílik ki az ajtó. Egyetlen megoldás az, hogy valaki szánt szándékkal nyúlhat a kilincshez vagy az ajtót zárt állapotban tartó gombhoz, akarattunk és tilalmunk ellenére. Ilyen valaki pedig leginkább egy gyermek lehet. Éppen ezért nevezik ezt a dolgot „gyerekek engedély nélküli ajtókinyitását megakadályozó” zárnak, azaz „gyerekzár”-nak.

A fogalomból indulunk ki akkor is, ha azokat a záratokat, melyekkel az egy szekrény két ajtaján lévő fogantyúkat összeakasztjuk, szintén gyerekzárnak nevezzük. Nevezhetjük is, hiszen a két dolog egyazon funkciót tölti be, annyi különbséggel, hogy a tiltott irány itt nem a „ki”, hanem a „be”, és itt a felnőtt ugyanazon az oldalon van, mint a gyerek, csak ő innen is ki tudja nyitni a zárat, ezzel a szekrényt is, gyermeke viszont nem – legalábbis addig, míg rá nem jön a szerkezet működésének titkára.

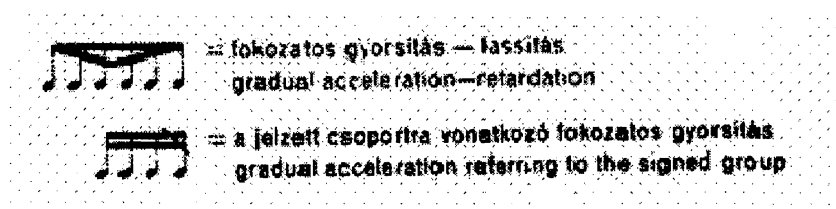
A nyelvi-terminológiai megközelítés illusztrálása után a továbbiakban a zenei terminusok közül a tempójelzéseket vizsgálom meg e módszer segítségével.

3. Tempójelzések szimbólumokkal

A terminusok (beleértve a zeneieket is) nem csupán nyelvi jelek lehetnek, hanem szimbólumok is. A zenében a 17. századig a kottakép jelezte a tempót: a hosszabb értékű hangjegyek a lassabb, a rövidebb értékűek a gyorsabb előadásra utaltak (SZABÓ 2000).

Előfordulnak sajátos, csak bizonyos szerző(k)re jellemző szimbólumok is. Például Soproni Józsefnél a *Jegyzetlapok zongorára Második füzetében* gyakran találkozunk a következő, a tempó növelésére, illetve csökkentésére vonatkozó jellel (1. ábra):

1. ábra: A tempó csökkentésére, illetve növelésére használt jelek (SOPRONI 1976)

A 20. századtól egyre gyakoribb a tempó pontos, műszerrel mérhető megadása. Ennek egyik módja az, hogy a darab elején egy valamilyen értékű hang (nyolcad hang, negyed hang, félhang stb.) és egy szám közé egyenlőségjelet tesznek. Például $\text{♩} = 50$. Ez azt jelenti, hogy egy negyed hang értékű időbeli egységből egy percben 50 van. Ezzel a módszerrel a tempó valóban pontosan megadható.

Egy másik lehetőség az, ha a darab végére kiírja a zeneszerző, hogy azt hány perc és hány másodperc alatt kell lejátszani. Ez a megoldás talán nagyobb fokú szabadságot ad az előadónak a mű játszása közbeni sebességingadozás tekintetében, bár az első lehetőség sem szorítja végső soron a játékost merev korlátok közé.

4. Akadályok, nehézségek

Mielőtt ténylegesen rátérnénk a tempójelzések vizsgálatára, illetőleg osztályozására, feltétlenül említést kell tennünk azokról a nehézségekről, melyekkel szembetalálkozunk, ha a zenének ezt a területét próbáljuk megvizsgálni.

4.1. A rendezettség hiedelme

Az első, említést igénylő dolog az, hogy – noha távolról nem így tűnhet – a zenei tempójelzések rendszere igen kusza. Aki mindez idáig csak kottákban találkozott e jelekkel és kifejezésekkel, úgy vélheti, hogy ezek egyrészt egyezményesek, másrészt valahol biztosan rendszerezve vannak, és teljesen egyértelmű a jelentésük és a használatuk. Amíg nem lép közelebb hozzájuk és ismeri meg őket, addig ekképp gondolkodik mindenki.

4.2. A terminusok részleges ismerete

A helyzet azonban sokkal bonyolultabb, ugyanis a másik probléma az, hogy nem akad (esetleg elvétve egy-két) zenész, aki valamennyi tempójelzést ismerné – nem is szólva azokról a neologizmusokról, amelyeket a kortárs zeneszerzők egy-egy újabb művükkel kapcsolatban használatba hoznak.

4.3. A tempójelzések halmazának homályos határai

Még ha el is tekintünk az előbb felsorolt nehézségektől, akkor is akadályokba ütközünk: első látásra egyértelműnek tűnik, milyen szavakat sorolhatunk a tempójelzések közé. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk őket, rengeteg kérdéssel találjuk szembe magunkat. Például a *presto* (gyorsan) és a *largo* (lassan, szélesen) ide tartoznak, de a *lugubre* (komoran, gyászosan), a *parlando* (beszédszerűen) vagy az a *la ballade* (balladaszerűen) vajon szintén elemei-e a tempójelzések halmazának? Úgy vélem, hogy mindez attól függ, a tempójelzések körét mennyire értelmezzük tágan.

5. A tempójelzések osztályozási lehetőségei

A következőkben felsorolok néhány besorolási, klasszifikálási lehetőséget, melyek elkülöníthetik egymástól a kérdéses kifejezéseket.

5.1. Nyelvek szerinti besorolás

A zenei tempójelzéseket többféleképpen csoportosíthatjuk. Az egyik lehetőség a nyelvek szerinti besorolás. Vannak olasz, német, francia, orosz, angol, magyar stb. nyelvű tempójelzések, de az ezek alkotta halmazok nem egyenrangúak: több közülük egy-egy nagyobb egység alá rendelhető. A leggyakoribbak az olasz szavak, tehát ezek külön csoportot alkothatnak. Fontosak még a német terminusok is, melyek egy újabb alhalmazt képeznek. A görög és a latin szavak releváns elemek a zenei kifejezések között, de a tempójelzések szempontjából elhanyagolhatóak, épp ezért a többi nyelvvel együtt alkothatják az utolsó, vagyis a harmadik csoportot, melyben egyaránt ott vannak a francia, az angol, az orosz, a magyar stb. nyelveken megadott tempójelzések – (szintén) ide tartoznak az adott nyelveken kiadott kották előírásai.

Az első tehát az olasz szavak halmaza. Ebben találjuk többek közt a következőket: *narrante* (elbeszélve, recitativósszerűen); *comodamente* (kényelmes tempóban); *tempo di marcia* (induló-tempóban); *ritartando* (lelassulva), *rapido/rapidamente/con velocità* (gyorsan, sebesen), *a bene placito* (tetszés szerint); *mosso* (mozgalmasan); *calmato* (nyugodtan, csendesedve), *ravvivato/ravvivando* (felélenkítve), *strascicato/strascinando* (vonszolva, vontatottan), *sminuendo* (halakulva, fogyó erővel), *rabbioso/rabbiosamente/furibondo* (dühösen), *largamente* (szélesen), *con molto* (mozgalmasan), *vivo* (elevenen), *velocissimo/velocissimamente* (nagyon sebesen, száguldva), *allegro ma non troppo* (nem túlságosan gyorsan), *adagio molto/molto adagio/adagio assai* (igen lassan).

A következő egység a német tempójelzéseké. Német szó például a *belebter* (lelkesebben, vidámabban, élénkebben, mozgalmasabban), a *zögernd/zurückhaltend* (visszatartva), a *leidenschaftlich* (szenvedélyesen, szenvedéllyel), a *ruhig* (nyugodtan), a *langsam* (lassú, lassan) vagy a *sehr lebhaft* (nagyon élénken).

Az utolsó alegység tartalmaz francia szavakat: *large* (szélesen), *retenant* (hirtelen visszatartani a tempót), *le même mouvement* (ugyanabban a tempóban), *vif* (élénken), *lentement* (nagyon lassan), *gaiement* (vidáman, élénken); angolokat: *fast* (gyors, gyorsan), *slow* (lassú, lassan), *optional/optionally* (tetszés szerint), *exact time* (feszés tempóban), *irregulate measure* (szabadon, csapongva); orosz szavakat: *bisztro* (gyorsan, sebesen), *zsivo* (élénken, gyorsan), *mracsno* (komoran, gyászosan), *nye szpesa/plavno/nyetoroplivo* (lépve, járva; „lassacskán”), *ozsivlyenno* (kissé gyorsan), *podvizsno* (mozgással), *raszsirjaja* (lelassulva, elszélesedve), *szkoro* (gyorsan, vidáman), *uszkorjaja* (gyorsulva, gyorsítva); ide sorolhatjuk az esetleges görög (*aposiopesis* – generálpauza) és latin szavakat, valamint az egyéb más nyelveken (például magyarul) kiadott kották által használt, nemzeti nyelven megfogalmazott utasításokat.

5.2. A köznyelvvél való kapcsolat szerinti besorolás

Egy másik rendszerezési lehetőség a zenei szakszavak köznyelvvél való kapcsolatán alapulhat. A *gyorsulva* a köznyelvvben és szakmai körökben egyaránt élő szó, *stringendót* vagy *accelerandót* viszont nem mondunk a hétköznapiakban. A *szélesen* kifejezés mindkét helyen használatos, de mást jelent. Itt tehát három csoportot lehetne kialakítani: a szaknyelvvben és a köznyelvvben is használatos, ugyanazzal a jelentéssel bíró szavak (*gyorsan*, *lassan*, *gyorsítva*, *lassítva*, *izgatottan*, *tetszés szerint*, *tűzzel*, *hévvel*, *vadul*, *szenvedélyesen*, *élénken*, *kényelmesen*); a mindkét helyen, de más-más jelentésben alkalmazott kifejezések (*széle-*

sen, súlyosan, lépve, nyugtatva, csoszogva), valamint a csak a zenében mondott terminusok csoportját. E legutóbbi egységbe a tempójelzések esetében első-sorban idegen szavak tartoznak, melyek magyar fordításai az első két csoport egyikének tagjai lehetnek, ám a zenében előforduló egyéb kifejezések köznyelvvé váló kapcsolatának vizsgálatakor olyanokat is ide lehet sorolni, amelyeket valóban csak e szakma képviselői használnak. Ilyen lehet például az *una corda* (egy húr), mely a zongoristák balpedál-használatát jelzi, de ilyen az *Ansatz* vagy a *diszkan* is.

Az előbb említett csoportok közül az első kettő egybe is vonható akár (hiszen az adott szavak a köznyelvéi is), tehát egymás „testvérhalmazai” lennének, és közös „szülőjük” lenne „testvére” az előbb felsorolt harmadik csoportnak.

5.3. Aktualitás szerinti besorolás

Vannak ma is használatban lévő, de mára már elfelejtett tempójelzések is. Ezeket is külön lehetne választani, vagyis e szerint a besorolás szerint kétféle oszthatnánk a tempójelzéseket.

Ez esetben két probléma merülhet fel. Egyik az, hogy nem lehet pontosan meghatározni, hogy melyik tempójelzés elavult, illetve nem az, hiszen nem tudhatjuk, melyeket nem ejti ki már senki. Ha pedig attól még elavultnak számít egy kifejezés, ha azt csak néha mondják, akkor hol húzódik a határ, amely átlépésétől az „aktuális” címkével láthatjuk el az adott terminust.

Egy valóban elavultnak tekintett, illetőleg tekintendő magyar tempójelzés a *halkal* vagy *halkkal*, mely annyit jelent: lassan. Ez a kifejezés a 20. század számára már teljesen ismeretlen – kivéve persze a lexikonokat, és azok íróit, szerkesztőit.

5.4. Használati hely szerinti besorolás

Előfordulhat, hogy bizonyos tempójelzéseket csak egyes zenei terület képviselői használnak. Akadhatnak például olyanok, melyeket pusztán a zenekari partitúrákon olvashatunk, másokat meg szóló hangszerre írt műveknél, illetőleg kamaramuzsikánál írnak csak. Nem a tempójelzések köréből vett példa a *divisi–uniti* páros, mely az amúgy egyazon szólamot játszó hangszerek szétválására, illetve újraegyesülésére utal: például hegedűknél bizonyos akkordokat nem kettős-, hármas- vagy négyesfogással kell játszani, hanem két, három vagy négy, akár egyetlen főből álló csoportnak.

A *generálpauza* (ami szintén nem tempójelzés, bár egy igen tág értelmezésnél még akár közéjük is férhet) azt jelenti, hogy mindenki szünetet tart az adott időben, vagyis olyan művek esetében nem írható ki, melyeket csak egy ember játszik. (Bár talán még e tekintetben is lehet vitatkozni, ha például egy zongoradarab szólamait külön entitásokként értelmezzük.)

5.5. Keletkezési idő szerinti besorolás

Meg lehet nézni azt is, hogy az egyes terminusok mikor keletkeztek, mikor kerültek be a zenei köztudatba. Ebben az esetben többféle felosztási alternatíva képzelhető el. Egyik ilyen Szabó Zsolt hetes felosztása (SZABÓ 2000), aki az ókorban, a középkor, majd a reneszánsz alatt, a barokk kor, a klasszika, az ezt követő romantika időszak, végül a 20. század folyamán keletkezett szavakat részletezi.

E szerint a felosztás szerint – Szabóra alapozva – görög szó többek közt a *szimfónia*, a *melódia* vagy a *kromatikus*; középkori az *antifóna*, az *alleluja*, a *responzórium*, a *cantus mesurabilis* és *planus*, de ide tartozik a zene is: *musicaként*. A reneszánsz szülötte a *pommer* és a *viola da gamba*, a barokké a *szonáta*, az *opera* vagy a *basso continuo*, de ekkor kezdtek az e tanulmány tárgyát képező tempójelzések is (pl.: *allegro*, *largo*, *adagio*, *presto*, *grave*, *lento*, *vivace*) kialakulni, illetőleg rendezetté válni, egységesülni.

A bécsi klasszicizmustól a tempót már – szinte kötelezően – tempójelzésekkel adták meg. A zene „dinamikussá” válásának folyamányaként váltak használatossá például az *accelerando* vagy a *ritartando* tempóelőírások.

A romantika korszaka a 19. században általános nemzeti identitástudati megerősödés következtében az olaszon kívüli nyelvek zenei kifejezések körébe kerülését idézte elő. Német szavak például a *langsam* vagy a *zögernd*, francia a *modéré*, magyar a *lassú* és *friss*. Az elmúlt században a nemzeti nyelvek pedig még inkább előtérbe kerültek.

Itt jegyzem meg, hogy Szabó az egyes korokban és népeknél keletkezett kifejezéseket – helytelenül – ugyanolyan eredetűnek is tekinti. Pedig a történeti nyelvészetből ismert az idegen szavak vándorlása, és ilyen szempontú osztályozásuk: „A szavak egyik nyelvből a másikba való vándorlásának ismeretében különösen fontos leszögeznünk azt a nyelvtudományi tételt, hogy egy nyelvnek idegenből átvett szavai mindig olyan eredetűeknek számítandók, amely nyelvből a kérdéses nyelv közvetlenül kapta őket” (BENKŐ 2002/1967:264). A görögök hangszerre volt a *kithara*, mely – ahogy Szabó utal rá – tovább él mai nyelvünk-

ben: *gitár*, illetve *citeraként*. „Előbbinek a neve arab, majd spanyol, a másiké latin közvetítéssel került a görögből hozzánk” (SZABÓ 2000:35). Ha tehát az eredetről beszélünk, akkor a *gitárt* spanyol, a *citerát* pedig latin eredetű szónak kell mondanunk, és ugyanígy kell eljárunk valamennyi jövevényszó esetében.

5.6. A jel minősége szerinti besorolás

Fentebb már említettem, hogy nem pusztán szavak segítségével lehet megadni a tempót, hanem más jelek, szimbólumok felhasználásával is. Az így létrejövő két halmaz a nyelvi, valamint a szimbolikus tempójelzéseké. Ez utóbbi csoport (is) tovább bontható egyéni szimbólumokra, valamint az idő digitalizálására, melyekről a 3. pont alatt szóltam.

5.7. Egy alternatív osztályozási lehetőség

Az én csoportosítási stratégiám egy, az előzőektől eltérő elgondolás mentén halad. Az iménti, viszonylagos távolságból szemlélődő rendszerezési elvek helyett közelebb lép a szavakhoz, megnézi, hogy azok voltaképp mit is jelentenek, vagy jelenthetnek.

Alapvetően négy csoportra osztottam fel a tempójelzéseket. Az elsőbe tartoznak a pusztán csak a tempót érintő szavak, a másodikba a metaforikus kifejezések, a harmadikba a bizonyos dolgokhoz, illetve fogalmakhoz hasonlított egységek, a negyedikbe pedig az egyéb tempójelzések.

- I. tempó
 - A. változatlan tempó
 - B. tempóváltozás
 - a. abszolút tempóváltozás
 - b. relatív tempóváltozás
- II. metaforikus kifejezések
 - A. változatlan tempó
 - B. tempóváltozás
- III. hasonlított egységek
- IV. egyéb tempójelzések

A következőkben leírom, milyen tempójelzések tartoznak az egyes csoportokba, valamint hogy miért tartom szükségesnek a látszólag nem a sebességet meghatá-

rozó hangulati előírásoknak, illetőleg a harmadik és negyedik csoportba illeszkedő kifejezéseknek a tempójelzések között való tárgyalását.

Az I. csoportba azok a tempójelzések tartoznak, melyek konkrétan utalnak az előadás sebességére. Kétfélek lehetnek: egy teljes mű, illetőleg műrészlet egészére vonatkozó, természetesen az előadói szabadságot számba vevő, azonos metrumszámot követelő kifejezések; vagy az addigi sebesség megváltoztatására irányuló terminusok.

A tempó változását kívánó szavakat a fent is látott két alcsoportra oszthatjuk: abszolút, illetve relatív tempóváltozásra. A relatív tempóváltozás azokat a gyorsulási vagy lassulási változásokat foglalja magában, melyek egy korábban még nem érzékelt sebességet mutatnak, ezzel szemben az abszolút tempóváltozás kategóriájába soroltak egy már korábban hallott tempóhoz való visszatérést jelzik. Ezek szerint relatív, illetve abszolút tempóváltozásra utaló kifejezések például az *accelerando* (gyorsítva, fokozatosan gyorsulva), a *slentando* (ellassulva, lassítva), vagy a *mässiger* (mérsékeltebben), illetve az *a tempo* (visszatérés az alaptempóhoz), *a tempo ordinario* (a szokott (előbbi) tempóban), a *Tempo I.* (az első tempóban), a *wie früher* (mint korábban), a *wie vorher* (mint előbb) vagy a *solito* (a szokásos módon – valamely előírt különleges játékmód megszűnését jelzi).

A II. halmaz elemei mind egyfajta hangulatra vonatkoznak, de úgy, hogy magukban hordozzák a tempóra való utalást is, vagyis tulajdonképpen szimbolikus, metaforikus jelzések.

Morendo annyit jelent: elhalóan. Mit is jelenthet „elhalóan” játszani? Az biztos, hogy történnie kell valaminek, le kell zajlania egy zenei folyamatnak, amelyet „elhalás”-nak lehet majd nevezni. Hogyan tud elhalni egy zenemű? E történet vége egészen biztosan csend lesz. Hangsúlyozom: nem „meghalás”-ról, hanem „elhalás”-ról van szó – ami nem történhet mintegy varázsütésre: fokozatosan lépünk át a zenei nemlétebe. Tehát lassítunk, és természetesen halkítunk is, míg végül mind a halkuló suttogás, mind a ritkuló léptek megszűnnek. (Akad azonban olyan lexikon is (DARVAS 1978), amely csak halkításra vonatkoztatja e szót – talán helytelenül.)

Hasonló, és tán még szemléletesebb példa az *estinguendo*: ezt ugyanis „elhalóan” mellett „kialvóan”-nak is fordítják, utalva a tűzre, amelyben egyre kisebbek a lángok, és egyre kevesebb van belőlük, végül pedig – valamennyi parázslás után – csak a zsarátnok marad.

Éppen ellenkező előadást igényelnek az *agitato* jelzéssel ellátott darabok. Ezeket izgatottan, hevesen, szenvedéllyel, mozgalmasan kell játszani, ami in-

kább gyorsabb tempót von maga után. Dinamika (hangerő) tekintetében e szónál nem ennyire egyértelmű a helyzet. Most nem feladatom a dinamikai zenei előírások részletes kidolgozása, ezért utolsó kijelentésemet nem kívánom érvekkel alátámasztani.

Amit az *agitato* kifejezéssel kapcsolatban azonban feltétlenül meg szeretnék említeni, az hatalmas döbbenetem: az általam vizsgált lexikonok egyike, jelesül a Brockhaus–Riemann *Zenei lexikon* e gyakori előírást nem tartalmazza! Ezt mindenképpen hiányosságnak kell elkönyvelni ezzel a munkával kapcsolatban – egyébiránt minden más kiválóságának hangsúlyozása mellett.

Mint az I. csoport esetében, itt is fel kell tüntetnünk ugyanazokat a – tartott vagy változó tempóra vonatkozó – alcsoportokat (az előbb részletezett *morendo* például a II. B. részbe tartozik, az *agitato* ellenben a II. A. halmaz egy eleme). Elhagyandó azonban az a. és a b. pont, mert abszolút tempóváltozást csak nem metaforikus kifejezés segítségével hozhatunk létre.

A III. csoport a „hasonlított egységek” halmaza. Ide olyan jelzések tartoznak, melyek egy konkrét formára, illetőleg jellegre utalnak, ahhoz hasonlóvá, afféle előadási jelleget birtoklóvá téve a játszandó művet vagy műrészletet. Ilyen tempóelőírások az *a ballata/alla ballata* (balladaszerűen), az *alla zingara* (cigányosan), a *ballabile/tempo di ballo* (táncszerűen), az *alla Palestrina* (Palestrina stílusában) vagy a *tempo di marcia* (induló-tempóban).

A IV. részt azok a tempójelzések alkotják, melyek – véleményem szerint – a fent felsorolt kategóriák egyikébe sem illenek bele. Ezek az „egyéb” tempójelzések. Mindenképp ide kell sorolnunk azokat az előírásokat, melyek a legnagyobb, és pont ellenkezőleg: a lehető legkisebb szabadságot engedélyezik az előadónak a játék sebességére vonatkozóan: *a bene placito*, *ad libitum*, *a senza misura*, *senza tempo*, *a suo arbitrio*, *a piacere*, *a plaisir*, *a volonte* (tetszés szerint, kedve szerint, szabadon), illetve *al rigore di tempo* (szigorúan tempóban, szigorúan az ütem szerint).

Természetesen nem egyértelmű, hogy szükséges-e egyáltalán ennek az utolsó csoportnak az életre hívása, hiszen például az előbb felsorolt *al rigore di tempo*t még akár az I. A. részhez is csatolhatnánk, mégis úgy érzem, hogy e jelzésnek a jellege némiképp más. Hogy az eddig még a levegőben lógó előírások miként és hol lelik meg helyüket, egy még részletesebb, minden apró részletre kitérő vizsgálat során világossá válhatnak. Ez a – későbbi – kutatás pedig akár a korábbi csoportokat és alcsoportokat is módosíthatja majd.

Mint sok klasszifikációs rendszernél, itt is igaz, hogy akadnak olyan osztályozandó egyedek, melyek egyszerre több csoport jegyeit is magukon hordozzák,

így azok mindegyikébe beletartoznak. Jó példa erre az igen sokszor előforduló *allegro*, amely egyszer jelent „gyorsan”-t, másszor – és a szó eredeti jelentését tekintve is – „vidáman”-t, így pedig az I. és a II. (a tempóra vonatkozó, valamint a metaforikus egységeket egybefoglaló) halmaz elemeként is felfogható.

A következőkben a tempójelzések egy apró, mégis – mint majd látni fogjuk – erősen diffundáló részét vizsgálom: a lassításra vonatkozó tempójelzéseket kiragadva teszek kísérletet ennek a viszonylag kis csoportnak az osztályozására – eközben pedig rávilágítok azokra a problémákra, melyek az első látásra triviálisnak tűnő csoportosítást megnehezítik, láttatva ezzel azt is, hogy egy végső soron önfejlesztő, emberek által használt rendszer milyen könnyen válhat polivalenssé, és ezzel magyarázatra szorulóvá.

6. A lassításra vonatkozó tempójelzések csoportosítása

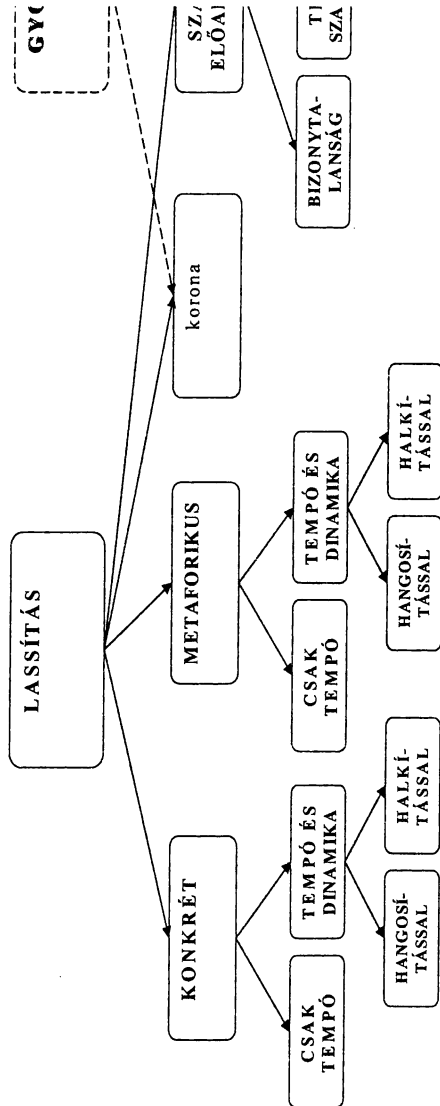
Ebben a részben megadom egy lehetséges csoportosítási rendszerét a lassításra utaló zenei kifejezéseknek, és beleillesztem az általam fellelt valamennyi, elgondolásom szerint ide tartozó egységet a magam felállította rendszerbe.

6.1. Az osztályozási rendszerről

Első lépésként bemutatom a csoportokat és alcsoportokat, valamint vázolom azokat a nehézségeket, melyekkel e feladat megoldásánál már ekkor találkoztam. Ezt követően felsorolom az itt tárgyalásra szánt tempójelzéseket, mindegyiknek megmutatva elfoglalandó helyét. Hogy milyen jellegű akadályokba ütköztem a rendszerezésnek ezeknél a lépéseinél, szintén mutatni fogom (2. ábra).

A 2. ábráról az olvasható le, hogy a lassítást indukáló tempójelzések első megközelítésben négyfélék lehetnek. Ebből a négy alosztályból kettő tisztán a lassítással van összefüggésben, a másik kettő azonban annak antonimájával, a gyorsítással is; de mivel most csupán a lassításra összpontosítunk, az ábrán szaggatott vonallal jelöltem ellentétét, valamint annak kapcsolatát az egyes jelzésekkel. Ellenben azt, hogy mégis bemutatom az imént említett „vegyes” jelleget, azért tettem, hogy rávilágítsak az első akadályra, mellyel meg kell küzdenünk, akármilyen csoportosítás mellett döntünk is: a zenei kifejezések nem egyszerűen önmagukban létező, csupán egy szint magukban rejtő szavak, illetőleg szó-kapcsolatok, hanem – mint az emberi gondolatvilág maga is – tarkák és komplexek.

Először tehát vessünk egy pillantást az osztályozási sémára!

Az első két alcsoport a konkrét, illetőleg a metaforikus, lassításra utaló kifejezések halmaza. (E két rész tulajdonképpen egybevágó a tempójelzések osztályozási lehetőségeinek vizsgálatakor tárgyalt, 5.7. pont alatti felosztás I. és II. csoportjával.)

Mindkét alcsoport felosztható további két-két, ugyanolyan részre, az alapján, hogy a kifejezés csak a tempóra, vagy azon kívül még a dinamikára (hangerőre) is kihatással van-e; és ha igen, akkor az a dinamikai változás a hangerő fokozását, avagy mérséklését jelenti-e. Olyan metaforikus kifejezést, mely a tempó mérséklését a dinamika fokozásával társítja, nem találtam, de a lehetőséget biztosítani akartam számára a rendszerben.

A lassításokkal összefüggésben lévő zenei kifejezések egy harmadik alegységét képezik a szabad előadásmódra utaló szavak. Ezek azonban – mint fent említettem, és mint az az ábráról is leolvasható – a tempó csökkentése mellett annak növelését is eredményezik – időszakosan váltakozva.

A szabad előadásmódon belül három újabb alcsoportot tartottam elkülönítendőnek: a „bizonytalanság”, a „teljes szabadság”, valamint a „félszabadság” nevekkel elhatárolt szavak halmazát. Elsőbe azok a tempójelzések tartoznak, melyek bizonytalan, hezitáló, habozó előadásmódra vonatkoznak, a második azoké a kifejezéseké, melyek kimondásával az előadónak megadjuk azt a lehetőséget, hogy úgy játsszon, ahogy szeretne, a harmadik egység – amelyet egyetlen jelzés kedvéért vettem föl – pedig a szabad játékra utaló, ám azt bizonyos korlátok közé szorító játékmódot kiváltó jelzések számára van fenntartva. E három kisebb halmaz mindegyikébe tehát olyan zenei terminusok tartoznak, melyek kimondásával az előadás hol gyorsabbá, hol lassabbá válik. Amikor hezitálunk, akkor egyszer elindulunk, majd kicsit visszafogjuk magunkat, nem tudjuk, hogyan lépünk tovább, aztán újból gyorsabban kezdünk járni vagy cselekedni, majd ismételtén megtorpanunk. Ha teljhatalmat (vagy félszabadságot) kapunk bizonyos cselekedetünkben – mint kötetlen munkaidőben –, egy ideig pihenhetünk, aztán meghúzzuk a gyeplőt, majd újból nyújtózunk egyet. Tulajdonképpen a hezitálás és a szabadság hasonló jellegű cselekvést eredményez, csak más a kiváltó tényező.

A második szinten álló negyedik csoportnak, mely szintén kapcsolatban áll a gyorsítással is, egyetlen tagja van: a korona. A koronát (3. ábra) a zenészek általában úgy ismerik, mint egy olyan jelet, mely arra szolgál, hogy meghosszabbítsa annak a – hangnak vagy szünetnek – az értékét, amelyre vonatkozik, de a szótárak és lexikonok szerint nem feltétlenül megnyújtja azokat, hanem hosszukat bizonytalanná teszi: vagyis akár meg is rövidítheti értéküket. Éppen

ezért került a *fermata* mind a lassítással, mind a gyorsítással kapcsolatban álló egységek közé.

3. ábra: korona szünetjel fölött

Említést kell tennem arról, hogy vizsgálatom csupán a betűkkel kifejezett tempójelzésekre terjed ki, vagyis kimaradnak belőle a szimbólumokkal megadott terminusok. Noha a *korona* sem nyelvi jellegű jelzés, azért vontam be mégis a lassítást maga után vonó előírások körébe, mert teljes képet kívántam nyújtani erről a témáról – a többi, szimbólumok segítségével megadott tempójelzés ugyanis mind már amúgy is meglévő csoportba tartozik.

Sokszor szinte nyilvánvaló, hogy ugyanarról a tempójelzésről van szó, csak kicsit másként van leírva a kifejezés vagy a meghatározás, azonban ragaszkodtam ahhoz, hogy mindig pontosan a szótár(ak) tartalmazta fordítást adjam meg.

6.2. A konkrét tempójelzések

Mindezek után felsorolom a tempó mérséklésével kapcsolatot tartó tempójelzéseket, aszerint, hogy melyik (előbb felsorolt) csoportok tagjai. Csoportok szerint megyek végig, és mindig azokkal a jelzésekkel kezdem, melyeknek a helye nagyjából tisztázott, majd azokkal folytatom, melyekről nem tudtam megállapítani, hogy (általában két csoport közül) melyikbe tartozik.

a) Konkrétan a tempóra, és csak a tempóra vonatkozó jelzések: *allentando* (visszataratva, lassítva), *ampliando/elargissant* (szélesedve), *lento* (ellassulva, vontatva), *slento* (ellassulva, lassítva), *lento* (vontatva), *steso moto* (elnyújtott mozgással), *rallentato* (hátramaradva, lassítva), *rallentamente* (késleltetve, lassítva, hátramaradva, lazítva, visszataratva), *rallentando/ralentir* (késleltetve, lassítva, hátramaradva, tempót csökkentve, visszataratva), *rattenendo/rattenuto* (késleltetve, hátráltatva, visszataratva), *tardando/tardo/tardantamente* (késleltetve, lassítva), *tardantamente* (késleltetve), *langsamer* (lassúbb, lassabban), *largo* (fokozatosan lassuló, szélesedő tempóban), *rilasciando* (lassítva), *ritenuto/zamedlyaja* (visszataratva, (le)lassítva), *nachlassend/ritenente/stendando/*

stentato/zögernd/zurückhaltend/trattenuto (visszatartva), *steso* (nyújtva), *raffrettando/raffrenando* (a tempót fékezve), *reprendere* (visszavenni – pl. tempót, hangszer), *retenant* (hirtelen visszatartani (a tempót)), *ritartando/ritardando/zagyerzsivaja* (késleltetve, lelassulva, visszatartva), *siroko* (szélesen, elnyújtva), *stentando* (nehézkesen, erőltetetten, vontatottan), *stirando/stirato* (nyújtva, szélesedve), *protyázсно* (szélesen elnyújtva).

Az imént tehát azokat a tempójelzéseket soroltam fel, melyek arra utasítanak, hogy mérsékeljük a sebességet, és ezt nem metaforikusan, hanem konkrét értelemben teszik. Mégis találunk itt olyan szavakat (fordításokat), mint *szélesedve* vagy *visszatartva*. Azért döntöttem mégis úgy, hogy ezeket nem számítom metaforikusnak, mert a zene világában annyira bevettek, hogy tulajdonképpen erőltettnek hatna egy afféle csoportosítási keret.

b) Konkrétan a tempóra vonatkozó, halkítást igénylő kifejezések: *deficiendo* (a hangerőt és a tempót (egy időben) csökkentve).

c) Konkrétan a tempóra vonatkozó, dinamikai erősítéssel járó előírások: *allargando/slargando/slargandosi/raszsirjaja* (lelassulva, ellassulva, elszélesedve, gyakran hangosabban is; lassuló, szélesedő tempóban).

Mielőtt rátérek a következő csoportok tartalmazta jelzésekre, felvázolok egy problémát, mellyel szembekerültem a csoportosításkor. Ez pedig éppen az előbb a helyére tett *allargando* kifejezéssel tart viszonyt. Mint ahogy a tempójelzések zömét, így ezt a kifejezést is több lexikonban, illetőleg szótárban megnéztem. Böhm László (BÖHM 2000) *Zenei műszótára* a „lelassulva, elszélesedve” meghatározását adta meg ennek a szónak. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (SZABOLCSI–TÓTH 1965) szintén meglassulásról, szélesedésről beszélnek, Darvas Gábor (DARVAS 1978) is csak lassúbbodást említ. A zenei *SH atlasz* szerint az adott kifejezés: „lassulva, szélesítve (gyakran hangosabban is)” (MICHELS 1994?). A Brockhaus–Riemann *Zenei lexikon* (DAHLHAUS–EGGEBRECHT 1983–1985) véleménye, hogy egyértelmű a dinamikai erősítés, és e munka szinonimaként idesorolja a *slargando* előírást, valamint a *ritartandót*, illetve *rallentandót* is, ha az szintén együtt jár hangosítással.

Amikor egy lexikon szinonimitásról szól, nem kerülhetjük el, hogy fellapozzuk az összes kiadványt, melyeket eddig segítségül hívtunk: vagyis meg kell néznünk a *slargando* szó különböző helyeken megadott jelentéseit. (A *ritartando* és a *rallentando* szavakat figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen azokkal csak a dinamika erősítése mellett helyettesíthető az *allargando*.)

A slargandóval kapcsolatban Böhm László és az *SH atlasz* csak tempómér-séklésről beszél, Szabolcsi és Tóth szintén (itt már megemlítve az *allargandót* mint szinonimát), a Brockhaus–Riemann *Zenei lexikon* pedig az *allargando* címszóhoz irányít bennünket. (Darvasnál *slargando* címszó nem szerepel.)

Vagyis nincs egyetértés abban, hogy az *allargando* csak a tempó csökkenté-sére, avagy a hangerő növekedésére is vonatkozik-e, én azonban e jelzést – némi szabadságot engedélyezve magamnak – a hangerő növelését is indukáló tempó-jelzések közé vettem fel, és – a rokon értelműséget alapul véve – így tettem a *slargandóval* és *slargandosival* is (ez utóbbi külön lemmaként, mégis szinoni-maként van kezelve a Böhm-féle szótárban), valamint az *allargando* orosz meg-felelőjével, a *raszsirjajával*.

d) Metaforikusan a tempóra vonatkozó, halkítást igénylő kifejezések: *calman-dosi* (nyugtatva), *calando* (dinamikában és tempóban egyaránt elhalóan), *cal-mando/calmato* (nyugodtan, (meg)nyugtatva), *con morbidezza* (elomlóan), *sva-nendo* (elpárologva, eltűnve), *ersterbend* (elhalóan), *diluendo* (elfoszlóan, szét-foszlóan), *zerfliessend* (szétfoszlóan).

e) A bizonytalan játékmódra vonatkozó kifejezések: *vacillando* (habozva, in-gadozva, támolyogva), *irresoluto* (határozatlanul, tétovázva), *hésitant/esitando* (tétovázva, ingadozva), *indeciso* (határozatlanul), *morando* (tétovázva, habozva), *mutlos* (bátortalanul), *raddolcendo* (ellágyulva, szelídebbé válva), *angosciosa-mente/angoscioso* (szorongva).

f) Teljes szabadságot biztosító előírások: *libero/liberamente/librement/sciolto/svelto* (szabadon), *libre* (szabadon, szabad előadással), *senza tempo* (szabadon, szigorúan kötött ütem(mérték) nélkül), *tempo rubato/stolen time/geraubtes Zeit-mass/gestohlenes Zeitmass* (szeszélyes tempóban, csapongó tempóban), *rubato/irregular measure/sans mesure/nye sztrogo v tyempe/svobodno* (csapongva, nem egyenletes tempót tartva), *ungebunden* (kötetlenül, szabadon), *nach Belieben/optional/optionally/ad libitum/a bene placito/a piacere/al piacere/a piacer-mento/po zselanyiju/v szvobodnom tyempe* (tetszés szerint), *a volonte* (tetszés szerint, kedve szerint), *capriccioso/capricciosamente/a capriccio/ghiribbizzoso* (szeszélyesen), *volubilmente* (változékonyan, szeszélyesen).

g) Félszabadságot engedélyező kifejezések: *ondeggiante* (hullámozóan).

Azért tettem az *ondeggiante* jelzést a „félszabad”-ok közé, mert a hullámozás maga után von egyfajta kötelező, rendszeres időközönként való visszatérést, vagyis nem önállósíthatjuk magunkat teljesen, ha elhangzik ez a terminus.

Akadnak olyan zenei előírások, melyek közelebbi ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy azok egyáltalán tempójelzések-e. Ilyen az *abbassamento/abbassamente* (gyengülve) vagy a *debilitando* (erőtlenedve, gyengülve). Mondhatnánk azt, hogy ezek olyan kifejezések, melyek metaforikusan vonatkoznak a tempó mérséklésére és a dinamika gyengítésére, de nem tehetünk így, mert létezik egy ezeknél ismertebb jelzés, a *diminuendo*, melynek jelentése: fogyó erővel (vagyis voltaképp egy, az előzőekével azonos fordítás), ez pedig csak halkítást jelent.

Ugyanígy rálelhetünk a zenei előírások egy hasonló, mégis az előbbtől eltérő csoportjára. Ide a következő kifejezések tartoznak: *perdendo, perrendosi, mancando, mancante, morendo, moriente, mourant, smorzando, smorzato, smorendo, scemando, espirando, espirante, espiramente, estinguendo* és *estinto*. E felsorolt terminusokkal az a baj, hogy nem lehet róluk pontosan tudni, vajon az előadás sebességén változtatnak-e, azaz voltaképp tempójelzéseknek tekinthetők-e, mert különféle szótárakban más és más módon értelmeződnek. A következőkben részletezem, milyen akadályokba ütköztem, mikor e szavak csoportosításával megpróbálkoztam.

A *moriente, mourant, smorendo, scemando, espirando, espirante* és *espiramente* szavak nagyjából ugyanúgy fordíthatók: 'elhalóan', nem tudni azonban, hogy csak a dinamikára, vagy a tempóra is vonatkozik-e az elhalás, ugyanis van, ahol ezek egymás szinonimájaként jelennek meg, az *estinguendóval* együtt, amelynél az egyik szótár azonban az elhalkulást hangsúlyozza.

A *perdendo, perrendosi, morendo, smorzando, smorzato, mancando* és *estinto* szavak összetartoznak a szótárak szerint, mivel egymáshoz vannak irányítva utalókkal, illetőleg szinonimákként vannak megnevezve.

A *perdendo* a *perrendosi* egyenrangú társa, bár akad lexikon, amelyik utóbbit a leghalkabb pianissimóként interpretálja, előbbinél pedig hangerőcsökkentést jelöl meg, tehát explicite csak a második kifejezés esetében jelenik meg a hangerőmérséklés. Mindegyik szótár csak a hangerő megváltoztatására vonatkoztatja ezeket a kifejezéseket, tehát azt gondolhatnánk, hogy nem kell őket tempójelzésnek tekintenünk. Csakhogy akad szótár, amelyik ugyanezekre a *morendo* és a *smorzando* (*smorzato*) rokon értelmű szavaként utal, ez utóbbiakat azonban, de a *morendót* mindenképpen sokszor tempót is módosító jelzésként mutatják meg. Azaz három lehetőség van: vagy ez utóbbi szinonimitás nem igaz, vagy a tempón változtat, illetve nem változtat az összes említett kifejezés.

A helyzetet az is bonyolítja, hogy van szótár, amelyik a *morendót* azonosnak nevezi meg mind az *estintóval* és a *mancandóval*, mind pedig a *diluendóval* és a *calandóval*. Ezek közül az első nem feltétlenül jelent tempóváltozást a szótárak

szerint, de a korábban jelzett szinonimitásra utalások itt is zavart okoznak; a második, vagyis a *mancando* azonban okozhat tempócsökkenést, tehát ismételten csak körbe forgunk. Homlokunkat pedig akkor ráncoljuk igazán, ha megnézzük a két utolsó szót: a *diluendót* és a *calandót*. Ezeket ugyanis már elhelyeztük fentebb, a tempóváltozásra metaforikusan utaló zenei terminusok közé.

Most már tényleg látszik, hogy mekkora a káosz a zenei kifejezéseknek ezen a csöppnyi területén is.

Az előbb tárgyalt utasításokon kívül vannak olyan – tulajdonképp – szókapcsolatrészletek, melyekkel ellátva a tempóelőírások (vagy egyéb zenei kifejezések) egyikét-másikát, a zeneszerző vagy hangsúlyozottabbá teheti szándékát (ha eleve egy változást jelölő jelzéshez kötötte a szót), vagy – egy korábban (például tempót) nem módosító kifejezéssel való egybekötés esetén – azt változást okozóvá minősítheti át. Ilyenek a következők: *più* (több), *meno/minder/menyeje* (kevésbé), *molto/sehr/très/assai/ocseny/veszma* (nagyon), *plus* (-bb: fokozás), *po'poco/nyemnogo/nyeszkolyko* (kissé, nem nagyon), *poco/a poco/ponyemnogu/posztyepenno* (mindjobban, mindinkább), *un peu* (egy kevésbé, nem nagyon), *weniger* (kevesebb), *pochissimo/csuty/jedva* (nagyon kevésbé). Néhány példát hozva: *più lento* (lassabban), *meno mosso* (valamivel lassúbb tempóban (mint előbb), kevésbé mozgalmasan), *molto meno mosso* (sokkal lassabban, mint előzően), *minder schnell* (kevésbé gyorsan), *molto ritenuto* (nagyon visszatartva), *poco a poco accelerando* (fokozatosan gyorsítva), *allegro assai* (nagyon gyorsan).

Az előző bekezdésben bemutatott zenei kifejezéseket nem vettem fel a fentebb tárgyalt csoportok egyikébe sem, mert azt meg kell előznie az – egyébként nem tempóváltozással járó – terminusok részletes vizsgálatának. Azonban a kép teljessé tétele érdekében említést kellett tennem róluk is.

7. Összefoglalás

Nyelvi-terminológiai vizsgálatot folytattam a zenei terminusokkal kapcsolatban: konkrétan a tempójelzéseket vizsgáltam. Számot adtam e vizsgálat lényegi vonatkozásairól, a nyelvi és a fogalmi megközelítés különbségeiről.

Ezt követően rámutattam azokra a nehézségekre, melyekkel meg kellett küzdenem a vizsgálódásom során. Példákat hoztam a tempójelzések csoportosítási lehetőségeire, köztük említve – utolsóként – egy magam felállította rendszert.

Mivel a zenei terminusok, de még a tempójelzések száma is nagyon nagy, egy kis részt ragadtam ki: a lassításra vonatkozó tempójelzéseket, és az általam fel-
lalt valamennyi ide sorolható kifejezést elhelyeztem egy saját osztályozási keret-
ben, természetesen a bizonytalanságokra való rámutatással.

IRODALOM

- BENKŐ Loránd (szerk.) (2002/1967): *A magyar nyelv története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- FÓRIS Ágota(2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- LEVELT, Willem J. M. (2003): *Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban*. – In: LUKÁCS et al. (szerk.): 129–158.
- LUKÁCS Ágnes – KIRÁLY Ildikó – RACSMÁNY Mihály – PLÉH Csaba (szerk.) (2003): *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör
- SOPRONI József (1976): *Jegyzetlapok zongorára. Második füzet*. Budapest: Editio Musica
- SZABÓ Zsolt (2000): A zenei szaknyelv néhány kérdése. *Magyar Nyelvőr* 124/1:32-46.

FORRÁSOK

- BÖHM László (2000): *Zenei műszótár*. Budapest: EMB Zeneműkiadó. (Az 1961-es kiadás reprintje.)
- DAHLHAUS, Carl – EGGBRECHT, H. H. (Hg.), BORONKAY Antal (magyar kiadás szerk.) (1983–1985): *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon I-III*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat
- DARVAS Gábor (1978): *Zenei zseblexikon*. Budapest: Zeneműkiadó
- MICHEL, Ulrich (1994?): *SH atlasz. Zene*. (250 színes oldal, 4974 tárgyszó.) Budapest: Springer Hungarica Kiadó Kft.
- SZABOLCSI Bence – TÓTH Aladár (1965): *Zenei lexikon I-III*. (Főszerk.: BARTHA Dénes, szerk.: TÓTH Margit) Budapest: Zeneműkiadó Vállalat. (Átdolgozott új kiadás)

MATEMATIKAI TERMINUSOK VIZSGÁLATA – TANKÖNYVELEMZÉS –

CZÉKMÁN ORSOLYA

czekmanori@freemail.hu

1. Előzmények

Az iskolarendszerű oktatás egyre nehezebb helyzetbe kerül a gyorsan szaporodó ismeretek átadásában. Ezen a nehézségen enyhíthet a jól megírt tankönyv. A tankönyvekkel szemben állítandó követelmények vizsgálatára széleskörű nemzetközi és hazai kutatás bontakozott ki (KOJANITZ 2004, DÁRDAI 2002, KÁRPÁTI 2003, FÖZŐ 2006 stb.), amelyek elsősorban pedagógiai oldalról közelítik meg a felvetett kérdésre adott válaszokat. Fóris (2006) kiemeli, hogy a tankönyvek szakismeretek közvetítésében betöltött szerepének egyik fontos mutatója a terminológiai pontosság betartása. Mielőtt vizsgálatainkat részletesen bemutatnánk, összefoglaljuk a tankönyvek minőségi megítélésére vonatkozó eddig végzett vizsgálatok lényegét és eredményeit.

Dárdai Ágnes *A tankönyvkutatás alapjai* című könyvében bemutatja a tankönyvelemzés általános módszereit, majd ezt egy gyakorlati példán keresztül szemlélteti (DÁRDAI 2002). A tankönyvelemző módszerek három típusát emeli ki, hangsúlyozva, hogy önmagában egyik módszer sem elegendő, a három módszer átgondolt kombinációja nyújt csak kielégítő információt a tankönyvről. (1) E módszerek egyike a deskriptív-hermeneutikus módszer, amely a tankönyvet történeti forrásnak tekinti, s éppen emiatt idézetek használatával egy igen szubjektív elemzést tesz lehetővé. (2) A szubjektivitást kiküszöbölendő született meg a *content analysis* eljárás, amely a szövegben lévő tartalmat objektíven, kvantitatív módszerekkel dolgozza fel (magyarul tartalomanalízisként is emlegetik). Gyakran használt ilyen típusú módszer a terjedelemelemzés és a gyakoriságelemzés, ritkábban használt a kontingencia- és a valenciaelemzés. A kvantitatív elemzés szemmel látható előnye az objektivitása, hátránya viszont az, hogy ki-maradnak az elemzésből lényeges elemek, mint például a sztereotípiák, előítéletek stb., amelyek az elemzésnek éppen a lényegét adnák. (3) A két említett elemzési módszer hátrányait küszöböli ki a kvalitatív tartalomelemzés, amely a

tankönyv egy-egy eleméhez nem mennyiséget, hanem minőséget rendel. Azonban ennek a módszernek is megvan a maga hátránya: rendkívül részletes kategóriarendszer kialakítása szükséges az elemzés elvégzéséhez, amely viszont már nem teszi lehetővé az egész tankönyv feldolgozását. Ez utóbbi módszer egy továbbfejlesztett változata a didaktikai elemzés, amelynek kategóriarendszerébe már belekerültek pedagógiai szempontok is. Marita Tholey új tipizálását adja a tankönyvelemzésnek. Három módszert különböztet meg: (1) a hatáselemzést, amely a tankönyv pedagógiai céloknak való megfelelését vizsgálja, (2) a folyamatelemzést, amely a tanár–tankönyv–diák hármas viszonyát vizsgálja, (3) a potenciálemzést, amely a tankönyv formai és tartalmi minőségét vizsgálja (THOLEY 1996).

2. A hazai tankönyvanalízis vizsgálatok

A tankönyvkutatás egyik jelentős hazánkban is művelt ága a tankönyvanalízis módszere, amely eljárás lényege, hogy a tankönyvek minőségi összetevőit kvantitatív mérésekkel világítják meg. Kojanitz László több tanulmányt szentelt e témának (pl. KOJANITZ 2003, 2004, 2005, <http://www.om.hu>). A vizsgálat négy fő részből tevődik össze: a tartalmi telítettség vizsgálata, a szövegezés áttekintése, az illusztrációk, képi elemek alkalmazása illetve a kérdések, feladatok analízisa. Nézzük a felsorolt vizsgálati szinteket részletesen!

2.1. A tartalmi telítettség vizsgálata

Kvantitatív módszerekkel a következő módokon lehetséges a szöveg tartalmi vizsgálata:

a) Az egyik lehetőség a szakszavak számának és sűrűségének összehasonlítása. Itt Kojanitz (2005) és Somfai (2006) megkülönbözteti:

- (1) a mindennapi szókincs részét képező szakszavakat (pl. háború, erdő, tó),
- (2) az egyszerű, a művelt köznyelvben is ugyanolyan értelemben használt szakszavakat (pl. mezőgazdaság, karhatalom),
- (3) a speciális szakszavakat (csak az adott tudományterület által használt kifejezések), de csak az utóbbi kettő előfordulását jegyzi a vizsgálat.

b) A szakszavak sűrűségének vizsgálatakor azt elemzik, hogy egy mondatra átlagosan hány szakszó jut.

c) A tartalmi telítettség másik jellemzője lehet történelem esetében például az évszámok, személynevek és a földrajzi helyek száma.

d) Vizsgálat tárgyát képezi az egy oldalra jutó ismeretközlő mondatok száma is.

A szociolingvisztika körébe tartozó szaknyelvi kutatások (más néven a szakmai nyelvhasználat területén) a szavaknak szintén az a) pontban felsorolt hármass csoportosítása szokásos – ez a szaknyelvben használt szavaknak a köznyelvtől való megkülönböztetésére irányul (vö. KURTÁN 2003). A pedagógiai célú vizsgálatokban Fóris a szavak csoportosítására bevezetett – szaknyelvi szempontú – osztályozás realitását vitatja, hiszen az egyes csoportok nem különíthetők el egymástól objektív szempontok alapján, a szubjektív megítélés félreértésekhez, felesleges vitákhoz vezethet, hiszen a különböző nyelvváltozat-típusok kvantitatív nyelvészeti vizsgálata, a megfelelő szótárak és adatbázisok elkészítése, az előzetes tudás felmérésének objektív módszere még várat magára (FÓRIS 2006).

2.2. Szövegezés

A tankönyvi szöveget többféle szempontból is lehet vizsgálni. Leggyakrabban a mondathosszság (betűhelyekben, szavakban, szótagokban számolva), mondatfajta, szavak száma, főnevek száma képezi a vizsgálat tárgyát. Nemzetközi kutatások alapján a legdominánsabban a mondathosszság és az igék és főnevek aránya befolyásolja a tanulók olvasásértését. Minél több főnév van egy mondatban, annál nehezebb a megértés, míg igéknél pont fordított a helyzet. (Az olvasott szöveg értésével és a szövegértéssel kapcsolatosan vö. bővebben NAGY 2004, CSAPÓ 2006, FÓRIS 2006 írásait.) Ezen a ponton kapcsolódik a saját vizsgálatunk a tankönyvanalízis módszeréhez, amennyiben ezen jellemzők jelentős hatásának hangsúlyozása mellett a szöveg terminológiai pontosságának jelentőségét bizonyítjuk.

2.3. Képi elemek

Vizsgálat tárgyát képezheti a képi elemek előfordulásának gyakorisága, műfaja, funkciója, s hogy ezen funkciók milyen eloszlást mutatnak a tankönyvek összehasonlítása során.

2.4. Kérdések és feladatok

A kérdések és feladatok vizsgálata során áttekinthető a különböző feladattípusok előfordulása, illetve a kérdéstípusok megjelenése. Kojanitz (2003) a következő típusú feladatokat különbözteti meg a történelem tankönyvekben: (1) rögzítést segítő feladatok, (2) elmélyítést segítő feladatok, (3) az alkalmazást segítő feladatok, (4) a problémamegoldást segítő feladatok. Kérdéstípusok történelem tankönyvekben: (1) véleményt firtató kérdések, (2) anticipáló kérdések, (3) gondolkodtató, problémamegoldó kérdések, (4) látens tudást felidéző kérdések, (5) komplex, tudásrendszert mozgósító kérdések, (6) reprodukív kérdések.

A szerző több tanulmányában kifejtett véleménye szerint – a fenti módszerek eredményeinek bemutatása mellett – felismerik, hogy a tankönyvanalízis módszere ugyan objektív adatokat szolgáltat a vizsgált tankönyvről, azonban önmagában kevésnek bizonyul, hiszen a tanulói tankönyvhasználatról és az elemzés eredményeként kapott értékek optimális szintjéről jelenleg nem áll rendelkezésre vizsgálati eredmény. A tankönyvanalízis módszere akkor lenne igazán használható a tankönyvelemzésben, ha a kapott értékeket a kimeneten szintén kvantitatív mérési eredményhez lehetne hasonlítani. A kutatás és a módszer ezen része azonban még hiányzik.

Egy másik nagy hiányossága a tankönyvanalízis módszerének, hogy a szövegezés problémájával ugyan foglalkozik, de a szöveg megértésére vonatkozóan eltekint az egyik leglényegesebb jellemzőtől: a fogalmi rendszer felépítésétől. Nem foglalkozik a módszer a fogalmi rendszer logikus, összefüggő, egymásra épülő feldolgozásával, sem a fogalmak értelmezésének módjával, sem ezek nyelvi megjelenésével, így a terminológiával, vagy pedig a matematika tantárgy esetében elengedhetetlen formális jelölésre való fokozatos áttéréssel. Pedig ezek a szempontok rendkívül fontosak, hiszen ezeken múlhat, hogy a diák befogadja-e a matematikai gondolkodás lényegét, avagy rajta kívül állónak érezve azt, passzívan és ellenszenvvel viseltetik-e a tantárgy iránt. E vizsgálati szempontok hiányát Somfai Zsuzsa is felismeri, és az egyik legégetőbb problémának tartja:

A korszerű, hatékony tanulási-tanítási eljárások alkalmazásának szükségessége, a megváltozott tanulói arányok az érettségit adó középiskolákban, a tankönyvkinálat folyamatos bővülése széles körű szakmai konzultációt tesz szükségessé ezzel kapcsolatban a folyamat sok szereplőjének (tantervkészítők, fejlesztők, szakdidaktikusok, tankönyvkutatók, kiadók, tankönyvszerzők) részvételével. A tankönyvhasználat általam megítélt

legnagyobb nehézsége jelenleg az olvasási, szövegértési problémákkal küzdő tanulók ügye. Kétségtelen, hogy a matematikai szövegek tömörsége, a szaknyelv sajátosságai ehhez a gondhoz komolyan hozzájárulnak, de véleményem szerint jelenleg nem rendelkezünk olyan megbízható ismeretekkel, amelyek a probléma megoldásának gyors elintézését lehetővé tennék. A külföldi tapasztalatok nem használhatók közvetlenül, hiszen pedagógiai és pszichológiai szempontok mellett a magyar nyelv sajátosságait a kérdések megítélése szempontjából feltétlenül tekintetbe kell venni. A kérdés összetettségére tekintettel a további kutatást ezen a területen matematikus, szakdidaktikus, nyelvész és kommunikációs szakember bevonásával kell megszervezni. Semmiképpen nem köthetők jelen pillanatban egzakt mennyiségi mutatók a matematikai szövegek nyelvi megítéléséhez, ezzel kapcsolatban a tapasztalat adta összbenyomás megfogalmazására lehet vállalkozni. Ez a megítélés persze fontos, és nem szabad lebecsülni. A szempontok további árnyalásánál matematikából fontos az életkor szerinti differenciálás, a nyelvi, kommunikációs kérdések megítélésénél pedig a felhasználóként megcélzott csoport matematikai érdeklődésének szintje. (SOMFAI 2006)

Fóris vizsgálatai rámutatnak (FÓRIS 2006), hogy a tankönyvi szövegek teljes körű vizsgálata megkívánja a terminológiai szemlélet integrációját a tankönyvkutatásba. Szerencsés volna egy olyan minősítési rendszert kidolgozni, amely ugyancsak számadatokkal tudná jellemezni a terminusok jellemzőit az adott tankönyvi szövegben. Ilyen vizsgálat tárgya lehetne a terminusok sűrűsége, egy-egy terminus ismétlődése stb. Legfontosabb azonban a terminusok jelentésmegadásának módja és a terminusok egymásra épülésének, a matematika logikai rendszeréhez illeszkedő kapcsolódási pontjaik bemutatása. Nagy hangsúlyt kellene fektetni a terminusok megadásának pontosságára is, azaz a terminológiai ellentmondások kiszűrésére.

3. A vizsgálatok célkitűzése

Vizsgálataink abból indulnak ki, hogy a matematika tudomány minden ágának kiépült az egzakt fogalmi és terminológiai rendszere. Az oktatás során a kialakult hagyományok szerint a matematika minden ágát a legegyszerűbb alapokról kiindulva, a fogalmi rendszer lépésről lépésre való bővítésével végzik. Ez a bővítés két módon történik: (1) Az ismeretek gyarapodásával bővül a fogalmak

tartalma, ezt a fogalombővülést rögzítik, és meghatározzák a régi szűkebb és az újabb bővebb tartalom viszonyát. A fogalombővülés természetesen nem jár a terminus megváltoztatásával, sőt egyenesen kizárja azt. (2) Az ismeretek gyarapodása új fogalmak megismerését is jelenti. Az új fogalmakat beillesztik a téma fogalmi rendszerébe, meghatározzák a már ismert fogalmakhoz és egymáshoz való viszonyát. Ez a rendezés alapvetően fontos az ismeretek rendszerezése, célszerű tárolása és gyors, pontos előhívása szempontjából. A matematika oktatása szükség szerint ezt a rendet követi, a megszerzett ismeretek mindig a továbbiak alapjául szolgálnak. Az ismeretek logikai kapcsolatokon keresztül való egymásra épülése teszi szükségessé a tananyag folyamatos egymásra építését. Mivel ebben az esetben az új ismeretek átadása új fogalmak megjelenésével jár együtt, be kell vezetni ezeknek a fogalmaknak megfelelő pontos terminusokat, és tisztázni kell a terminológiai kapcsolataikat is. A terminus bevezetését és a terminológiai kapcsolatok bemutatását nem célszerű köznyelvi körülírásokkal kiváltani, ugyanis ha a fogalom lényege, a fogalmi rendszerben való helye világosan meg van adva, akkor az ehhez illeszkedő terminológiai rendezés egyszerűen adódik, elsajátítása nem kíván különösebb erőfeszítést. A korrekt fogalmi és terminológiai rendezés elmaradása később az ismeretek feldolgozása során jelenthet zavart.

A tankönyvek szövegének feladata tehát az, hogy úgy adja át az új ismereteket, hogy közben szemléltesse a tudományág logikai rendszerét is. Vagyis a tankönyv szövegének a fogalmaknak a terminusokkal kifejezett logikai kapcsolataira kell épülnie.

Célszerűnek látszik tehát, hogy a tankönyvek szövegének a tantárgyak fogalmi rendszerének való megfelelést olyan tudomány oktatása esetében vizsgáljuk meg, amelynek fogalmi és terminológiai rendszere jól kidolgozott, másrésről az oktatás lépései követik a tudomány fogalmi rendszerének szerkezetét. Erre a célra a matematika látszik a legalkalmasabbnak.

4. Matematikai terminusok vizsgálata: halmaz, alapfogalom, invariáns

Megvizsgáltuk a *halmaz*, az *alapfogalom* és az *invariáns* terminusok jelentésmegadási módjait két különböző tankönyvben és három szótárban. Első lépésben egy olyan terminust választottunk ki, amely a matematika szaknyelvén kívül gyakran használt más tudományterületeken és a köznyelvben is. Ilyen terminus a *halmaz*. Másodiknak olyan terminust választottunk, amelyet szinte csak a matematikai szaknyelvben használnak. Ezt a követelményt jó közelítéssel teljesíti az *invariáns* terminus. A forrásként használt tankönyvekből szerzett első ismere-

teink azonban azt mutatták, hogy a *halmaz* értelmezése során felvetődik az *alapfogalom* terminus jelentésének értelmezésében egy olyan probléma, amely szükségessé teszi ennek a terminusnak a vizsgálatok körébe való felvételét.

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a matematikai definíciók nem mutatnak homogén képet a különböző szakirodalmakban, így eredeti célkitűzéseinken túl ez is megerősítette azt a véleményünket, hogy matematika tankönyvek terminológiai vizsgálatának is be kell integrálódnia a tankönyvanalízis-kutatásokba.

4.1. A halmaz terminus megadása

A Nemzeti Tankönyvkiadó *Matematika 9. a gimnáziumok számára* című tankönyvében ez olvasható a *Halmazok, részhalmazok* cím alatt:

A halmaz annyira alapvető és egyszerű fogalom, hogy egyszerűbbre nem tudjuk visszavezetni, nem tudjuk definiálni.

A halmazt alapfogalomnak tekintjük.

A halmazt körülírhatjuk, megvilágíthatjuk néhány példával. Képezhetünk halmazt számokból, személyekből, tárgyakból, pontokból, fogalmakból és a legkülönbözőbb dolgokból is. Ezeket a halmaz elemeinek nevezzük. (NTK 2003:18.)

Vizsgáljuk meg a fenti idézet első és második mondatát! Két kifogást is támaszthatunk az írottakkal kapcsolatban. Az, hogy egy fogalom „annyira alapvető és egyszerű”, szubjektív dolog. A tankönyvíró feltételezi, hogy a diák számára a halmaz fogalma teljesen világos, magától értetődő, azonban ez nem minden esetben van így. A második mondat nincs nyelvtani kapcsolatban az elsővel, így nem világos, hogy amely fogalmat alapfogalomnak tekintünk, azt nem definiáljuk (?). Azzal is lehetne vitatkozni, hogy „nem tudjuk definiálni”, hiszen Cantor, orosz származású német matematikus definiálta a halmaz fogalmát. A *Wikipédia online* szótárában olvashatóak a következő sorok:

A halmaz a matematika egyik legalapvetőbb fogalma, melyet leginkább az „összesség”, „sokaság” szavakkal tudunk körülírni (egy Georg Cantor által adott körülírását ld. lentebb); de mivel igazából alapfogalom; így nem tartjuk definiálandónak.

Cantor definíciója

A matematikában egy halmaz az objektumok gyűjteménye. Két halmaz akkor és csakis akkor egyenlő, ha ugyanazon objektumokat tartalmazza. A véges halmaz véges számú objektumot tartalmaz; ennek alternatívája a végtelen halmaz. (Wikipédia 2006.04.02.)

Nézzük meg a halmaz meghatározását a Mozaik Kiadó 9. osztályos matematika tankönyvében:

A halmaz és a halmaz eleme alapfogalom, azaz nem definiáljuk, csak körülírjuk, példákkal szemléltetjük. A halmaz szót dolgok gyűjteményére szoktuk alkalmazni, a gyűjteményben levő egy-egy dolog pedig a halmaz egy-egy eleme. Tetszőleges dologról eldönthető, hogy a halmazhoz tartozik, vagy nem. (MK 2003:16)

Ez a meghatározás ugyanúgy, mint az előzőek, a fogalom néhány jegyét tartalmazza: alapfogalom, elemek sokasága, a halmazelméleten belül nem lehet más fogalmakra visszavezetni. Pontatlan viszont az az állítás, hogy nem definiálható. Érdeemes megjegyezni, hogy az első mondat azt állítja: „A halmaz és a halmaz eleme alapfogalom, azaz nem definiáljuk”, majd a második mondat ad egy közelítő érvényű definíciót: „a halmaz szót dolgok gyűjteményére szoktuk alkalmazni”. A következő teljes értékű definíciókban látni fogjuk, hogy nem akármilyen gyűjtemény nevezhető halmaznak.

Nézzük mit találunk a *Magyar értelmező kéziszótárban* (ÉKsz²) a halmaz címszó alatt:

Halmaz fn 1. Egynemű dolgoknak (egy halomban levő) kisebb-nagyobb tömege. *Könyvek ~a.* 2. *Mat* Bizonyos, vmely tulajdonságukban megegyező elemek összessége. *A páros számok ~a.* 3. *(jelzőként) ritk* Halomnyi, sok. *Nagy ~ irat.* (-halmazat) *~állapot* fn *Fiz* Anyag jellemző szilárdsági állapota. *Légnemű ~.*

Hasonló elvet követ a *Matematika képes szótár* (LARGE 2004) megfogalmazása is:

A halmaz olyan elemek csoportja, amelyeknek van valamilyen közös tulajdonsága, vagy követnek valamilyen szabályt. A halmaz minden eleme egyedi: ugyanazt az elemet a halmaz csak egyszer tartalmazhatja. A halmazok arra használhatók, hogy megmutassák az elemek különböző csoportjai közötti kapcsolatokat.

Látható, hogy a szótárak megfogalmaznak egy elvárást a halmaz elemeivel szemben: „mely tulajdonságukban megegyező”-nek kell lenni a halmaz elemeinek. Ez a feltétel a tankönyvek meghatározásaiban nem fordult elő. Akkor ez most azt jelenti, hogy például a *nyúl* és a *játék* fogalmak nem tartozhatnak egy halmazba, hiszen nincs közös tulajdonságuk? Ez attól függ, mi a halmaz meghatározó jegye, ez dönti el, mi hova tartozik. Ha például a halmaz jellemzője az, hogy megfogható (tárgy), akkor egy halmazba tartoznak, ha a halmaz elemeinek közös tulajdonsága az, hogy élőlények, akkor a *játék* nem eleme annak a halmaznak.

Vizsgáljuk meg, hogyan fogalmaz Varga Tamás matematika lexikonja (VARGA 2001) a halmaz fogalmát illetően!

A modern matematikában a halmaz és a halmaz eleme definiálatlan alapfogalom, amelytől csak azt várjuk el, hogy bizonyos axiómáknak eleget tegyen.

Ez a megfogalmazás definíciónak nem számítható, egyrészt azért, mert eleve abból indul ki, hogy a halmaz nem definiálható, másrészt azért sem, mert nem azt akarja bemutatni, miről ismerhető fel a halmaz, hanem azt, hogy bizonyos ismeretlen követelményeknek tesz eleget.

Látható, hogy a tankönyvekben és az iskolai célra készült lexikonban adott megfogalmazás többé-kevésbé közelíti a fogalom lényegét, de abban nem mutatkozik egyezés, hogy a halmaz elemei között kell-e valamilyen kapcsolatnak lenni.

Szerencsére a matematika tankönyvekben nem túl sok hasonló példát találunk, hiszen a tantárgy jellege ezt nem teszi lehetővé. Az esetek túlnyomó többségében találkozhatunk a fogalmak pontos definiálásával, értelmezésével. A matematika tananyag fogalmi rendszerének egymásra épülése sem hagy sok kívánnivalót maga után. Mégis azt gondoljuk, hogy egy alapos terminológiai vizsgálat mindenképpen segítene a diákok szövegértési gondjait leküzdeni és egy világos matematikai gondolati rendszert a tankönyvekben is megjeleníteni.

4.2. Az alapfogalom terminus megadása

A Varga Tamás szerkesztette matematika lexikonban (VARGA 2001) utána lapozhatunk az *alapfogalom* meghatározásának is:

Az alapfogalom a matematika rendszeres felépítésében olyan fogalom, amelyet ismertként fogadunk el, nem vezetünk vissza más fogalmakra (nem definiálunk). Az ilyen fogalmakra legfőbb szemléletes magyarázatot, körülírást adhatunk.

Ebből a meghatározásból is kimaradt egy fontos elem, nevezetesen az, hogy a tudományág fogalmaival nem történhet meg a definiálás – vagyis nem vezetjük vissza a tudományág más foglaimaira – de ez nem azt jelenti, hogy ne lenne meghatározható, vagy hogy ne tudnánk, hogy mi az.

4.3. Az invariáns terminus megadása

A tankönyvekben előforduló terminusok közül megvizsgáltuk az *invariáns* terminus előfordulását és meghatározását. A Nemzeti Tankönyvkiadó 9. osztályos matematika tankönyvében (NTK 2003) ezt a nemzetközi terminust kerüli a szerző, míg a Mozaik Kiadó tankönyve (MK 2003) alkalmazza. Felvetődik a kérdés, hogy milyen mértékben kell ragaszkodni a magyar megfelelőkhöz, mely terminusok esetén engedhető meg a nemzetközi terminus átvétele, és mely fogalmakhoz szerencsésebb inkább magyar megfelelőt alkotni. A kérdés eldöntéséhez vizsgáljuk meg a két tankönyvben a tengelyes szimmetria definícióját!

Egy síkbeli alakzat tengelyesen szimmetrikus, ha az alakzat síkjában létezik olyan tengely, amelyre vonatkozó tükrözésnél az alakzat képe önmaga. (NTK 2003:222)

Egy síkbeli alakzat tengelyesen szimmetrikus, ha van a síknak olyan egyenese, amelyre vonatkozó tükrözésnél az alakzat invariáns. (MK 2003:207)

Látható, hogy mindkét definíció helyes, csak terminushasználati szintjükben különböznek. A MK nem fél alkalmazni a nemzetközi invariáns terminust, míg a NTK megmarad a magyar *képe önmaga* kifejezésnél. A MK előre definiálja az invariáns alakzat fogalmát, a NTK azonban meg sem említi a fenti kifejezést.

Módszertanilag indokoltabb az invariáns kifejezés használata, hiszen a terminust a könyv bevezeti, s más szakirodalomban való találkozás alkalmával nem lesz már teljesen ismeretlen, míg ha a diák tanórán nem találkozik vele, akkor a szakirodalom olvasása és megértése már nehézséget okozhat számára. Nézzük, hogyan definiálja a Mozaik Kiadó tankönyve az *invariáns* terminust!

Azon alakzatokat, amelyek képe egy geometriai transzformációnál megegyezik az eredeti alakzattal, a tekintett transzformáció invariáns alakzatainak nevezzük. (MK 2003:205)

Most elemezzük a *megegyezik* ige jelentéseit! Mit jelent, hogy egy alakzat képe megegyezik az eredeti alakzattal? Mit ír erről az ígéről a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz²)?

megegyezik tn ige 1. (Több személy) azonos álláspontra jut; megállapodik. *-ik vkivel vmiben v. vmire nézve./* (Több személy) egyetért egymással. *-ik vmiben v vmivel.* 2. (Több dolog, adat, vélemény) azonos egymással. *A végösszegek -nek.* 3. nép (Több személy) békében él, megfér egymással.

Látható, hogy esetünkben a *megegyezik* ige az *azonos egymással* kifejezéssel lenne helyettesíthető. Világos, hogy a meghatározás helyes, azonban úgy vélem, a hétköznapi életben a *megegyezik* ige más jelentésben is használatos. A *megegyező* és az *ugyanolyan* kifejezések egymás szinonimájaként használhatók. (Pl. *Két egyenlő sugarú kör egybevágó, azaz minden adatuk, jellemző tulajdonságuk megegyezik.*) Ebből következik, hogy – bár hangsúlyozom, a definíció helyes, mégis – szerencsésebb volna az *azonos* egymással kifejezés használata a *megegyezik* helyett. Ebben az esetben világosabb volna, hogy az alakzat és a képe fedésben vannak egymással, azaz a geometriai transzformáció az alakzatot önmagába viszi át, nem pedig egy ugyanolyan paraméterekkel rendelkező, azaz az eredetivel egybevágó másik alakzatot hoz létre.

Megvizsgáltuk, hogyan definiálja az *Idegen szavak és kifejezések szótára* (BAKOS 1986) az *invariáns* terminust.

invariáns lat.el. I. 1. *mat* vmely leképezés, átalakítás, művelet során változatlanul maradó mennyiség, kifejezés 2. *tud* a minden átalakulás közben

is változatlan értékű lényeg, ill. ilyen elem **II.** változatlan értékű, változatlanul maradó

Látható, hogy ez a szótár sem a *megegyezik* igét használja, hanem a *változatlanul maradó* kifejezést. Ez a szerkezet ugyancsak szemléletesebb, mint a *megegyezik* ige.

A matematikai terminusok meghatározása során különösen fontos a szemléletesség elvének szem előtt tartása, hiszen a szaktárgy nehézségét a megfogalmazás pontossága és a szakkönyvek szakszóhasználatának egységessége nagyban megkönnyítheti. Ezért is lenne nagyon fontos minden tantárgy tankönyveit terminológiai szempontok alapján elemezni és a szakszóhasználat egységességét, a terminusok pontos, szemléletes meghatározásait létrehozni.

5. A vizsgálatokból levonható következtetések

A matematika tankönyvek szövegének terminológiai szemléletű elemzése feltételezésünktől eltérő eredményre vezetett. Azt vártuk ugyanis, hogy a tankönyvek szövegében szereplő, pontosan értelmezett fogalmaknak megfelelő terminusok alapján követni tudjuk a tantárgy fogalmi rendszerének kiépülését. A tankönyvszövegekben való előzetes tájékozódás nélkül, az általánosan megfogalmazott kiválasztási szempontok alapján véletlenszerűen vizsgálat alá vett terminusok definíciói azonban alapvető értelmezési pontatlanságokat és különbségeket tartalmaznak. A felmerült problémák tisztázására segítségül hívott szótárak egy része szintén pontatlan információkkal szolgált. Hiteles és szakmai szempontból pontos adatokat köznyelvi szótárban találtunk. Ez a tény azt sugallja, hogy eredeti célkitűzésünket megtartva, a vizsgálati programot egészítsük ki a terminológiai értelmezés szakmai hitelességének vizsgálatával is, kapcsolódva ezzel Fóris (2005) korábbi hasonló, szótárakra kiterjesztett kutatásaihoz.

IRODALOM

BECHER, Ursula A. J. (Hrsg.) (1996): *Grenzen und Ambivalenten. Analysen zum Deutschlandbild in den Niederlanden und in niederländischen Schulbüchern.* (Studien zur internationalen Schulbuchforschung Bd. 87.) Braunschweig: Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung Braunschweig

- CSAPÓ Benő (2006): A formális és nem-formális tanulás során szerzett tudás integrálása. *Iskolakultúra* XVI/2:3-16.
- DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- FÓRIS Ágota (2006): A terminológiai szemlélet a tankönyvek minőségi megítélésében. *Iskolakultúra* XVI/5:33-42.
- FŐZŐ Attila László (2006): Szinkrón és aszinkrón kommunikáció IKT alapú oktatási projekteken. *Új Pedagógiai Szemle* 1:104-112.
- KÁRPÁTI Andrea (2003): Az informatika hatása az iskola szervezetére, kommunikációs és oktatási-nevelési kultúrájára. *Új Pedagógiai Szemle* 5:77-80.
- KOJANITZ László (2003): Szakiskolai tankönyvek összehasonlító vizsgálata IV. *Új Pedagógiai Szemle* 12:30-41.
- KOJANITZ László (2004): Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét? *Iskolakultúra* XIV/9:38-56.
- KOJANITZ László (2005): A tankönyvkutatás szerepe és feladatai. *Új Pedagógiai Szemle* 3:53-68.
- KURTÁN Zsuzsa (2003): *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- NAGY József (2004): Olvasástanítás: a megoldás stratégiai kérdései. *Iskolakultúra* XIV/3:3-26.
- SOMFAI Zsuzsa (2006): *Hogyan, mire használják a matematika tanárok a tankönyvet?*
http://www.om.hu/letolt/kozokt/tankonyvkutatasok/tankonyvkutatas_matematika_060303.pdf
- THOLEY, Marita (1996): *Methodenfragen zur Schulbuchforschung. Ein Instrument zur Analyse des Deutschlandbildes in niedersächsischen Schulbüchern für die Sozialfächer und für Deutsch als Fremdsprache*. – In: BECHER (Hrsg.): 97–112.

FORRÁSOK

- BAKOS Ferenc (szerk.) (1986): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó

NTK = HAJNAL Imre – SZÁMADÓ László – BÉKÉSSY Szilvia (2003): *Matematika 9. a gimnáziumok számára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

ÉKSz² = PUSZTAI Ferenc (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó

MK 2003 = KOSZTOLÁNYI József – KOVÁCS István – PINTÉR Klára – URBÁN János – VINCZE István (2003): *Sokszínű matematika 9*. Szeged: Mozaik Kiadó

LARGE, Tori (2004): *Matematika képes szótár*. Szeged: Novum Kiadó

VARGA Tamás (2001): *Matematika lexikon*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

Wikipédia, <http://hu.wikipedia.org/wiki/Halmaz> (hozzáférés: 2006.04.02.)

FORMULASZERŰ NYELVHASZNÁLAT – AZ ANGOL *FORMULAIC LANGUAGE* TERMINUS BEILLESZ- TÉSE A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TERMINOLÓGIÁBA –

DÓLA MÓNIKA
dolamoni@btk.pte.hu

A tanulmány a nemzetközi szakirodalomban egyre népszerűbbé váló kutatási területet jelölő esernyő-terminust – angolul *formulaic language* (FL) – kísérli meg beilleszteni a magyar nyelvtudomány terminológiájába. Az első fejezet az FL terminusát, a második az FL nemfogalom alá tartozó angol és magyar fajfogalmakat tárgyalja. A különböző elnevezések terminológiai elemzése rávilágít, hogy az FL területén folytatott kutatások eltérő fogalmi rendszerben folynak a hazai és a külföldi nyelvtudományban. Egyes az FL alá tartozó fajfogalmakat nem ismernek vagy másképpen neveznek a magyar és a külföldi kutatók. A nemzetközi szakirodalomhoz való kapcsolódás miatt – és mert az FL univerzális jelenség – szükségessé válik bevezetni a magyar nyelvtudomány szaknyelvébe azt a hiperonimaként funkcionáló terminust, amely a külföldi szakirodalomban már létezik, a magyarban azonban nincs intézményesült elnevezése. A tanulmány harmadik fejezete javaslatokat tesz a nemfogalom lehetséges magyar nyelvi megfelelőjére: a *formulaszerű nyelvhasználat*, illetve *formulaszerű elem-sor* terminusokat javasolja. A negyedik fejezetben a formulaszerű nyelvhasználat terminológiájának rendszerezési kérdéseiről esik szó.

1. A *formulaic language* terminus az angolszász szakirodalomban

A nyelvtudományban a huszadik század második felében bekövetkező generatív fordulat után, a szintaxis iránti érdeklődés fellendülése következtében háttérbe szorult a szavak köztes (morfológia és szintaxis közti) szintjének kutatása. Az 1980-as évektől kezdve azonban a nyelvészeti kutatások egyre több területén irányul a szakemberek figyelme azokra a több nyelvi elemből álló többé-kevésbé kötött láncolatokra, amelyek a nyelvhasználatban egy egységként viselkednek, és amelyek jelölésére a jelen tanulmány egyelőre – jobb híján – a semleges *elem-többes* (ang. „word-string”, „multiword unit”) elnevezést alkalmazza.

Az elemtöbbséseknek az utóbbi időben mind az első-, mind a második nyelvvel foglalkozó szakirodalom kitüntetett szerepet tulajdonít a nyelv elsajátítás, a nyelvfeldolgozás és a nyelvi viselkedés szempontjából. A különböző vizsgálódási területeken¹ működő kutatók, mivel sokáig egymástól elszigetelten tanulmányozták az elemtöbbségeket, és vizsgálódásaikban eltérő szempontok érvényesültek, tömérdek (több mint ötven) terminust vezettek be, amelyeknek az egymáshoz való viszonya nem tisztázott. A különböző elnevezések olykor egymás szinonimái, máskor ugyanazon terminus két különböző fajfogalmat jelöl. A kutatási területek összevetésekor azonban kiderül, hogy az egyes terminusok voltaképpen a nyelv működésének egy bizonyos szempontból nagyon hasonló vetületéről adnak számot. A huszadik század végén igény támadt arra, hogy a különböző területeken elért kutatási eredményeket összefoglalandó meghatározzák azt az általános fogalmat, amely az absztrakció egy magasabb szintjén képes számot adni az elemtöbbsések csoportjáról, és létrehozzanak egy semleges és mindent magába foglaló egységes terminust: megszületett a *formulaic language* (FL) és a *formulaic sequence* (FS) elnevezés.

Az FL és az FS terminus az 1990-es évek végétől terjedt el az angolszász szakirodalomban, amelyet azóta a nyelvvel kapcsolatos kutatások több részterületén használnak.² Az esernyő-terminus elnevezése és legismertebb definíciója Alison Wray nevéhez fűződik, aki egyrészt rávilágított, milyen rendezetlenség jellemzi a terület terminológiáját, másrészt megalkotta az általános fogalom nevét és meghatározását. Wray a *formulaic language* terminust elsősorban a kutatási terület tárgyának megnevezésére használja, és hangsúlyozza, hogy nem egyetlen jelenséget takar, hanem olyan fajfogalmakat foglal magába, amelyek egymással közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban állnak. Wray a nyelvhasználatban beazonosítható elemtöbbségeket a *formulaic sequence* elnevezéssel illeti, melyet a következőképpen definiál:

a *formulaic sequence* (FS) „olyan folyamatos vagy nem folyamatos szó-sor, illetve jelentéssel rendelkező elemek sorozata, amely előre gyártott, vagy látszólag előre gyártott: azaz a memóriában egésként tároljuk és

¹ Például fordítástudomány, frazeológia, kognitív nyelvészet, korpusznyelvészet, lexikalista és konstrukciós elméletek az általános nyelvészetben, lexikográfia, lexikológia, másodiknyelv-elsajátítással és idegennyelv-tanulással kapcsolatos kutatások, neuro-lingvisztika, pragmatika, pszicholingvisztika, számítógépes nyelvészet stb.

² Időközben más nyelveken is létrehozták a nemfogalom megfelelőit. Németül például a *Formelhafte Sequenzen* elnevezést használják.

onnan egészként hívjuk elő a használat során, semmint hogy nyelvtanilag generálnánk vagy elemeznénk.” (WRAY 1999:214, ford.: D.M.)

Noha ez a meghatározás elsősorban a nyelvfeldolgozással kapcsolatos kutatások eredményeire épít, plaszticitásánál fogva a nyelvészet különböző területein vizsgált jelenségek széles körét lefedi, következésképpen az FL/FS terminus magába foglalja az egyes tudományágak által vizsgált különféle fajfogalmakat. A következő fejezet az angolszász és a magyar nyelvű nyelvtudomány egyes részterületei által használt, a nemfogalom alá tartozó terminusokat veszi számba azzal a céllal, hogy feltárja az FL terminológiáját.

2. A *formulaic language* nemfogalom alá tartozó terminusok az angolszász és a magyar nyelvtudományban

Az angolszász nyelvtudományban elsősorban a nyelvfeldolgozás, a nyelvhasználat és a nyelvelsajátítás kutatása kapcsán került előtérbe a *formulaic language* körébe tartozó elemtöbbségek vizsgálata; ezek a kutatások dinamikus szemlélettel közelítenek a nyelvi jelenség felé. A magyar nyelvtudomány³ az elmúlt időben főleg statikus szemléletű deskriptív vizsgálatok keretében foglalkozott az elemtöbbségekkel: elsősorban leírták és különböző szempontok szerint csoportosították azokat.⁴ Az utóbbi időben néhány olyan empirikus vizsgálat is fellelhető, amely az elemtöbbségek használatának okait kutatja (pszicholingvisztika, fordítástudomány, kognitív, konstrukciós és lexikalista elméleteken alapuló általános nyelvészet, nyelvtanulás, társadalmi nem-tanulmányok [gender]).

A következő alfejezetek azokat a terminusokat tekintik át, amelyeket az egyes területeken használnak a kutatók az elemtöbbségek megnevezésére.

2.1. Az FL fogalma alá tartozó terminusok – leíró nyelvészet

A leíró nyelvészet régóta ismeri az elemtöbbségek egy bizonyos csoportját: az idiómákat. Az utóbbi időben azonban felmerült, hogy az idiomatikus jelleg más elemtöbbségekre is jellemző lehet. Az általános nyelvészetben megkezdődtek azok a leíró vizsgálatok, amelyek formális alapon kísérlik meg meghatározni a tipikusan együtt előforduló szavak sorait. Az egy egységet alkotó, grammatikailag és szemantikailag teljesen vagy részben kötött elemtöbbségeket a kompozicio-

³ A nyelv művelők előírói munkái mellett.

⁴ Főként ld. frazeológia.

nalitás (transzparencia) és variabilitás (flexibilitás) változói mentén vizsgálja a leíró nyelvészet (az elnevezéseket az 1. táblázat tartalmazza) (BALÁZS web, BALOGH 2004, BÁRDOSI 2003, CRYSTAL 1998, FEDOSOV 2004, FORGÁCS 2003a,b, FÖLDES 1997, GOMBOCZ 1997, GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980, HADROVICS 1995, HEGEDŰS 2004, SZÉKELY 2000, SZŰCS 1999, TOLCSVAI 2000 stb.)

A kutatók az idiomatikus jellegű, szemantikailag és grammatikailag többé-kevésbé kötött elemtöbbségeket a nyelv frazeológiájának tekintik. A formális kategorizálás során ugyanakkor azt találták, hogy az abszolút nem-kompozicionalitás és invariabilitás nem elégséges feltétele az idiomatikus jellegnek. A csoport egyes elemei a transzparencia és flexibilitás különböző fokain állnak: míg vannak olyan elemtöbbségek, amelyek ellenállnak bármilyen módosításnak, mások bizonyos formabeli módosítást megengednek. Crystal ugyanakkor megjegyzi, hogy az elemtöbbségek szintaktikailag és szemantikailag is vezéreltek, továbbá nyelv-, illetve beszélőközösség-specifikusak, és megfigyelhető, hogy minél gyakrabban használ bizonyos szavakat tipikusan együtt egy beszédközösség, annál inkább idiomatikusnak érzi őket. Következésképpen – véleménye szerint – ezeket a kifejezéseket teljes egészükben kell megtanulni (CRYSTAL 1998:138).

1. táblázat: A magyar nyelvtudományban használatos, elemtöbbségeket jelölő terminusok
– leíró nyelvészet

<i>Aforizma</i>	<i>Idióma</i>	<i>Metaforikus kifejezés</i>
<i>Alkalmi szókapcsolat</i>	<i>Jelentéstapadásos szerkezet</i>	<i>Mondóka, ritmikus kifejezés</i>
<i>Állandósult szókapcsolat</i>		
<i>Beszédmű</i>	<i>Képes beszéd, képes kifejezés</i>	<i>Politikai jelszó</i>
<i>Figura etymologica-alakzat</i>	<i>Kollokáció</i>	<i>Sírfelirat, pólófelirat, graffiti</i>
<i>Frazeológiai egység</i>	<i>Konvencionális szójárás</i>	<i>Szabad szókapcsolat</i>
<i>Frazeologizmus</i>	<i>Körülírás</i>	<i>Szitkozódás, átkozódás</i>
<i>Frazéma</i>	<i>Köszönés</i>	<i>Szállóige, bölcs mondás, idézet</i>
<i>Funkcióigés szerkezet</i>	<i>Közhely, klisé</i>	
<i>Terpeszkedő kifejezés</i>	<i>Közmondás</i>	<i>Szóláshasonlat</i>
<i>Helyzetmondat</i>	<i>Lexikális fokozás</i>	<i>Szólásmondás</i>
<i>Idiomatikus egység</i>	<i>Maxima</i>	<i>Udvariassági formula</i>
	<i>Megszólítás</i>	

2.2. Az FL fogalma alá tartozó terminusok – nyelvfeldolgozás

A nyelvtudományi szakirodalomban az 1970-es évek óta egyre több olyan tanulmány jelenik meg, amelyben a nyelvet a feldolgozás szempontjából kutató szakemberek azt állítják, hogy léteznek olyan elemtöbbsések (ezek elnevezéseit lásd a 2. táblázatban), amelyeket a beszélők *egészlegesen* (vagyis egész egységként, konstruktumszerűen; ang. „holistic”) tárolnak és hívnak elő a hosszú távú memóriából (BECKER 1975, BOLINGER 1976, BUTLER 2003, 2005a, CLAHSSEN 2005, COULMAS 1979, COWIE 1981, 1992, CROFT 2000, LANGACKER 1987, MELČUK 1995, PINKER 2000, SAG et al. 2001, SINCLAIR 1991, ULLMAN 2001 stb.). Eszerint nem minden nyelvi formációra igaz, hogy szabályok valós időben történő generálásával állítjuk elő őket külön-külön tárolt nyelvi elemekből. Léteznek olyan elemtöbbsések, amelyek előre gyártott elemként, egészben, mint egy *nagy szó* (ELLIS 1984:111) tárolódnak a deklaratív memóriában, és amelyeket a beszélők a beszédprodukció során egységként hívnak onnan elő.

A magyar nyelvtudományban a nyelvileg releváns mentális műveletekkel foglalkozó kutatók (HELTAI–GÓSY 2005, KÁLMÁN 2001, KÁLMÁN et al. 2002, KOMLÓSI 2005, KÖVECSSES 2005, TOLCSVAI 2005 stb.) az utóbbi időben szintén felfigyeltek az elemtöbbsések csoportjára. A fentiekkel összhangban a magyar kutatási eredmények is arra utalnak, hogy bizonyos elemkombinációk egységnyi tárolást és előhívást, azaz holisztikus feldolgozást feltételeznek.

Az elemtöbbséseknek a nyelvfeldolgozásban betöltött szerepével kapcsolatban a szerzők megjegyzik, hogy azok különféle funkciókat látnak el a beszélők különböző csoportjainak esetében (felnőtt anyanyelvi beszélők, afáziások, első nyelvüket elsajátító gyerekek). A felnőtt anyanyelvi beszélők számára a beszédprodukció és a beszédmegértés során elsősorban azért hasznosak bizonyos elemtöbbsések, mert csökkentik a feldolgozáshoz szükséges erőfeszítést. Gyorsabb feldolgozással jár és kisebb erőfeszítést igényel ugyanis a beszélőtől és a hallgatótól, ha bizonyos *bejáratott* elemtöbbséseket egészes jelentéssel asszociált egyetlen egységként használva – mintegy bekötőúton – kikerülik a valósidejű generáló szabályok alkalmazását. A beszélgető partnerek számára könnyebb a hozzáférés és a dekódolás, ha nem-elemzett tömbök formájában dolgoznak az üzenet egyes részeivel (WRAY 1999:215-216). A beszélő szempontjából nemcsak azzal járulnak hozzá az elemtöbbsések a sikeres nyelvi produkcióhoz, hogy növelik a beszédfolyamatoságot és a beszédsebességet, hanem azzal is, hogy

segítik az időnyerésben. Az elemtöbbségek ugyanis lehetővé teszik a beszélő számára, hogy gondolkodási időt nyerjen anélkül, hogy elveszítené a beszédpo-
rondot. További előnyük, hogy hozzájárulnak az információ kezeléséhez (pl.
szervezés, emlékezetbe vésés) (WRAY 2000:473-474).

A beszédzavarokkal és az elsőnyelv-elsajátítással foglalkozó nemzetközi ku-
tatások (ezen a téren még nem folytattak az FL-re vonatkozó magyar nyelvi ku-
tatásokat) felhívják a figyelmet arra, hogy az afáziások és a kisgyermek nyelvi
produkciójában is szerepelnek elemtöbbségek. A megfigyelések szerint az afáziá-
sok használnak több elemből álló grammatikus szósorokat. Ezeket az egészele-
sen tárolt, nem-elemzett elemtöbbségeket ők elsősorban arra használják, hogy át-
hidalgassák a kommunikációs képességeik és az elérni kívánt interakciós szándékaik
közti szakadékot (CODE 1994, Van LANCKER 1987 stb.). Az elsőnyelv-elsajátí-
tás kutatói szerint a gyerekek az egészeleges jelentéssel használt nem-elemzett
interakciós elemláncokkal szintén kikerülik azokat a hiátusokat, melyek akkor
keletkeznének, ha apró, pontos jelentések elemzésével kellene összerakniuk az
elemkombinációkat grammatikai és szemantikai tudás segítségével ahelyett,
hogy a kontextus alapján azoknak általános jelentést tulajdonítanak (BATES
1988, BROWN–HANLON 1970, NELSON 1981, PETERS 1983, VIHMAN 1982 stb.).

A 2. táblázat szemlélteti azokat a terminusokat, amelyeket a fent idézett kuta-
tási területeken működő szerzők használnak az egészeleges tárolt elemtöbbségek
megnevezésére. Az alább listázott elnevezések többnyire egyéni címkézés ered-
ményei, illetve a nyelvtudomány egyéb területeiről kölcsönvett terminusok. Az
egyed terminusoknak a magyar nyelvtudományban is használatos megfelelői
zárójelben szerepelnek.

2. táblázat: A nyelvtudományban használatos, elemtöbbségeket jelölő terminusok – egés-
zeleges feldolgozás

Nyelvfeldolgozás	Elsőnyelv-elsajátítás	Beszédzavarok
<i>Chunk</i> (egység)	<i>Amalgam</i>	<i>Holistic expression</i>
<i>Construction</i> (konstrukció, szókapcsolat)	<i>Fixed formula</i>	<i>Multiple-word utterance</i>
<i>Collocation</i> (kollokáció)	<i>Formula</i>	<i>Preassembled speech</i>
<i>Filler</i> (töltelékszó)	<i>Gestalt utterance</i>	<i>Recurring pattern</i>
<i>Formula</i> (formula, több szóból álló kifejezés)	<i>Holophrase</i>	<i>Speech automatism</i>
<i>Fossilized form</i> (meg- csontosodott kifejezés)	<i>Unanalysed chunk of speech</i>	<i>Stock phrase</i>
<i>Frozen phrase</i>	<i>Underanalysed form</i>	

<i>Gestalt</i> (Gestalt) <i>Idiom, Idiomatic phrase</i> (idióma, idiomatikus kifejezés) <i>Irregular form</i> (szabálytalan alak) <i>Lexical phrase</i> (lexikális alakzat) <i>Listeme</i> (lisztéma) <i>Meta-message</i> <i>Mutiword expression</i> (többszavas kifejezés, szótöbbes) <i>Non-compositional form</i> (nem-kompozicionális) <i>Phrase</i> (szókapcsolat) <i>Phraseme</i> (frazéma) <i>Pragmateme/ Pragmatic phraseme</i> (pragmatéma, pragmatikai frazéma) <i>Polyword</i> (szótöbbes) <i>Prefab</i> (előre gyártott) <i>Quasi-idiom</i> (kváziidióma) <i>Ready-made framework</i> <i>Semantic phraseme</i> (szemantikai frazéma) <i>Sentence builder</i> <i>Set expression</i> (kötött kifejezés, állandósult szókapcsolat) <i>Situational utterance</i> (helyzetmondatt) <i>Syntactic-lexical expression</i> <i>Unified cognitive structure</i> (egységes kognitív struktúra) <i>Verbatim text / Mnemonics</i>		
---	--	--

2.3. Az FL fogalma alá tartozó terminusok – nyelvhasználat

A nyelvhasználattal kapcsolatos kutatások nagyjából az 1970-es évek óta szintén beszámolnak arról, hogy a kommunikáció során a beszélők nagy számban élnek formájukban és funkciójukban rögzült, szituációhoz (kulturához, nyelvhez, csoporthoz, normához, kommunikációs helyzethez) és beszédszándékhoz kötődő,

konvencionalizálódott elemtöbbsesekkel (az elnevezéseket a 3. táblázat tartalmazza), amelyeket rutinszerűen használnak az egyes szituációkban (BROWN–LEVINSON 1987, COULMAS 1979, 1981, COULTHARD 1977, 1985, FERGUSON 1976, FRASER 1990, GOFFMANN 1967, HYMES 1962, LAKOFF 1957, PAWLEY–SYDER 1983 stb.).⁵

Austin (1962) és Searle (1975) beszédaktus-elméletének megjelenése óta a kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy a beszédaktusok nagy része szokászerű jelleggel, idiomatikus vagy előírt szósorok által valósul meg. Úgy tűnik, hogy a társas interakció során az egyes beszélőközösségek különböző beszédhelyzetekben a grammatikailag lehetséges kifejezések közül bizonyos szóláncokat előnyben részesítenek másokhoz képest (pl. „*Hozzám jössz feleségül?*”, nem pedig „*Szeretném megtudni, volna-e kedved frigyre lépni velem*”). Noha az egyes beszédsszándékokat sokféle módon el lehetne érni, az anyanyelvi beszélők egy olyan előre gyártott, nagy mértékben konvencionalizálódott kifejezéstartárral rendelkeznek, amelynek elemeit rendszeresen és tipikusan használják az egyes standardizált beszédhelyzetekben (KECSKES 2000). Amint arra Hymes rámutatott, verbális viselkedésünk nagy része rutinszerűen használt elemtöbbsesekből áll, és ezek konvencionális jelentőséggel bírnak az egyén, a csoport és a kultúra számára (HYMES 1962).

A magyar nyelvtudományban elszórta találhatók olyan munkák, amelyek empirikus módon kutatják a nyelvhasználatot (pl. B. KOVÁCS 1999, KEGYESNÉ web, SZILI 2002, 2004). A magyar anyanyelvi beszélők nyelvhasználatához szociolingvisztikai vagy pragmatikai szemlélettel kutató munkák, valamint a szaknyelvvel, a nyelvi normával foglalkozó írások az utóbbi időben kezdik felismerni az elemtöbbseseknek a konverzációban és a szaknyelvben betöltött különleges szerepét (pl. HELTAI 2004).

A kutatók érvelése szerint az elemtöbbsesek összetett funkcióval rendelkeznek a nyelvhasználatban. Központi funkciójuk szerint segítik a beszélőt, hogy gyorsabban és egyértelműen elérje interakciós szándékát, jelezze a partnerek hatalmi viszonyát, és jelölje az egyén közösséghez való tartozását vagy különállását

⁵ A nemzetközi szakirodalomban (a magyarban nem) ismereteseek olyan korpusznyelvészeti kutatások, amelyek az előfordulási gyakoriság alapján kísérik meg beazonosítani a szokászerűen együtt használt elemtöbbseseket (ezeket idézi WRAY 1999:214). A korpusznyelvészeti vizsgálatok eredményeinek megbízhatóságát és összemérhetőségét egyfelől a választott mutatók közti eltérések (az elemek száma, a gyakoriság mércéje, variációk) kérdőjelezi meg, másfelől az, hogy léteznek olyan bizonyos szituációban rutinszerűen használt elemtöbbsesek, amelyek nem gyakoriak.

(KEGYESNÉ web, SZILI 2002, WRAY 1999, WRAY–PERKINS 2000). Kuiper (2003) nézetei szerint a memorizált többelemű sorozatok szerepük szerint hozzásegítik a beszélőt a szociálisan helyénvaló nyelvhasználathoz (regiszter, stílus, műfaj, szocio-kulturális tér). Az elemtöbbségek további funkciója, hogy szervezik a diskurzust. Diskurzus-pragmatikai kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy az elemtöbbségek hozzájárulnak a beszélgetés, illetve a diskurzus sikeres megszervezéséhez és lefolytatásához: jelzik a beszédlépés-váltásokat, jelölik az egyes műfajokat vagy stílusokat, bevonják a hallgatót a közléscserébe, felhívják figyelmét a fontos információra, megmutatják a szöveg szerkezeti elemeinek kapcsolatát, illetve mederben tartják a gondolatokat és azok verbális kifejezését (WRAY 1999:216).

A 3. táblázat listázza azokat az elnevezéseket, amelyeket a fenti kutatási területeken munkálkodó szerzők használnak a szokásszerű, rutinszerűen használt, szituációhoz kötődő elemtöbbségek megnevezésére. Zárójelben a magyar nyelv-tudomány szaknyelvében használatos megnevezések vannak feltüntetve.

3. táblázat: A nyelvtudományban használatos, elemtöbbségeket jelölő terminusok – nyelv-használat/interakció

Szociolingvisztika	Pragmatika
<i>Cliché</i> (klisé, közhely)	<i>Collocation</i> (kollokáció)
<i>Conventionalised form</i> (szokásos, szokásszerű nyelvhasználat)	<i>Discourse marker</i> (diskurzusjelölő)
<i>Conventionalised recurrent pattern</i> (egészben reprodukált, több szóból álló, szokásos kifejezés)	<i>Discourse structuring sequence</i>
<i>Fixed expression</i> (kötött kifejezés)	<i>Prefab</i> (előre gyártott elem)
<i>Institutionalised form</i> (szankcionált kívánatos nyelvhasználat)	<i>Prefabricated situation-bound utterance</i> (pragmatikus helyzetmondatt)
<i>Form of address</i> (megszólítás)	<i>Prepatterned speech</i>
<i>Group chant</i> (politikai jelszó)	<i>Gambit</i>
<i>Linguistic ritual</i> (nyelvi rítus)	<i>Schemata</i>
<i>Linguistic routine, Routine formula, Routinized speech, Verbal routine</i> (rutin-formula)	<i>Speech acts: commands, requests etc.</i> (beszédaktusok, beszédművek: utasítások, kérések stb.)
<i>Politeness marker</i> (udvariassági formula)	
<i>Prefabricated routine</i> (egységként rak-tározott és előhívott rutin formula)	
<i>Proverb</i> (közmondás)	
<i>Quotation</i> (idézet)	
<i>Ready-made expression</i> (elemzés nélkül, egységként elsajátított kifejezés)	
<i>Stable and familiar expression</i>	

<i>Politeness marker</i> (udvariassági formula) <i>Prefabricated routine</i> (egységként rak- tározott és előhívott rutin formula) <i>Proverb</i> (közmondás) <i>Quotation</i> (idézet) <i>Ready-made expression</i> (elemzés nélkül, egységként elsajátított kifejezés) <i>Stable and familiar expression</i> <i>Standard</i> (norma) <i>Turn-claimer, Turn-holder, Turn-</i> <i>relinquisher</i> <i>Turn of phrase</i> (szófordulat) <i>Unit of signs</i>	
---	--

2.4. Az FL fogalma alá tartozó terminusok – másodiknyelv-elsajátítás és idegen-nyelv-tanulás

A másodiknyelv-elsajátítással és az idegennyelv-tanulással foglalkozó angol-
szász nyelvészet szintén felfigyelt az elemtöbbsesekre. A szerzők szavak olyan
tipikusan együtt előforduló sorozatairól adnak számot, amelyek nyelv- és kultúr-
specifikus alakzatok, grammatikailag és lexikailag többé-kevésbé rögzültek, ke-
vés variabilitást engednek meg, és amelyeket a nyelvtanuló előre szerkesztett,
automatikusan feldolgozott egységekként, mint egyetlen szót, kezel (AGUADO
2002, BUTLER 2003, ELLIS 1984, HÜTTNER 2001, NATTINGER–DECARRICO
1992, PAWLEY–SYDER 1983, PIENEMANN 2002, SIMPSON 2002, TUCKER 2003,
WARREN 2003, WOOD 2001, 2004).

Az elemtöbbsesekkel foglalkozó magyar nyelv-sajátítási szakirodalomban a
ritka tanulmányok közé tartozik Murvai Olga írása. A szerző azt írja, hogy a ma-
gyar nyelvhasználat bővelkedik az olyan szóláncokban, amelyek elemei tipiku-
san együtt szerepelnek a diskurzusban, formájukat és funkciójukat illetően vi-
szonylag stabilak, kommunikációs helyzetekhez kötődnek, egészen táro-
lódnak az emlékezetben és készen hívjuk őket elő a használat során (MURVAI
1990).

Noha kevés empirikus kutatást folytattak a témában (magyar vonatkozásban
egyáltalán nem), általános feltételezés, hogy a nyelvtanulók hatékony eszköz-
ként hasznosíthatják az elemtöbbseseket a tanulás során. Az angol nyelvű szak-
irodalom kilenc éves kor alatti gyerekek másodiknyelv-elsajátítása kapcsán bi-
zonyítékot talál arra, hogy a gyerekek pragmatikai és grammatikai információt
nyernek az elemtöbbsesek használatából (WRAY 1999:224). A tizenévesek és a

felnőttek nyelvelsajátításával foglalkozó kevés kutatás arra enged következtetni, hogy a többbelemes alakzatok támogatják az interakciós készségek fejlődését, az azonban, hogy ezek a *nagy szavak* segítik-e a feldolgozást és a nyelvi rendszer elsajátítását, egyelőre nem nyert elég bizonyítást (AGUADO 2002, WRAY 2000). Az osztálytermi körülmények között folyó tanulásra vonatkozó korábbi kutatások arról számolnak be, hogy a nem-anyanyelvű tanulók nehezen azonosítják be és veszik birtokba a nyelvi formulákat: alulhasználják, illetve nem helyesen vagy nem ugyanazokat az alakzatokat használják, mint az anyanyelvi beszélők (PAWLEY és SYDER 1983). A friss, 2000 utáni kutatások azonban arra utalnak, hogy az elemtöbbségek memorizálása segíti a beszéd- és íráskészség fejlődését. Raupach (1984, idézi WRAY 1999:227) szerint az anyanyelvi beszélőkkel való érintkezés segíti a szokásszerűen használt elemtöbbségek elsajátítását, Ellis pedig bizonyítékot talált arra nézve, hogy az egyes elemtöbbségeket a diákok kezdetben – főleg az osztályteremből adódó – kommunikációs szükségleteik kielégítésére használják, majd egy későbbi fázisban szegmentálják és kombinálják őket, azaz grammatikai tudást nyernek belőlük (ELLIS 1984:60f).

A nyelvtanulással foglalkozó kutatások szerint tehát az elemtöbbségek funkciójuk szerint növelik a tanulók beszédfolyamatosságát, szervezik a konverzációt és az írást, az anyanyelvihez hasonló nyelvhasználatot és gondolkodást tükröznek, és csökkentik a feldolgozáshoz szükséges energia-befektetést, azaz segítik a kódolást és a dekódolást.

A 4. táblázat szemlélteti azokat a terminusokat, amelyeket a nyelvtanulással foglalkozó szakirodalom használ az elemtöbbségek megnevezésére. Ezen elnevezések egy része a fent említett kutatási területekről kölcsönvett terminus. A magyar nyelvészetben használatos elnevezések zárójelben szerepelnek.

4. táblázat: A nyelvtudományban használatos, elemtöbbségeket jelölő terminusok – másodiknyelv-elsajátítás és idegennyelv-tanulás

<i>Automatic language</i> (nyelvi automatizmusok)	<i>Lexicalised sentence stem</i>
<i>Chunk</i> (egység, tömb, panel)	<i>Multiword expression</i> (több szóból álló kifejezés)
<i>Collocation</i> (kollokáció)	<i>Phrase</i> (sztereotíp kifejezés, nyelvi klisé, kész klisé, nyelvi banalitás)
<i>Collocates</i> (kollokatív szerkezet)	<i>Polyword</i>
<i>Idiom</i> (idióma)	<i>Prefab</i> (előre gyártott nyelvi, szótári elem)
<i>Idiomatic expression</i> (idiomatikus kifejezés)	<i>Proverb</i> (szólás, közmondás)
<i>Lexical phrase</i> (lexikális alakzat)	

2.5. A magyar és a nemzetközi nyelvtudomány terminológiájának összevetése

Amint az az előbbiekből látható, a magyar és a nemzetközi nyelvtudomány eltérő szemlélettel közelít az elemtöbbsékek felé. A magyar nyelvészetben az utóbbi időkig elsődlegesen a statikusabb leíró szempontok érvényesültek, a külföldi kutatók pedig egy ideje már dinamikus modellben arra keresik a választ, mi motiválja a beszélőket az elemtöbbsékek használatára. Az eltérő szempontú kutatások egyrészt azt eredményezik, hogy a magyar és a nemzetközi munkák az elemtöbbsékek más-más csoportjaira koncentrálnak, másrészt pedig azt, hogy – mivel eltérő fogalmi rendszerben folytatják a vizsgálatokat – más elnevezéseket használnak az elemtöbbsékek jelölésére.

A magyar nyelvészeti terminusok csak keskeny szeletét fedik le annak, amit a nemzetközi tudomány az elemtöbbsékek alatt ért. Wray megjegyzi, hogy a kompozicionalitás és a variabilitás fontos ismérve lehet egy FS-nek, de önmagukban nem szükséges és elégséges feltételei annak (WRAY 1999:215). Az elemtöbbsékek vizsgálata funkcionális és dinamikus szemléletet (nyelvfeldolgozás, nyelvhasználat, nyelvelsajátítás) is igényel, amely számot tud adni arról, milyen nyelvi-nyelvhasználati okai vannak a jelenségnek. Ebben a keretben olyan elemtöbbségek is tárgyát képezik a kutatásnak, amelyek a magyar nyelvtudományban ez idáig nem álltak a figyelem középpontjában.⁶ Mivel az elemtöbbsékek dinamikus szemléletű kutatása csak az utóbbi időben kezdődött meg a magyar nyelvtudományban, egyelőre többségében nem rendelkezünk azokkal a terminusokkal, amelyeket a nemzetközi szakirodalom jelenleg használ, vagy más nyelvi jellel utalunk ugyanarra a fogalomra.

Mindezek mellett a fentiekből az is kiderül, hogy az egyes kutatási területeken belül is problematikus az elemtöbbsékek terminológiája, hiszen nem világos, hogy az egyes elnevezések egymással milyen kapcsolatban álló fogalmakra utalnak (szinonimák, kohiponimák vagy hiponimák-e). A nyelvtudomány eltérő szemléletű kutatási területeinek más-más szempontokat követő vizsgálatai ugyanakkor eltérő elnevezéseket tesznek szükségessé, ezért igény van egy semleges esernyő-terminus bevezetésére.

Mindebből az következik, hogy időszerű lenne a nyelvészeti fogalmak és terminusok egységesítése, másrészt szükségessé válik megtalálni egy nemfogalom-

⁶ Itt elsősorban az olyan elemtöbbsésekre utalok, mint például *tessék parancsolni*, *új fel szállók menetjegyét kérem*, „*asszem*”, „*aszonta*”, „*mittomén*”, *hogy mondjam*, *úgy döntött*, *hogy...*, *sajnálattal közöljük*, *hogy...*, *nincs kedved ...-ni*, *elnézést*, *szóval* stb.

ként működő terminust. Ennek angol nyelvi elnevezése a *formulaic language*, illetve a *formulaic sequence*. A nemzetközi szakirodalomhoz való kapcsolódás miatt a magyar nyelvben is meg kellene alkotni egy ilyen hiperonimát, ezért a következő fejezet javaslatot tesz az angol terminusok magyar megfelelőire.

3. Javaslat a *formulaic language* és a *formulaic sequence* magyar elnevezésére

Mielőtt rátérnénk arra, milyen magyar nyelvi megfelelőt találhatnánk az FL, illetve az FS számára, nézzük meg, mi motiválja az angol szóválasztást. A *language* az angolban elsősorban *nyelvet* jelent, de széles körben használják *nyelvhasználat* értelemben is. Az 1. fejezetben tárgyalt nyelvhasználat-interakcióval és feldolgozással kapcsolatos vizsgálódások fényében nyilvánvaló, hogy jelen esetben ez utóbbi értelemről van szó.

A *sequence* elemek folyamatos vagy megszakított sor(ozat)ára, egymásra következőzésére utal, valamint arra, hogy az adott elemek egymással szerves kapcsolatban állnak, együttesük több, mint az elemek halmaza. Ez a jelentés jól tükrözi a fent említett szintaktikai, szemantikai, pragmatikai és nyelvfeldolgozással kapcsolatos együvé tartozást, egységet, ugyanakkor utal az alkotóelemek (nyelvi jelek) összességének nyelvhasználatbeli többletére.

A *formulaic* szó a *formula*-ból, illetve a *form*-ból képzett alak, és komplex jelentéstartalommal rendelkezik. Utal arra, hogy több elem egybeállításáról, egybeszerkesztéséről van szó, és hogy az elemek valamiféle előírás, minta, szabályszerűség alapján szerveződnek össze, a belőlük képzett egység mintegy „recept” szerint megformált, előállított. A kémiában *képlet* jelentéssel bír a szó (pl. a víz képlete H_2O), a matematikában, a fizikában és a logikában tényszerűségek szimbólumokban történő kifejezésére szolgál (pl. $E=m \times c^2$), a vegyészetben/gyógyszerészetben pedig vegyületek/gyógyszerkészítmények előállítására szolgáló utasítások általában szimbólumokban kifejezett leírását jelenti. A nyelv vonatkozásában nyelvi elemeknek bizonyos nyelvi kontextusokban, szituációkban szokászerűen használt kombinációjára, egységére utal (szokásos, intézményesült nyelvhasználat).

A magyar nyelvben a *formula* szó (az autóversenyen kívül) nincs jelen a köznyelvben, de a természettudományokban gyakran használják a fenti értelemben (előírás, képlet, szabály, recept). Javaslatom szerint a nyelvészet magyar szaknyelvi terminológiájának kölcsön kellene vennie az ebben az értelemben használt *formula* szót. A dolgotat tárgyát képező jelenség megnevezésére a *formula-*

szerű nyelvhasználat, az elemek sorának megnevezésére pedig a **formulaszerű elemsor** terminusokat javaslom.

A *formulaszerű nyelvhasználat* kifejezés választását az indokolja, hogy – amint az a tanulmány részletes vizsgálataiból kiderült –, olyan többé-kevésbé rögzült (előre gyártott) elemtöbbsesekről van szó, amelyeket a nyelvhasználat során a beszélők egészen távolról és hívnak elő, és egészen jelentéssel használnak előírt nyelvi funkciókban, kommunikációs helyzetekben. A *formula*-*ris* szó mint lehetséges változat túlságosan idegen hangzású, ezért jobbnak tartom a *formulaszerű* megnevezést. Ezt az is indokolja, hogy a nyelvben/nyelvhasználatban szimbolikus nyelvi jelekről beszélünk ugyan, az FL/FS körébe tartozó nyelvi jelenségek azonban nem metanyelvi szimbólumokban fejeződnek ki, és nem jellemző rájuk a matematikai/fizikai/kémiai törvényszerűségek egzaktasága. A konvenció, a kontextus, a grammatika, a szemantika és a pragmatika kétségtelenül megszabja ezek alkalmazását a nyelvhasználatban. Tulajdonképpen tehát csak „*formulaszerű*” nyelvhasználatról beszélünk. Megjegyzendő, hogy ez az elnevezés már ismeretes a magyar szakirodalomban. Heltai Pál nyomán több írásban is megtalálható a *formulaszerű nyelvhasználat* terminus (HELTAI 2002, 2004, HELTAI – GÓSY 2005).

A *formulaic sequence* esetében nehezebb a fordító dolga. A *sequence* szót nem javasolt *szekvenciának* megfeleltetni, mert az a magyarban inkább zenei szakszó, amúgy a *sor(rend)*, *sorozat* szavakat használjuk. Mivel az angol terminusban a *sequence* több elemből álló, folyamatos vagy behelyettesítést megengedő elemek együttes állását, egymásra következő *sorozatát* jelöli, a magyarban használhatnánk a *nyelvi jelek sorozata* vagy rövidebben a *nyelvjel-sor* elnevezést. Ezek az elnevezések azonban kissé nehézkesnek tűnnek, az olyan lexémák viszont, mint például a *kifejezés* vagy a *szótöbbses*, kizárják a morfológiai szavakat (vö. *el-néz-és-t*, *példá-ul* stb.). Emiatt – további javaslatok híján, egyben számítva rájuk – a *formulaszerű elemsor* elnevezést javaslom.

4. A formulaszerű nyelvhasználat fogalomkörébe tartozó terminusok rendszerezésének kérdései

A formulaszerű nyelvhasználat sokféle megközelítéséből és a formulaszerű elemsorok számos elnevezéséből adódóan a kutatási terület terminológiája leginkább egy bozótoshoz hasonlít. Egyrészt az egyes kutatási területeken belül nem világos, milyen viszonyban állnak egymással a különféle nevekkal illetett

fogalmak (szinonimák, kohiponimák vagy hiponimák-e). Másrészt, mivel a nyelvudomány különböző kutatási területei más-más oldalról közelítenek a nyelvhez, az egyes nyelvi jelenségeket eltérő szempontok szerint vizsgálják, és ez motiválja, milyen címkékkal illetik a formulaszerű elemsorokat. Fóris (2005) a terminológiai rendezés kérdéseinek részletes elemzése során rámutat, hogy a fogalmaknak különböző tárgykörökben más-más jellemző vonásai jelennek meg, miközben megtartják legfontosabb meghatározó jegyüket, amely a nemfogalom alá való tartozásukat igazolja. Alább arra mutatok osztályozási lehetőséget, hogy a formulaszerű nyelvhasználat terminus mögött kialakult „bozót” elemei között, hogyan lehet rendezési elveket kialakítani. A rendezés során az egyes fogalmak meghatározó jegyei alapján érdemes a terminusokat rendszerezni.

A Wray által szorgalmazott *formulaic language* és *sequence* terminus egy olyan hiperonima megalkotására tett kísérlet, amelynek égisze alatt összevethetőkké válnak a különböző kutatási területek eredményei, és körvonalazódik, milyen szempontból tartoznak össze a különböző fajfogalmak. Wray javaslata szerint ez a szempont a *formulaicity* (formulaszerű jelleg), ugyanis a fent felsorolt elnevezésekkel illetett formulaszerű elemsorok mindegyikére igaz, hogy elemeik összetartoznak és a beszélők együttesen, mint egy nagy szót kezelik őket.

A formulaszerűség kapcsán elsődlegesen a következő kérdések merülnek fel: 1) A nyelvhasználat mekkora hányadára igaz, hogy formulaszerű? 2) Milyen mutatók alapján azonosíthatók be a nyelvhasználatban a formulaszerű elemsorok? 3) Hogyan működik a formulaszerű nyelvhasználat a feldolgozás, a beszéd-produkció és a beszédértés szempontjából? A jelen tanulmányban a második kérdés megvitatása releváns: ha megállapítást nyer, milyen alapokon azonosíthatók be a formulaszerű elemsorok⁷, mód nyílik a formulaszerű nyelvhasználat terminológiájának rendszerezésére. Az egyes kutatási területek vizsgálódási szempontjai többféle lehetőséget kínálnak fel a formulaszerű elemsorok csoportosítására. Mivel a teljes rendszerezés meghaladja a jelen tanulmány kereteit, itt csak néhány lehetséges csoportosítási szempontot sorolunk fel:

- formai jegyek alapján (pl. kompozicionalitás, variabilitás, folyamatos vagy nem-folyamatos elemsor, alkotóelemek száma és típusa)
- korpuszadatok alapján (gyakoriság)
- a beszélt nyelv temporális változói (pl. szünettartás, beszédsebesség, prozódia, összemosott alakok stb.) és a jelöltség alapján (pl. grammatikai jelöltség a beszédprodukció bizonyos részeiben olyan beszélők-

⁷ A formulaszerű elemsorok beazonosítása jelenleg nem kis fejtörést okoz a kutatóknak.

nél, ahol nem vagy agrammatikus alakok születnek a nyelvi output más részeiben)

- funkció alapján⁸
- beszélők szerint (pl. felnőtt anyanyelvi beszélő, elsőnyelv-elsajátítás, afáziások, másodiknyelv-elsajátítás (gyermek és felnőtt nyelvtanulók), idegennyelv-tanulás (gyermek és felnőtt nyelvtanulók))
- feldolgozásbeli szempontok alapján (pl. rövidutas feldolgozás, időnyerés, információkezelés)
- nyelvhasználati (társas interakció, kommunikáció) szempontok alapján (pl. mások manipulálása, önálló identitás kifejezése, csoportidentitás kifejezése).

Mindenképpen javasolt, hogy a nyelvtudomány egyes kutatási területein belül egységesítsék a fogalmakat, kiszűrjék a szinonimákat, és a különböző fajfogalmakat adott szempontok szerint csoportosítsák.⁹ Az egységesítéskor fontos, hogy az egyes kutatási területek figyelembe vegyék a más területeken használatos fogalmakat. Ilyen módon átjárhatóvá lehetne tenni az egyes kutatási területeket, és az eredmények összevethetők lennének – nemcsak tudományközi, hanem nemzetközi szinten is.

5. Összegzés

A tanulmány az angolul *formulaic language*-nek nevezett nyelvi-nyelvhasználati jelenséggel kapcsolatban elemezte a nyelvtudomány különböző kutatási területein használt terminológiát azzal a szándékkal, hogy a hiperonimaként funkcionáló terminust beillessze a magyar nyelvtudomány nyelvébe. A terminus értelmezése és a különböző szempontokat érvényesítő nyelvészeti kutatásokban használatos terminusok elemzése ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy több szempontból is rendezetlenség jellemzi az elemtöbbsékekkel foglalkozó kutatások terminológiáját. Mind a magyar, mind a külföldi szakirodalomban gondot okoz, hogy nem egységes az egyes nyelvészeti ágaknak az elemtöbbsékekre vonatkozó terminológiája, és ez megnehezíti a különböző kutatási területeken elért eredmények összevetését. Megállapítást nyert továbbá, hogy a magyar nyelvtudomány szak-

⁸ A funkció szerinti csoportosítás Wray nevéhez fűződik (WRAY 2000:476-477).

⁹ Csoportosítások már készültek. Lásd például BECKER 1975, BALÁZS web, BÁRDOSI 2003, FORGÁCS 2003b, HADROVICS 1995, KÁLMÁN 2001, KOMLÓSI 2005, WRAY 2000 stb.

nyelve nem rendelkezik egynémely olyan terminussal, amelyet a nemzetközi szakirodalom használ, és amelyek olyan fogalmakat jelölnek, amelyek csak az utóbbi időben kezdenek a magyar nyelvészeti kutatások középpontjába kerülni.

Az egyes nyelvészeti kutatási területek közti kapcsolat, valamint a magyar nyelvtudománynak a nemzetközi szakirodalomhoz való kapcsolódása miatt meg kell találni egy olyan terminust, amely nemfogalomként funkcionálva lehetővé teszi az egyes kutatási területeken elért eredmények összevetését. Az esernyőterminusként működő angol *formulaic language* és *formulaic sequence* magyar nyelvi megfelelőjének e tanulmányban a *formulaszerű nyelvhasználat* és a *formulaszerű elemsor* elnevezéseket javaslom.

Összegzésül a következőképpen fogalmazható meg a formulaszerű nyelvhasználat terminusa (fogalom és definíció):

A formulaszerű nyelvhasználaton azokat a szokásszerűen használt, több, jelentéssel bíró nyelvi elemből (legalább két morfémből vagy akár több szóból) álló elemsorokat értjük, amelynek alkotórészei a diskurzusban tipikusan együtt szerepelnek (folyamatos vagy nem folyamatos elemsorként). Jelentésük egészes, a nyelvhasználatban kommunikációs helyzetekhez kötődnek. Formailag egészben vagy részben kötöttek. Olyan előre szerkesztett, vagy annak tűnő, nyelvi tömbök, amelyeket a nyelvhasználó egészesen tárol és hív elő, de nem vet alá valós idejű elemzésnek.

Funkciója szerint a formulaszerű nyelvhasználat

úgy segíti a nyelvhasználót, hogy nem-elemzett jellegénél fogva csökkenti a feldolgozáshoz szükséges erőfeszítést, növeli a beszédfolyamatosságot és a beszédsebességet, ugyanakkor hozzájárul ahhoz, hogy a beszélő szociálisan és pragmatikailag helyénvaló módon nyilatkozzon meg, gyorsan és a beszédhelyzetnek megfelelően érje el interakciós szándékát. A formulaszerű elemsorok továbbá nyelvi címkeként viselkednek: nyelvhez, kultúrához, csoporthoz vagy egyénhez kötődnek.

A formulaszerű nyelvhasználat nemfogalma alá tartozó fajfogalmak terminológiai rendszerezésével kapcsolatban megállapítottuk, hogy a formulaszerű elemsorok csoportosítása több szempontból megoldható. Ajánlatos volna, hogy az egyes kutatási területek saját szempontjaik szerint rendszerezzék a maguk köré-

ben használatos terminusokat, figyelembe véve az egyéb kutatási területek terminológiáját is.

IRODALOM

- AGUADO, Karin (2002): Formelhafte Sequenzen und ihre Funktionen für den L2-Erwerb. *ZFAL* 37:27-49.
- ARNAUD, Pierre J. L. – BÉJONT, Henri (eds.) (1992): *Vocabulary and Applied Linguistics*. London: Macmillan
- AUSTIN, John L. (1962): *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press; Cambridge, Mass: Harvard University Press
- BALÁZS Géza: A magyar frazémák szövegtipológiája.
www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/balazs.rtf – hozzáférés 2005.05.02.
- BALOGH Péter (2004): Variabilitás a kollokációk használatában. – In: GECSŐ (szerk.): 14-17.
- BÁRDOSI Vilmos (főszerk.) (2003): *Magyar szólástár: szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- BATES, Elizabeth (1988): *From first words to grammar*. Cambridge: Cambridge University Press
- BECKER, Joseph (1975): *The phrasal lexicon*. Bolt Beranek & Newman Report no. 3081, AI Report no. 28.
- B. KOVÁCS Mária (1999): A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123:388-394.
- BOLINGER, Dwight (1976): Meaning and memory. *Forum Linguisticum* 1:1-14.
- BOOIJ, Geert – LEHMANN, Christian – MUGDAN, Joachim (eds.) (2000): *Morphology. An International Handbook of Inflection and Word-Formation* Vol. I. Berlin, New York: Mouton de Gruyter
- BROWN, Keith (ed.) (2005): *Encyclopedia of language and linguistics*. Elsevier: Oxford (kézirat)
- BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C. (1987). *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press
- BROWN, Roger – HANLON, Camille (1970): *Derivational complexity and order of acquisition in child speech*. – In: HAYES (ed.): 11-54.

- BUTLER, Chris (2003): Multi-word sequences and their relevance for recent models of Functional Grammar. *Functions of Language* 10/2:179–208.
- BUTLER, Chris (2003): *Formulaic Language Workshop*.
www.swan.ac.uk/cals/calsres/events/conf03_programme.htm – hozzáférés 2004.01.10.
- BUTLER, Chris (2005a): *Formulaic language. An overview with particular reference to the cross-linguistic perspective*. – In: BUTLER (ed.): 221–242.
- BUTLER, Chris (ed.) (2005b): *The Dynamics of Language Use*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- CLAHSEN, Harald (2005): Dual-mechanism morphology. – In: BROWN (ed.): (kézirat)
- CODE, Chris (1994): Speech automatism production in aphasia. *Journal of Linguistics* 8/2:135–48.
- COULMAS, Florian (1979): On the sociolinguistic relevance of routine formulae. *Journal of Pragmatics* 3:239–266.
- COULMAS, Florian (ed.) (1981): *Conversational Routine. Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. Paris, New York, The Hague: Mouton Publishers
- COULTHARD, Malcolm (1977, 1985): *An Introduction to Discourse Analysis*. London: Longman
- COWIE, Anthony P. (1981): The Treatment of Collocations and Idioms in Learners' Dictionaries. *Applied Linguistics* Vol. II/3:223–235.
- COWIE, Anthony P. (1992): Multiword lexical units and communicative language teaching. – In: ARNAUD-BÉJOINT (eds.): 1–12.
- CROFT, William (2000): Lexical and grammatical meaning. – In: BOOIJ et al.
- CRYSTAL, David (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó
- ELLIS, Andrew W. (ed.) (1987): *Progress in the psychology of language*. Vol. 3. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum
- ELLIS, Rod (1984): *Formulaic speech in early classroom second language development*. – In: HANDSCOMBE et al. (eds.): web
- EVERAERT, Martin – Van Der LINDEN, Erik-Jan – SCHENK, André – SCHREUDER, Rob (eds.) (1995): *Idioms: structural and psychological perspectives*. Hillsdale: Erlbaum
- FEDOSZOV, Oleg (2004): *Állandósult szókapcsolatok és variabilitás*. – In: GECSŐ (szerk.): 96–102.
- FERGUSON, Charles (1976): The structure and the use of politeness formulas. *Language in Society* 5:137–151.

- FORGÁCS Tamás (szerk.) (2003a): *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- FORGÁCS Tamás (2003b): Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 3:259-273, *Magyar Nyelv* 4:412-427.
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- FÖLDES Csaba (1997): *Linguistisches Wörterbuch Deutsch-Ungarisch*. Szeged: Generália
- FRASER, Bruce (1990): Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics* 14: 219-236.
- GECSŐ Tamás (szerk.) (2004): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- GLADWIN, Thomas – STURTEVANT, William C. (eds.) (1962): *Anthropology and Human Behavior*. Washington, D.C.: Anthropological Society
- GOFFMAN, Erwin (1967): *Interaction ritual: essays on face to face behaviour*. Garden City, New York: Anchor Books
- GOMBOCZ Zoltán (1997): *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- GRÉTSY László – KOVALOVSKY Miklós (1980): *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 172-175.
- GUNDERSON, Keith (ed.) (1975): *Language, Mind and Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota
- HADROVICS László (1995): *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- HANDSCOMBE, Jean – OREM, Richard A. – TAYLOR, Barry P. (eds.) (1984): *On TESOL '83: The Question of Control*. TESOL. <http://links.jstor.org/>
- HAYES, John R. (ed.) (1970): *Cognition and the development of language*. New York: Wiley
- HEGEDŰS Rita (2004): *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- HELTAI Pál (2002): Rutin és kreativitás a szakfordításban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* II/1:19-40.
- HELTAI Pál (2004): A fordító és a nyelvi normák I. *Magyar Nyelvőr* 128/4:407-434.

- HELTAI Pál – GÓSY Mária (2005): A terpeszkedő szerkezetek kutatása és feldolgozása. *Magyar Nyelvőr* 129/4:473-487.
- HÜTTNER, Julia (2001): *Formulaic Sequences in Advanced Learners' Student Papers*. 2001 CALS Network Conference.
www.swan.ac.uk/cals/calsres/events/02_contents/02_Huettner.htm – hozzáférés 2004.01.05.
- HYMES, Dell (1962): *The ethnography of speaking*. – In: GLADWIN–STURTEVANT (eds.): 13-53.
- KÁLMÁN László (2001): *Konstrukciós nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VIII. Nem transzformációs nyelvtanok III. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- KÁLMÁN László – TRÓN Viktor – VARASDI Károly (szerk.) (2002): *Lexikalista elemzések a nyelvészetben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- KECSKES, Istvan (2000): Conceptual fluency and the use of situation-bound utterances in L2. *Links & Letters* 7:145-161.
- KEGYESNÉ SZEKERES Erika: *Kollokációk: nemi sztereotípiák és gender-márkerek*. www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/kegyesne-szekeres.rtf – hozzáférés 2005. 05.02.
- KOMLÓSI László Imre (2005): A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 89-126.
- KÖVECSÉS Zoltán (2005): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex
- KUIPER, Koenraad (2003): *Formulaic Performance. LOT Winter School 2003 course description*.
www.lot.let.uu.nl/GraduateProgram/LotSchools/Winterschool2003/cdKuiper.htm - hozzáférés 2004.02.10.
- LANGACKER, Ronald W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I.: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press
- LAKOFF, Robin (1957): The Logic of Politeness: Minding Your p's and q's. *Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago: Linguistics Society*, 292-305.
- MELČUK, Igor (1995): *Phrasemes in language and phraseology in linguistics*. – In: EVERAERT et al. (eds.): 167-232.
- MURVAI Olga (1990): A nyelvi automatizmusok modellálásának kérdéséhez. *A hungarológia oktatása IV/7–8*:98-104.

- NATTINGER, James R. – DECARICCO Jeanette S. (1992): *Lexical phrases and language teaching*. Oxford: Oxford University Press
- NELSON, Keith (1981): Individual differences in language development: implications for development and language. *Developmental Psychology* 17/2:170-187.
- OBLER, Loreine, K. – MENN, Lise (eds.) (1982): *Exceptional Language and Linguistics*. New York/London: Academic Press
- PAWLEY, Andrew – SYDER, Francis H. (1983): *Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and nativelike fluency*. – In: RICHARDS–SCHMIDT (eds.): 191-226.
- PETERS, Ann M. (1983): *Units of language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press
- PIENEMANN, Manfred (2002): Unanalysierte Einheiten und Sprachverarbeitung in Zweitspracherwerb. *ZfAL* 37:3-26.
- PINKER, Steven (2000): *Words and Rules*. London: Wiedenfeld & Nicolson
- RICHARDS, Jack, C. – SCHMIDT, Richard W. (eds.) (1983): *Language and communication*. New York: Longman
- SAG, Ivan A. – BALDWIN, Timothy – BOND, Francis – COPESTAKE, Ann – FLICKINGER, Dan (2001): *Multiword Expressions: A Pain in the Neck for Natural Language Processing*. www.lingo.stanford.edu – hozzáférés 2004.01.10
- SINCLAIR, John (1991): *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press
- SEARLE, John R. (1975): *A Taxonomy of Illocutionary Acts*. – In: GUNDERSON (ed.): 344-369.
- SIMPSON, Rita (2002): *A corpus-based study comparing students' and professors' use of formulaic expressions*. Abstract for the 4th North American Symposium on Corpus Linguistics and Language Teaching. www.lsa.umich.edu/eli/micase/Simpson_AAACLabstract.htm – hozzáférés 2004.01.05.
- SZÉKELY Gábor (2000): A lexikai fokozás általános kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 96/3:296-309.
- SZILI Katalin (2002): A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126/1:12-30.
- SZILI Katalin (2004): Miért zöldebb a szomszéd kertje? (Leech udvariassági elveinek megnyilvánulása a magyar nyelvben). *Hungarológiai Évkönyv* 5:244-252.

- SZÜCS Tibor (1999): *Magyar-német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. Pécsi Nyelvészeti tanulmányok 4. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2000): *Nyelvi fogalmak kisszótára A-ZS*. Budapest: Korona Kiadó
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2005): Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igék-ről. *Magyar Nyelv* 101/2:27-43.
- TUCKER, Gordon (2003): *Formulaic Language Workshop*.
www.swan.ac.uk/cals/calsres/events/conf03_programme.htm – hozzáférés 2004.01.15.
- ULLMAN, Michael T. (2001): The neural basis of lexicon and grammar in first and second language: the declarative/procedural model. *Bilingualism: Language and Cognition* 4/1:105-122.
- Van LANCKER, Diana (1987): *Nonpropositional speech: neurolinguistic studies*. – In: ELLIS (ed.): 49-118.
- VIHMAN, Marilyn May (1982): *Formulas in First and Second Language Acquisition*. – In: OBLER – MENN (eds.): 261-283.
- WARREN, Beatrice (2003): *Formulaic Language Workshop*.
www.swan.ac.uk/cals/calsres/events/conf03_programme.htm – hozzáférés 2004.01.15.
- WOOD, David (2001): In Search of Fluency: What Is It and How Can We Teach It? *Canadian Modern Language Review* 57, 4.
www.utpjournals.com/product/cmlr/574/574-Wood.html - hozzáférés: 2006.03.15.
- WOOD, David (2004): An Empirical Investigation into the Facilitating Role of Automatised Lexical Phrases in Second Language Fluency Development. *Journal of Language and Learning* 2/1:27-50.
- WRAY, Alison (1999): Formulaic language in learners and native speakers. *Language Teaching* 32:213-231.
- WRAY, Alison (2000): Formulaic Sequences in Second Language Teaching: Principle and Practice. *Applied Linguistics* 21/4:463-489.
- WRAY, Alison – PERKINS, Michaels R. (2000): The functions of formulaic language: an integrated model. *Language and Communication* 20:1-28.

TERMINOLÓGIAI MUNKÁLATOK ÉSZTORSZÁGBAN

MARJU ILVES

marju_s@yahoo.com

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja az észt terminológia rövid bemutatása. A bevezetőben összefoglalom, mit is lehet tudni a magyar nyelvű szakirodalom alapján az észt terminológiáról. Ezután áttekintem az észt terminológia fejlődését a 19. századi kezdetektől a 20. századi aktív munkálatokon át egészen a jelenlegi helyzetig. A kronologikus bemutatás mellett röviden kitérek az észt szaknyelvi korpuszok ismertetésére is. Végezetül szólok az észt szaknyelvi munkálatokról és azok értékeléséről.

A *terminológia* szót a világ különböző nyelveiben többféle¹ jelentésben használják. Az egyik jelentése szerint a terminológia *egy meghatározott tárgykör szókincse*, a másik felfogás szerint a terminológia *terminusok gyűjtésére, leírására, bemutatására valamint osztályozására és képzésére alkalmazott eljárások és módszerek összessége*, a harmadik nézet alapján a terminológia *terminusok, fogalmak és azok viszonyának vizsgálata* (BESSÉ et al. 1997, idézi FÓRIS 2005:33). Másként összefoglalva: az első felfogás inkább a terminológia gyakorlati, a második és a harmadik pedig a terminológia elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. A nemzetközi terminológiai konferenciákon résztvevő szakemberek szintén különbözőképpen értelmezik a terminológia fogalmát². A jelen tanulmányban sem tudtuk elkerülni, hogy a terminológiát a fent említett meghatározások közül csak az egyiknek megfelelően értelmezzük, ugyanakkor szubjektíven mégis leginkább a terminológia második jelentését tartottuk szem előtt.

¹ Egy észt közgazdász szakember, Uno Mereste szerint a terminológiának négy jelentése van: 1. szűkebb ontológiai értelemben véve: szakszókincs; 2. tágabb ontológiai értelemben véve: szaknyelv; 3. szűkebb gnoszeológiai értelemben véve: szakszókincstan; 4. tágabb gnoszeológiai értelemben véve: szaknyelvtan.

² Többek között a Rigában rendezett terminológiai konferencia 2002 októberében (TAVAST 2002c), a szombathelyi terminológiai konferencia 2005 októberében.

2. Ismeretek az észt terminológiáról Magyarországon

Az észt terminológiáról keveset tud a magyarországi szakma. Néhány általános megjegyzést azonban mégis találunk a magyar szakirodalomban, többnyire az észt terminológia pozitív fejlődéséről:

„Több országban széleskörű kutató, fejlesztő és szolgáltató jellegű munkálatok folynak a terminológiai rendszerek fejlesztésére (pl. Belgium és Hollandia, *Észtország*, Franciaország, Lettország, Litvánia, Portugália)” (FÓRIS 2005:23 – a szerző kiemelése).

„Több nemzeti terminológiai társaság (*észt*, finn, holland, lett, német stb.) például aktívan működik” (i.m. 24.).

A kis finnugor népek nyelveiben elvégzendő terminológia-alkotáshoz is az észt példa figyelembe vételét javasolják:

„A terminológia-alkotásban célszerű átvenni a nemzetközi, talán elsősorban pl. az *észt*, finn és magyar tapasztalatokat” (PUSZTAY 2002:250).

Azt azonban nem lehet tudni, hogy ezek a megállapítások meg is állják-e a helyüket vagy csak általános sztereotípiaként továbbadódnak, s mindez annak köszönhető, hogy az észt nyelv fejlesztése során az észt nyelv presztízse jelentősen megnőtt. Vagy a dicséret csupán a finnugor világon belüli testvéri vállveregetés a magyarok részéről, ami bátorításként fogható fel?

Az észt nyelvről szóló magyar nyelvű irodalom 2005-ben *Az észt nyelv fejlesztési stratégiája 2004-2010* című kiadvány fordításával gazdagodott (*Eesti keele arendamise strateegia 2004-2010*, a továbbiakban *EKAS* 2005). Az *EKAS* olyan hivatalos dokumentum, amelyet az Észt Köztársaság kormánya 2004. augusztus 5-i határozatával jóváhagyott, és az észt nyelv fejlesztésének 2004–2010 közötti időszakra szóló irányvonalait határozza meg. Az *EKAS*-ból az észt terminológiára vonatkozóan a következőket tudhatjuk meg:

„Az észt nyelv az orosz nyelvvel egyrészt osztozott bizonyos használati területeken (pl. a tájékoztatásban, igazgatásban), másrészt orosz mintát követett: az orosz nyelv alapján fejlesztették a terminológiát (pl. a gazdaságban), lefordították az orosz szövegeket és dokumentumokat (pl. a jogban, közigazgatásban és sajtóban)” (*EKAS* 2005:24).

A hivatalos terminológia standardizálása csökkent, és ez negatív hatással van az irodalmi nyelvre és annak használatára (*EKAS* 2005).

Az általános nyelvtervezés egyik feladata „az észt mint európai uniós nyelv kutatása és tervezése (uniós terminusok észt megfelelői, uniós szövegek kifeje-

zémódja és érthetővé tétele stb.)” (EKAS 2005:29).

Az eddigi információkból azonban nem derül ki egyértelműen, hogy az észt terminológiai tevékenységek valóban pozitív irányú fejlődést mutatnak-e.

Az EKAS 3.1.2. számú fejezete kitér a szaknyelvek tervezésére. Ebből megtudhatjuk, mit is jelent egy szaknyelv megtervezése, milyen a szaknyelvi tervezés jelenlegi helyzete Észtországban. A fejezet felvázolja továbbá a szaknyelv tervezésének célját, felsorolja a feladatait és megnevezi a feladatok végrehajtóit (ld. *Melléklet 1, 2*).

Ebből a fejezetből egyértelműen kiderül, hogy az észt terminológia elért egy bizonyos szintet és meghatározott koncepció szerint igyekszik továbbhaladni. Azt, hogy ennek a szintnek az eléréséhez milyen út vezetett, a következő rövid áttekintésben kívánom felvázolni.

3. Az észt terminológia kialakulásának előzményei³

Észtország történelme során különböző fennhatóságok alá tartozott. A 12. század végén Észtországba érkező balti német kereskedők és katolikus misszionáriusok tevékenysége maga után vonta a Dániából és Észak-Németországból kiinduló 13. századi baltikumi keresztes hadjáratot, amely a helyi vezető réteg elnémetesedésével, és az észtek paraszttokká, majd jobbágyokká válásával járt. Észtország az észak-európai alnémetnyelvű kultúrtér része lett.

A Hanza Szövetséghez tartozó észt városok azonban folyamatosan gazdagodtak, s ezeken a városokon keresztül eljutott Észtországba a 16. század elején a reformáció. Ez az észt nyelv szempontjából jelentős mozzanat volt, hiszen a lutheri egyház a nép nyelvén prédikált és kiemelten fontosnak tartotta az iskoláztatást.

A 16. és 17. század fordulóján az oroszok, a lengyelek és a svédek között Ó-Livónia birtoklásáért kitört az ún. livóniai háború, melynek lezárultával a 17. század elején Észtország svéd fennhatóság alá került. A svédek számos új rendelkezést vezettek be az észt területeken, pl. létrehozták az észt tannyelvű tanügyi iskolák hálózatát is.

Az I. Péter orosz cár vezette 1710-ig tartó északi háború után a svédek elvesztették az észt területeket, s Észtországot az orosz birodalomhoz csatolták. Ez azonban nem vonta maga után a helyi közigazgatási, vallási és jogrend

³ Ez és *Az észt terminológia a 20. században* c. következő fejezet alapvetően Kull (2000) és Erelt (ERELT–TAVAST 2003) írásain alapul; a történelmi háttérhez ld. bővebben Laar, Mart – Vahtre, Lauri et al. (1999).

megváltozását, megmaradt a helyi nemesi önkormányzat, a német nyelvű ügyintézés és a lutheránus hit.

A 19. század elején eltörölték a jobbágyságot, majd az európai nemzeti mozgalmakhoz hasonlóan Észtországban is megkezdődött az ún. nemzeti ébredés időszaka, amelynek következményeként kialakult a saját nyelvű kulturális környezet. Az észti nemzeti mozgalomnak köszönhetően létrejött az észti nyelvű elemi és középfokú oktatás, megjelent az első észti nyelvű hetilap, megszületett az ún. vidéki értelmiség, hazafias társaságok alakultak, megjelent az észti nemzeti eposz, a *Kalevipoeg*, és megszervezték az első nemzeti dalosünnepet. A függetlenségi törekvések eredményeként 1918-ban kikiáltották az önálló észti köztársaságot.

Az egységes észti irodalmi nyelv a 19. század első felében alakult ki. Az észti nyelvű terminológia szükségessége szintén felmerült már a század elején, s ezt az észti nyelvű tankönyvek, az anyanyelvet népszerűsítő irodalom és sajtó hívta elő. Komolyabban azonban csak a század második felében, a nemzeti ébredés idején kezdtek el vele foglalkozni, amikor a nemzeti irodalmi nyelv létrehozásának igénye megszületett. A terminológia területén kiváló eredményként értékelhetjük pl. Karl August Hermann észti nyelvtani terminusainak (1884) és Ado Grenzstein sakk-terminológiájának (1883) meghonosodását. 1890-ben önálló kötetként megjelent az első észti nyelvű szakszótár, Ado Grenzstein orosz–észti hadi szakszótára. A szaknyelvek létrehozásában jelentős szerepet játszott még F. R. Kreutzwald, J. Kunder, C. R. Jakobson és P. Hellat. A 19. századi nemzeti érzelmű értelmiségiek az észti nyelv fejlesztése érdekében végzett tevékenységét az észti terminológia kialakulásának előzményeként tarthatjuk számon. Ezt a korszakot az *individuális* vagy *egyéni cselekvők* időszakának is szokták nevezni („*individuaaltegijate, üksiküritajate periood*”, KULL 2000). A fent említett személyiségek egymástól függetlenül, elszigetelten foglalkoztak a szaknyelvekkel, és a terminológiák többsége a század végéig meglehetősen ügyetlen, következetlen és rendszertelen maradt.

4. Az észti terminológia a 20. században

Az észti nemzeti mozgalom az 1880-as évek elejére belső nézetkülönbségek miatt válságba jutott. A nemzeti ébredés radikálisabb szárnyának vezéralakja, C. R. Jakobson halála után az új orosz cár, III. Sándor utasítására a baltikumi orosz kormányzó intenzív oroszosítási politikába kezdett a balti tartományokban

(Észtországban az orosz lett a hivatalos nyelv az iskolákban, a bíróságokon és a helyi önkormányzatokban). 1917-ben, az Orosz Birodalom széthullásakor az észt nemzeti erők újra aktivizálták magukat, és 1918. február 24-én kikiáltották az Észt Köztársaságot. A függetlenség a második világháború kitöréséig, pontosabban az 1940-es szovjet megszállásig tartott.

A 20. században beszélhetünk először kollektív terminológiai munkálatokról. A század elején több terminológiai bizottság jött létre, 1909 és 1920 között 10 szakszótár látott napvilágot, ezek mindegyike két- vagy többnyelvű volt. A független Észt Köztársaság kikiáltása után, amikor az észt nyelv nem csupán hivatalos államnyelvvé, hanem az oktatás és tudomány nyelvévé is vált⁴, újabb kihívással kellett megbirkózni: az észt nyelvnek a felsőoktatásban és tudományban is helyt kellett állnia. Az 1920-as és 30-as években több terminológiai bizottságot hoztak létre, amelyek többsége a Tartui Egyetemhez kapcsolódott, az egyetem ún. terminológiai központtá vált. (Néhány szakterület szókincse azonban Tallinnban született meg, pl. a hadi, tengeri, műszaki stb. szaknyelv.) Feltétlenül meg kell említenünk Johannes Voldemar Veski (1873–1968) észt nyelvész nevét, aki kiemelkedő szerepet játszott az észt terminológia létrehozásában: több mint 30 szakszótár szerzője (nemcsak a mennyiség jelentős, hanem munkájának minősége is!). Veski rendkívül fontosnak tartotta a terminusok rendszerezését és a terminológiai rendszer kidolgozását. Veski mellett Johannes Aavik (1880–1973) volt a korszak másik jelentős alakja. Aavik aktív nyelvújító volt, lelkes és leleményes szóalkotásaival kapcsolódik a terminológia területéhez.

A két világháború között az észt terminológia területén végzett tevékenység fellendült, 1920 és 1940 között közel 40 szakszótár jelent meg. Elmondhatjuk, hogy az észt nyelv megállta a helyét a tudomány nyelveként is.

A II. világháború kitörése után az oroszok megtámadták és megszállták Észtországot. Ez a megszállás – az 1941–44 közötti német megszállástól eltekintve – fél évszázadon keresztül tartott. Az 1940-es évektől a 60-as évek közepéig nem tudunk számottevő eredményről beszámolni az észt terminológia területén: új terminusok csak a legáltalánosabb módszerek (szóösszetétel, szóképzés stb.) alkalmazásával jöttek létre, csupán néhány jellegtelen szakszótár jelent meg (több szakszótár munkálatai félbemaradtak).

A szovjet időszaknak azonban mégsem sikerült teljesen megsemmisítenie a köztársaság független két évtizede alatt megszületett terminológiai alapelveket. Az észt terminológusok nem fogadták el a szovjet terminológusok által ajánlott

⁴ A Tartui Egyetem 1919-ben vált észt nyelvűvé.

alapelve, miszerint a szovjet köztársaságok terminológiájának a lehető legkisebb mértékben kellene eltérniük az orosz terminológiától. Az észt terminológusok ettől eltérően inkább arra fektették a hangsúlyt, hogy a szakkifejezés lehetőleg közel álljon a fogalomhoz, a fogalomrendszerhez, azaz a fogalmi és nem a nyelvi szintből indultak ki. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a többi nyelv – német, orosz, angol, finn – eredményeit ne vették volna figyelembe. Figyelembe vették, de nem ragaszkodtak hozzájuk, elsősorban az észt nyelv kínálta lehetőségekre és sajátosságokra támaszkodtak.

Az észt terminológia sikeressége ill. erőssége valószínűleg abban is rejlik, hogy a viszonylag fiatal irodalmi nyelven sok igazítást végeztek, azaz erős volt a nyelvtervezés. Az általános nyelvtervezéssel foglalkozó szakemberek ugyanakkor terminológusok is voltak, így néha az irodalmi nyelvben is – ami spontánabb módon fejlődik – alkalmazták a terminológia által előírt szempontokat (ERELT 1982).

Az 1960-as évek közepén a terminológiai munkálatok ismét fellendültek, ezt tükrözi a megjelent szakszótárak száma is. Az 1970-es évek közepén már Észtországban is foglalkoztak a terminusok szabványosításával (az észt szabványokat kezdetben a szovjet GOST, az 1990-es években, vagyis Észtország függetlenségének helyreállítása után viszont már az ISO szabványok szerint készítették). Ebben az időszakban a terminológia mint tudományterület is jelentőséget nyert: nemcsak kutatásokat végeztek, hanem az eredményeket is publikálták. Két jelentős mű megjelenését kell megemlítenünk: Henn Saari *Az észt szaknyelv elveinek elemzése* (Eesti oskuskeele põhimõtete analüüs, 1982) című kandidátusi disszertációját és Tiiu Erelt *Az észt szaknyelv* (Eesti oskuskeel, 1982) című monográfiáját, amely a mai napig megállja helyét a szakmában.

1976-ban Vilniusban szerveztek egy terminológiai és nyelvtervezési konferenciát, amely a későbbiek során hagyománnyá vált, és amelynek megrendezését a három balti ország felváltva vállalta.

5. Az észt terminológia napjainkban

Az 1980-as évek végén egyre inkább megerősödött az észt függetlenségi mozgalom, majd 1991. augusztus 20-án az észt parlament határozott a függetlenség visszaállításáról. A függetlenség helyreállítása után a terminológia területén is változások következtek be. Míg pl. az 1990-es évek elején a szakszótárak kéziratai hosszú ideig várakoztak a nyomdában, addig 1992 óta a helyzet jelentősen javult (megváltoztak a terminológiai módszerek is: a szakszótár készítése az elő-

készületektől kezdve a kinyomtatásig számítógépen történik, terminológiai adatbázisokat, nyelvi korpuszokat hoztak létre.

Az egyik legjelentősebb korpusz, a Tartui Egyetem észt irodalmi nyelvi alapkorpusza egymillió szót tartalmaz, a korpusz szövegei 1984–87-ből származnak. A szövegek arányát a következő táblázat foglalja össze:

1. táblázat: Szövegek az észt irodalmi nyelv alapkorpuszában
(MUISCHNEK et al. 2003:15)

Terület	A szavak száma	Részarány a korpuszban
Sajtó	175.000	17,5 %
Dokumentumok	12.000	1,2 %
Enciklopédiák	20.000	2,0 %
Esszék és bibliográfiák	90.000	9,0 %
Hobbik és foglalkozások	75.000	7,5 %
Szépirodalom	250.000	25,0 %
Népszerűsítő irodalom	150.000	15,0 %
Propaganda	60.000	6,0 %
Egyházi szövegek	8.000	0,8 %
Tudomány	160.000	16,0 %

Az alapkörpusz mellett további alkorpuszokat is kialakítottak, melyeknek szövegei az 1890-1990 közötti évekből származnak és szépirodalmi ill. sajtószövegeket tartalmaznak. Az alapkörpuszban az alkorpuszokkal együtt négymillió szövegszó található. A korpusz a <http://www.cl.ut.ee> honlapon keresztül érhető el. Ugyanezen az oldalon hozzáférhetőek egy alakulóban lévő nagy korpusz első szövegei is. A terv szerint ennek a korpusznak 2010-ig 200 millió szót kell tartalmaznia. A nagy korpusz összeállításakor nem annyira a szövegek reprezentatív jellegét veszik figyelembe, hanem inkább a szövegek (a szavak) mennyiségét. A nagy korpuszban többnyire sajtószövegek vannak, de 10-10%-ban helyet kapnak szépirodalmi és tudományos szövegek is (MUISCHNEK et al. 2003).

Az első észt köztársaság időszakához hasonlóan a szakszókincs fejlesztésében ma is eredményesen közreműködnek a terminológiai bizottságok. A terminológia rendszerezésére tett javaslatok általában a saját szakmájukat jól ismerő szakemberektől származnak. A terminológia területén a sikeres eredmények az adott szakterület szakembereinek és a nyelvészeknek az együttműködésén keresztül

születhetnek meg. Bár a szakember és a nyelvész bizonyos értelemben saját szakmája szakbarbárja, az együttműködés során segíthet a másíknak túllépni szakmai korlátozottságán (ERELT 1982). Az észt terminológia esetében mindig is központi szerephez jutott a nyelvi aspektus, vagyis a nyelvészek kivették részüket a terminológiai munkálatokból. Az észt nyelvtervezésben a köznyelvi és a szaknyelvi tervezés mindig összhangban áll. Ez nem minden országban volt így – pl. az oroszok csak az 1960-as években jöttek rá, hogy a terminusok is a nyelv egységei, korábban a terminológiával csak az adott szakterület nem nyelvész szakemberei foglalkoztak (ERELT 2002).

A terminológiai bizottságok mellett a terminológia működtetésének másik fontos sarkköve az adatbázisok létrehozása, gondozása. Észtországban vannak jól működő – és köztük ma még ingyenes – adatbázisok: pl. az Észt Jogi Nyelvi Központ adatbázisa (*ESTERM*)⁵, a *Riigi Teataja* (Állami Közlöny) elektronikus változatán alapuló adatbázis⁶, a jogi rendeletek adatbázisa (*ESTLEX*)⁷, az észt könyvtárhálózat adatbázisa (*ESTER*)⁸ stb. Észt terminológusok több fontos európai intézménynél tevékenykednek, pl. az Európai Központi Banknál Frankfurtban stb.

A következőkben röviden bemutatom a fent említett adatbázisokat.

Az Észt Jogi Nyelvi Központ adatbázisa, az *ESTERM* kétnyelvű fogalomalapú adatbázis, amely az Észt Jogi Nyelvi Központ által fordított azon fogalmakat tartalmazza, amelyek az Európai Unió és az Észt Köztársaság jogi dokumentumaiban fordulnak elő. Minden fogalomnak egy bejegyzés felel meg, amely tartalmazza az angol és az észt nyelvű terminust. Az *ESTERM* adatbázis több mint 41.747 bejegyzésből áll, a korpusz használata ingyenes (MUISCHNEK et al. 2003).

A *Riigi Teataja* (Állami Közlöny) elektronikus változatán alapuló *eRT* elnevezésű adatbázis a 2005-ös adatok alapján kb. 70.000 dokumentumot tartalmaz. Az adatbázis használata ingyenes. 2007-ben az *eRT* válik a Közlöny elsődleges hivatalos kiadási formájává, mivel a nyomtatott példányok megrendelése kb. 20%-kal csökkent évente, az internetes változat használata viszont kétszeresére–háromszorosára nőtt. A későbbiekben a Közlönyből nyomtatott formában csupán öt kontrollpéldányt fognak majd kiadni.

⁵ <http://www.legaltext.ee> (ET/EN)

⁶ <http://www.riigiteataja.ee/ert/ert.jsp?link=search-form> (ET)

⁷ <http://lex.andmevara.ee/estlex/index.jsp> (ET)

⁸ <http://www.elnet.ee> (ET)

A jogi rendeletekhez többféle úton lehet hozzáférni, többek között az *ESTLEX* honlapján. Az *ESTLEX* az észt parlament által hozott törvényeket és döntéseket, az észt köztársasági elnök döntéseit, határozatait, rendeleteit, az észt kormány rendeleteit, az észtországi miniszterek és hivatalok *Riigi Teataja*-ban megjelent rendeleteit tartalmazza. Az adatbázisban szabadon hozzáférhetők az államilag érvényben lévő jogi rendeletek; a szakemberek szerződéskötés által juthatnak hozzá a teljes adatbázishoz.

Az észt könyvtárhálózat adatbázisa, az *ESTER* létrehozása 1999-ben kezdődött. A katalóguscédulák konvertálásnak elsődleges szempontja az észt nemzeti bibliográfia összeállítása volt (Észtországban megjelent, észt nyelvű, észt szerzőtől ill. Észtországról és az észt népről szóló anyagok). Az *ESTER* adatbázis összesen 12 könyvtár – 8 tallinni és 4 tartui – közös katalógusa. Becslések szerint 2004-ben az észt nemzeti bibliográfia 90%-a már szerepelt az adatbázisban.

A *Nyelvi Tanácsadó javasolja 2* című kiadvány közölte a 2000-ben összeállított és a világhálón hozzáférhető szakszótárak listáját, amely 18 tételt tartalmazott (TAVAST 2000). A lista 2003-ban 21 tételre bővült (MUISCHNEK et al. 2003). A 2005. januári adatok szerint 55 szakszótár érhető el az interneten. Az Észt Nyelvi Intézet honlapján található internetes szakszótár-adatbázis szintén folyamatosan bővül (<http://www.eki.ee/kere/Sonastikud/Oskussonastikud/>). Az Észt Terminológiai Társaság honlapján ugyancsak található friss információ mind a nyomtatott, mind pedig a hálón hozzáférhető szakszótárakról, ill. a szaknyelvi munkálatokról (<http://www.eter.ee/andmebaas/>).

Az észt terminológiai munkálatok finanszírozása különböző programok és projektek keretében történik⁹. Azonban szükség van további pénzügyi források biztosítására is.

Az 1990-es évek óta ötvenként megjelenik egy tanulmány, amely az utolsó öt év alatt megjelent szakszótárakat mutatja be és elemzi, ugyanakkor elméleti háttérrel is kínál a további munkálatokhoz. Ezt a tanulmányt valamely tekintélyes észtországi nyelvészeti folyóiratban közlik (ERELT 1991, ERELT 1997, TAVAST 2002a)¹⁰.

⁹ Az EKAS-ban kiemelt szakterületeket az Észt Köztársaság állami költségvetéséből finanszírozzák.

¹⁰ A *Keel ja Kirjandus* nem az egyetlen publikációs lehetőség a tanulmány közzétételére. Ugyanezeket a tanulmányokat olvashatjuk a *Keelenõuanne soovitat* (A Nyelvi Tanácsadó javasolja) c. nyelvtervezéssel foglalkozó kiadványban. Tavast írása megtalálható az észt szaknyelvi tervezés helyzetéről beszámoló kötetben (ERELT–TAVAST 2003) is. Az újonnan megjelent nyelvészeti kiadványokról (beleértve a szakszótárakat is) az Anyanyelvi Társaság *Oma Keel* c. folyóiratában tájékozódhatunk.

2001-2002-ben az Észt Nyelvi Bizottság vezetésével megszervezték az észt nyelv állapotát felmérő kutatásokat. Az egyik ilyen vizsgálat az Erelt–Tavast szerzőpáros munkája: *Az észt szaknyelvi tervezés helyzetéről* (Eesti oskuskeelekorralduse seisund, 2003). A mű az EKAS hivatalos kiegészítésül szolgál.

A kiadványok mellett Észtországban színvonalas terminológiai konferenciákat, szemináriumokat, szakmai megbeszéléseket rendeznek, ilyen volt pl. a 2003 októberében szervezett *Észt szaknyelv 2003* c. nemzetközi terminológiai konferencia Tallinnban¹¹.

6. A terminológia oktatása Észtországban

Észtország lakosságának száma valamivel több mint 1,4 millió. Az országban jelenleg 39 felsőoktatási intézmény található. Ezek között hat állami egyetem van: a Tartui Egyetem, a Tallinni Egyetem, a Tallinni Műszaki Egyetem, az Észt Agrártudományi Egyetem, az Észt Művészeti Akadémia, és az Észt Zene- és Színművészeti Akadémia, továbbá nyolc állami főiskola, hat magánegyetem és 13 magánfőiskola, továbbá hat szakközépiskola mellett működnek főiskolai diplomát adó szakok is. 2002-ben pl. 13.000 diák érettségizett, a felsőoktatásba viszont 15.332 diák (!) nyert felvételt, ebből 6.000 az államilag finanszírozott helyekre. 2005-ben 19.620 diák került be valamely felsőoktatási intézménybe, ebből 46% jutott államilag finanszírozott helyekhez. A 2005-ös adatok szerint 68.287 hallgató végzi tanulmányait valamely felsőoktatási intézményben. (További adatok az Észt Statisztikai Hivatal honlapján találhatók: www.stat.ee).

Észtországban a felsőoktatás jelenlegi helyzete hasonlít a magyarországihoz: a demográfiai mutatók alapján 2007-ben az észt felsőoktatásban is „a természet könyörtelen törvényei” fognak uralkodni, vagyis jelentősen csökkenni fog az egyetemre jelentkező hallgatók száma, amelynek következményeként néhány egyetem meg fog szűnni. Több felsőoktatási intézmény már most integrálódott.

Az észtországi egyetemek tantárgylistáit végignézve feltűnt, hogy a hallgatók több terminológiai témájú kurzust hallgathatnak: pl. a Tallinni Egyetem öt kurzust kínál a 2005/06-os tanév őszi szemeszterében, a Tartui Egyetem pedig nyolcat. A Tartui Egyetemen az 1997/98-as tanévtől kezdve összesen több mint 20 különböző terminológiai kurzus szerepelt a tantárgykínálatban. Tematikájú-

¹¹ A konferencia programja és tézisei megtalálhatók az Észt Terminológiai Társaság honlapján: <http://www.eter.ee/konverents.html>.

kat tekintve ezek az órák változatosak: vannak köztük bevezető kurzusok a terminológiába és vannak a politika, kémia, irodalomtudomány, technika, jog, közgazdaság, számítástechnika stb. szaknyelvével foglalkozó kurzusok is. Az észt mellett az angol, a német és az orosz nyelvű terminológia az említett előadások ill. szemináriumok témája.

Az egyetemeken több terminológiáról szóló diplomamunka és magiszteri dolgozat látott napvilágot.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy a Tartui Egyetemen működik egy terminológiai bizottság, amely meghatározza az egyetemen használatos angol nyelvű terminológiát, ami az egyetemi dokumentációban, fordításokban, hirdetésekben, web-oldalakon, névjegykártyákon stb. alkalmazható. Az egyetemen használatos angol nyelvű terminológia megtalálható az egyetem honlapján (<http://www.ut.ee/16046>).

7. Az észt terminológia néhány gyakorlati kérdése

Az észt terminológia gyakorlati kérdéseire, pontosabban létrejöttének és alakulásának tendenciáira nem szeretnék hosszan kitérni. Abban, hogy milyen kritériumokat kellene figyelembe venni egy „jó” terminus megalkotásához, a különböző országok nyelvészei nagyjából egyetértenek (ld. KLÁR–KOVALOVSKY 1955, idézi FÓRIS 2005; SKUJINA 2001; ERELT 1982). Fontos, hogy a terminusalkotási kritériumok alkalmazását össze kell hangolni az adott nyelv sajátosságaival.

Bár az Észt Terminológiai Társaság vezetője, Arvi Tavast szellemesen megjegyezte, hogy *„a szóalkotási versenynek ugyanannyi köze van a terminológia elméletéhez, mint például az autóversenynek a fizikához – azaz, az egyik nagy mértékben a másikon alapul, ugyanakkor ez az egyetlen kapcsolat a kettő között”* (TAVAST 2002c), mégis megemlítek egy szóalkotási versenyt, amely nemrég zajlott le Észtországban. A szóalkotás a nyelvtervezés része, azonban a sikeres szóalkotás során születhetnek olyan szavak is, amelyek a későbbiekben esetleg alkalmasak lehetnek arra, hogy akár terminusként is lehessen használni őket egy bizonyos szakszókincs rendszerében.

2002-ben az egyik rangos észtországi napilap¹² (*Postimees* 2002. szept. 17.) szóalkotási versenyt hirdetett meg. A verseny segítségével 12 európai uniós fogalomra kerestek észt nyelvű megfelelőt (pl. az addig észtül is használatos *glo-*

¹² A verseny meghirdetése a következő internetoldalon olvasható: <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&rubriik=49&id=71758&number=607> (2006. jan. 6.), a lezárult verseny eredményeiről és elemzéséről ld. ERELT 2003.

balizáció vagy *integráció* szavakra). A bíráló bizottság 9 tagja között különböző területek szakemberei szerepeltek: nyelvészek, parlamenti képviselők, az EU info-titkárságának vezetője, egy újság főszerkesztője, az oktatási minisztérium egyik képviselője stb. A 12 fogalomra összesen 5.300 javaslat érkezett (interneten és levélben). A bizottság minden fogalomra egy megoldást választott ki, az egyik fogalomra nem akadt újabb megnevezés. A részletes eredményeket nem ismertetem, csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy egy korszerűen szervezett szóalkotási verseny sikeresnek bizonyult (azóta például az újságok az új szavakat preferálják), ami azt is bizonyítja, hogy Észtországban sok nyelvtudatos vagy a nyelv iránt érdeklődő ember van.

Az anyanyelv presztízse alapvető szerepet játszik abban, hogy a nyelv minden nyelvhasználati területen működjön. Ha Észtországban valamely más nyelv presztízse az észt nyelv presztízsnél magasabbra emelkedik, akkor az észt nyelv, kultúra és társadalom sorvadása előrelátható (RANNUT 2001). Észtországban, akár több más európai országban, tartanak az angol nyelv térhódításától. Ugyanakkor már 1998-ban vitát váltott ki az a felvetés, hogy a tudomány nyelveként nem lenne-e célszerűbb az angol nyelvet használni. A kérdés a későbbiekben tovább módosult: vajon nem lenne-e célszerű az egyetemeknek részben áttérni az angol nyelvű oktatásra (ld. KANGILASKI 2005).

Az angol nyelv volt az első számítástechnikai termékek nyelve Észtországban. Az utóbbi években a piacon megjelent az észt nyelvű Office és Windows. A felhasználóknak azonban meg kellett szokniuk az új termékeket. Észtországban már 2002-ben felmérést is készítettek arról, hogy az angol vagy az észt nyelvű szoftvert használják-e többet, ill. milyen problémák merülnek fel az észt nyelvű szoftver használata során. A felmérés eredményei az észt nyelvű termékek iránti pozitív hozzáállást igazolták (TAVAST 2002b).

2002-ben egy további széleskörű vizsgálatot végeztek, amely az észtországi szaknyelvi munkálatokat mérte fel. A felmérés eredménye összességében pozitív képet mutatott és segített a szaknyelvi problémák megfogalmazásában is. A vizsgálat további lényeges pozitívuma, hogy segítségével létrehozták a szaknyelvi tervezés adatbázisát, amely mindenki számára hozzáférhető az Észt Terminológiai Társaság honlapján (ERELT–TAVAST 2003).

8. Összefoglalás

Dolgozatom az észt terminológiát valójában pozitív oldaláról mutatta be. Természetes, hogy észtként, szakmailag azonban kívülállóként, másként látom a dolgokat, mint az adott terület szakemberei. A szakmabeliek hiányolják a pénzügyi, módszertani és az esetleges erkölcsi segítséget (nincs pénz, kevés a lelkesedés, időhiányban szenvednek, nincs publikációs lehetőség stb.). Ez nem alaptalan panaszkodás, pl. észt terminológiai folyóirat jelenleg valóban nincs. Ha saját szakterületemet, vagyis a nyelvészetet vizsgálom meg közelebbről, mindig elcsodálkozom azon, hogy amennyiben az észt terminológiát hagyományosan a szakemberek lelkesedése indította el, majd a nyelvészek közreműködésével fejlesztették tovább, hogyan lehetséges mégis az, hogy az észt nyelvészeti terminológia még mindig nincs rendszerszerűen kidolgozva? Hiszen ebben az esetben az adott szakterület szakemberei egyben nyelvészek is...

Két szakember, aki Észtországban jelenleg talán a legtöbbet foglalkozik a szaknyelvi tervezéssel, ennek ellenére pozitívan látja a dolgot: „Az említett adminisztratív és gazdasági problémák, amennyiben a szándék megvan hozzá, nagyon egyszerűen megoldhatók, a legfontosabb – vagyis az emberek akarata és képessége, hogy saját szakmájuk nyelvét ápolják – megvan” (ERELT–TAVAST 2003:56).

Végezetül a Magyarországon pozitívan értékelt észt terminológiai munkálatokkal kapcsolatban Sherlock Holmest idézném, aki az orosz rajzfilmben barátjának és segítőjének, dr. Watsonnak a következőt szokta mondani: „Отлично, но не безнадёжно!” (’Kitűnő, ám nem reménytelen!’). Vagyis az eddigi eredmények valóban sikerként könyvelhetők el és elismeréssel lehet róluk szólni, azonban feladat még mindig akad, és lehet még többet még jobban csinálni.

IRODALOM

- EKAS (2005) = *Az észt nyelv fejlesztési stratégiája 2004-2010*. Ford. Víghné Szabó Melinda. *hEuréka*, Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszék
- ERELT, Tiiu (1982): *Eesti oskuskeel*. (Az észt szaknyelv.) Tallinn: Valgus
- ERELT, Tiiu (1991): *Eesti oskussõnastikud 1986-1990*. (Az észt szakszótárak 1986-1990.) *Keel ja Kirjandus* 1991/6:459-465, 1991/7:534-541.

- ERELT, Tiiu (1997): Eesti oskussõnastikud 1991-1995. (Az észt szakszótárak 1991-1995.) *Keel ja Kirjandus* 1997/9:592-599, 1997/10:683-689, 1997/11:755-761, 1997/12:816-824.
- ERELT, Tiiu (2002): *Eesti keelekorraldus* (Az észt nyelvtervezés.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- ERELT, Tiiu (2003): Sõnavõistlus andis uued sõnad. (A szóalkotási verseny új szavai.) *Oma Keel* 2003/1:5-19.
- ERELT, Tiiu – EREL, Mati et al. (2000): *Keelenõuanne soovitab 2.* (A Nyelvi Tanácsadó javasolja 2.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
<http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid2/sisukord.html>
- ERELT, Tiiu – TAVAST, Arvi (2003): *Eesti oskuskeelekorralduse seisund.* (Az észt szaknyelvi tervezés helyzetéről.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke.* Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- GADÁNYI Károly – PUSZTAY János (szerk.) (2002): *Közép-Európa: Egység és sokszínűség. A Nyelvek Európai Éve 2001 zárókonferenciájának előadásai.* Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola
- KANGILASKI, Jaak (2005): Eesti teaduskeel ei ole ohustatud. (Az észt tudományos nyelv nincs veszélyben.) *Postimees*, 2005. szept. 23.
<http://www.postimees.ee/230905/esileht/arvamus> (2006. jan. 4.)
- KULL, Rein (2000): *Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel.* (Irodalmi nyelv, szaknyelv, köznyelv.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- LAAR, Mart – VAHTRE, Lauri ET AL. (1999): *Észtország története.* Ford. Csire Márta – Rüütmaa, Tiina. Folia Estonica VII. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola
- MUISCHNEK, Kadri – ORAV, Heiki – KAALEP, Heiki-Jaan – ÕIM, Haldur (2003): *Eesti keele tehnoloogilised ressursid ja vahendid. Arvutikorpused, arvutisõnastikud, keeletehnoloogiline tarkvara.* (Az észt nyelv technológiai forrásai és eszközei. Számítógépes korpuszok, számítógépes szótárak, nyelvtechnológiai szoftverek.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- PUSZTAY János (2002): Nyelvi tervezés a kis finnugor (uráli) népeknél. – In: GADÁNYI–PUSZTAY (szerk.): 246-251.
- RANNUT, Mart (2001): Eesti kirjakeelest ja selle kvaliteedist. (Az észt irodalmi nyelvről és annak minőségéről.) – In: ROSS–VARE (szerk.): 75-106.
- ROSS, Kristiina – VARE, Silvi (2001): *Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded.* (A nyelvi tervezés konferencia 1999. november 18-19-én. Előadások.) Tallinn: Eesti Keele Instituut

- SKUJŅA, Valentinā (2001): Some urgent linguistic and terminological problems in the language practice of Latvia. – In: ROSS–VARE (szerk.): 9-23.
- TAVAST, Arvi (2000): Oskussõnastikud võrgus. (Szakszótárak a hálón.) – In: EREL'T et al. (eds.): 181-183. <http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid2/oskuss.html>
- TAVAST, Arvi (2002a): Eesti oskussõnastikud 1996-2000. (Az észt szakszótárak 1996-2000.) *Keel ja Kirjandus* 2002/6:401-414, 2002/7:489-503.
- TAVAST, Arvi (2002b): Inglise keel polegi veel võitnud. (Mégsem nyert még az angol nyelv.) *Oma Keel* 2002/1:32-40.
- TAVAST, Arvi (2002c): Terminoloogia – nišistaatusega terminoloogia. '(Inter-
vjuu Eesti Terminoloogia Ühingu esimehega.) [Terminológia – a hátrányos
helyzetű terminológia. Interjú az Észt Terminológiai Társaság elnökével.] *Sirp*
2002. okt. 15. <http://www.sirp.ee/2002/15.11.02/Sots/sots1-7.html> (2006. jan.
3.)

HONLAPOK

- A Riigi Teataja [Állami Közlöny] elektronikus változatán alapuló adatbázis:
<http://www.riigiteataja.ee/ert/ert.jsp?link=search-form>
- A Tartui Egyetemen használatos angol nyelvű terminológia:
<http://www.ut.ee/16046>
- Az észt irodalmi nyelvi alapkorpusz (a Tartui Egyetem korpusznyelvészeti kutatócsoportjának honlapja): <http://www.cl.ut.ee>
- Az Észt Jogi Nyelvi Központ adatbázisa: <http://www.legaltext.ee>
- Az Észt Nyelvi Intézet honlapja: <http://www.eki.ee>
- Az Észt Statisztikai Hivatal honlapja:
<http://www.stat.ee/index.aw/section=153951>
- Az Észt Terminológiai Társaság honlapja: <http://www.eter.ee>
- Az Észt Terminológiai Társaság szaknyelvi tervezéssel kapcsolatos 2003-as
adatbázisa: <http://www.eter.ee/baas/>
- Az Észt Terminológiai Társaság szaknyelvi tervezéssel kapcsolatos legújabb
adatbázisa: <http://www.eter.ee/andmebaas/>
- ESTER, az észt könyvtárhálózat adatbázisa: <http://www.elnet.ee>
- ESTLEX, a jogi rendeletek adatbázisa: <http://lex.andmevara.ee/estlex/index.jsp>
- Szakszótárak az Észt Nyelvi Intézet honlapján:
<http://www.eki.ee/kere/Sonastikud/Oskussonastikud/>

Szóalkotási verseny 12 európai uniós fogalomra (hirdetés) a *Postimees* c. napilapban:

<http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&rubriik=49&id=71758&number=607>

*

MELLÉKLET 1

Az észti szaknyelvi tervezésről az EKAS 3.1.2 fejezete alapján (EKAS: 30–31).

A szaknyelvi tervezés a nyelvtervezés része, amely az irodalmi nyelv általános törvényszerűségein, céljain és feladatain kívül figyelembe veszi a rétegnyelvből adódó sajátos célokat és feladatokat is. A szakemberek készen állnak a szaknyelv fejlesztésére. A nyelvészekkel együttműködve az egyetemeken, a kutatóintézetekben, a szakszövetségekben, az állami intézményekben és másutt kidolgozták a terminológiát a tankönyvek és egyéb kiadványok számára, továbbá összeállítottak szójegyzékeket mind belső használatra, mind pedig kiadásra.

A munka koordinálására és módszertani vezetésére megalapították az Észti Terminológiai Társaságot (Eter). Számos területen megjelentek már továbbfejlesztésre alkalmas szakszótárak. Létezik a terminológiai bizottságoknak mint tevékenységi formának a hagyománya. A terminológiai standardok összeállítása azonban, sajnos, mérséklődött.

Cél: megfelelő észti szaknyelv, amely kielégíti a szakemberek szükségleteit az egyes szakterületeken, valamint segít a kutatás tárgyának tudományos megismerésében.

Feladatok:

- az Észtországban művelt valamennyi tudományterület, műszaki és gazdasági ágazatok, valamint érdeklődési terület szakszókincsének fejlesztése;
- a terminológiai bizottság tevékenységének állami támogatása a szaknyelv fejlesztésében, szakszótárak összeállításában és megjelentetésében;
- szaknyelvi tankönyvek összeállítása;
- terminológiák alkotásának támogatása az oktatási és tudományos intézményekben;

- javítani a szakszótárak kritikus használatának felfogását;
- a szaknyelvi információ terjesztése és cseréje, szakszótárkritika írása;
- szakemberek és filológusok szaknyelvi képzése a felsőoktatási tanterv részeként, illetve továbbképzés formájában;
- a jogi és közigazgatási nyelv fejlesztése, köztük is az Európai Unió intézményeitől érkező jogi dokumentumok fordítási minőségének garantálása;
- az Európai Unió intézményeiben dolgozó észt hivatalnokok nyelvi képzése, Észtország intézményeivel való terminológiai együttműködésük támogatása;
- nemzetközi terminológiai együttműködésben való részvétel, az Európai Unió más hivatalos nyelveihez hasonlóan az észt nyelv használati jogának és fejlődési lehetőségeinek biztosítása;
- nemzetközi tudományos szaknyelvi tevékenységben való részvétel.

A végrehajtásért felel:

az Észt Nyelvi Intézet, az Igazságügyi Minisztérium (ezen belül az Észt Jogi Nyelvi Központ), a szakterületek terminológiai bizottságai, az Észt Terminológiai Társaság, a felsőoktatási intézmények, az Észt Szabványügyi Központ.

MELLÉKLET 2

Az észt szaknyelvi tervezés végrehajtói

Az **Észt Nyelvi Intézet** (Eesti Keele Instituut) az Oktatási és Tudományos Minisztériumhoz tartozó állami tudományos és fejlesztési intézmény, amelynek feladata az észt irodalmi nyelv, az észt nyelvjárások és az észt nyelv rokon nyelveinek tudományos kutatása, valamint akadémiai szótárak összeállítása. Tevékenységei közé tartozik még a nyelvtervezés és nyelvművelés fejlesztése (EKAS 2005:61). Az Észt Nyelvi Intézet vezetője, Urmas Sutrop honlapja:

<http://www.eki.ee>

Az **Észt Jogi Nyelvi Központ** (Eesti Õiguskeele Keskus, EÕKK) az Igazságügyi Minisztériumhoz tartozó állami intézmény, amelynek fő feladata az észt jogi nyelv fejlesztése és védelme, a jogi terminológia és a jogi dokumentumok nyelvi szerkesztésének irányítása, valamint jogi dokumentumok fordítása. A fő feladatokkal összhangban az Észt Jogi Nyelvi Központ létrehozza a jogi termi-

nusok adatbázisát, biztosítja ennek karbantartását és hozzáférhetőségét, a kormányzati szervezeteknek segítséget nyújt a terminológiában, őrzi a jogi dokumentumok tervezetének nyelvi szerkesztői adatbázisát, valamint megalapozza ezek minőségbiztosítását az ügyintézésben, összeállítja és szerkeszti „A jogi nyelv” (*Õiguskeel*) című folyóiratot, a kormányzati szervezetek jogi nyelvből képzést szervez, fordítói és terminológiai projekteket valósít meg, kiadja a szükséges jogi akták fordításait, továbbá terminológiai kiadványokat és a jogi nyelv kézikönyveit, valamint szükség esetén elvégzi a jogi dokumentumok fordításainak szakvéleményezését. (EKAS 2005:62)

Az Észt Jogi Nyelvi Központ honlapja: <http://www.legaltext.ee>

Az **Észt Terminológiai Társaság** (Eesti Terminoloogia Ühing, Eter) nonprofit szervezet, amelynek célja, hogy az Észtországban folyó terminológiai munkát összehangolja az Észt Nyelvi Intézet és Észt Jognyelvi Központ tevékenységével, megszervezze az együttműködést a nemzetközi terminológiai intézmények hálózatával, továbbfejlessze a meglévő terminológiai adatbázisokat, terminológiai szolgáltatásokat nyújtson (terminológiai tanácsadás, szakvélemények, szakszövegek fordítása, szaknyelvi információ terjesztése), szaknyelvi képzést szervezzen és így mind hazai, mind nemzetközi terminológiai projekteken vegyen részt, szaknyelvi szótárakat és más, a terminológiával foglalkozó kiadványokat adjon ki (EKAS 2005:63).

Az Észt Terminológiai Társaság 2001 óta tevékenykedik.

Az Észt Terminológiai Társaság elnöke, Arvi Tavast honlapja:

<http://www.eter.ee>

A NEM VERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ FOGALMÁNAK TERMINOLÓGIAI ELEMZÉSE

KÁNTOR GYÖNGYI
gyongyi_kantor@freemail.hu

Dolgozatom fő célja – ahogy arról a cím is árulkodik – a *nem verbális kommunikáció* terminus szisztematikus terminológiai vizsgálata. Ez az alaptéma azért tarthat számot szélesebb olvasóközönségre, mert arra világít rá, hogy egy – egyébként a köznapi életben is gyakran használatos – terminus értelmezése nem egyértelmű. Tanulmányom azért született, mert rá szeretné irányítani a figyelmet ennek az elemzésnek kapcsán arra, hogy gyakran használt kifejezések jelentéshálózatainak meghatározása nem is olyan egyszerű feladat.

Kézenfekvő a *nem verbális kommunikáció* terminus elemzése kapcsán a *kommunikáció*, a *verbális kommunikáció* illetve a *nem verbális kommunikáció* kifejezéseket is értelmezni, azokat a különböző tudományterületek kontextusába helyezni annak érdekében, hogy megállapíthassuk a terminusok egymáshoz való viszonyát.

A *nem verbális kommunikáció* megnevezés azt sugallja, hogy a *verbális kommunikáció* terminus *ellentéte* – a benne szereplő *nem* tagadószó miatt. Azaz minden kommunikáció, amely nem tartozik a verbális kommunikáció fogalmába, nem verbálisnak tekinthető. Ezt a feltevést munkahipotézisnek felfogva, a következőkben – még a dolgozat fő célja, a *nem verbális kommunikáció* terminológiai elemzése előtt – ennek a relációnak a kiderítésére helyezem a hangsúlyt.

A kommunikáció fogalmának meghatározásával kapcsolatban már születtek különböző összegző, elméleti munkák (BUDA 1994, BUDA-LÁSZLÓ 1981, DAHNKE-CLATTERBUCK 1990, GÁSZPOR 2004, HORÁNYI 2003, PLÉH et al. 1997, RÓKA 2003, SZILÁGYI 2004), de ezek alapvetően nem terminológiai szempontból közelítették meg a kérdést. A vizsgálódásnak gazdag táptalajt ad továbbá az is, hogy az emberi kommunikációval gyakorlatilag minden társadalomtudomány foglalkozik (vö. WATZLAWICK et al. 2003), következésképpen ezt a természetéből adódó interdiszciplináris tevékenységet többféle aspektusból vizsgálják és kutatják.

A téma sokoldalú körüljárása érdekében a következő fejezetben először a *kommunikáció* interdiszciplináris kontextusát fogom bemutatni egy tudományos áttekintés, illetve az ehhez kapcsolódó különböző modellek segítségével.¹ Itt az elsődleges kérdés az, hogyan és mi alapján határozzák meg a különböző tudományos megközelítések a *kommunikáció* fogalmát. Mint ahogyan azt látni fogjuk, az *emberi kommunikációval* kapcsolatos tudományos elképzelések általában nem választják szét a *verbális*, illetve a *nem verbális kommunikációt* egymástól, hanem a *kommunikációról* általában alkotnak modellt. A téma szempontjából azonban ezek elkülönítése fontos lehet, ezért minden egyes megközelítés ismertetésekor először a *kommunikáció* terminus meghatározását írom le, majd másodlagosan arra keresem a választ, hogyan érzékeli, illetve vizsgálja-e egyáltalán az adott terület a *verbális* és a *nem verbális kommunikáció* különbségét. Minden egyes megközelítés után röviden felvázolom az adott tudomány felfogásában e terminusok terminológiai szintjeit. Ez után az interdiszciplináris és terminológiai áttekintés után határozom meg a *verbális kommunikáció* definícióját.

A második fejezet azokról a megközelítésekről ad számot, amelyek *csak* a *nem verbális kommunikációval* foglalkoznak. Ezen áttekintés után olvasható a *nem verbális kommunikáció* terminológiai elemzése, majd az általam megalkotott *nem verbális kommunikáció*-meghatározás.

1. A kommunikáció interdiszciplináris aspektusai

A kommunikációs elméletek szakirodalmába betekintve megállapíthatjuk, hogy az elméletalkotóknak merőben eltérő véleményük van arról, mi a kommunikáció (GRIFFIN 2001). Következésképpen magát a fogalmat is többféleképpen lehet definiálni attól függően, hogy melyik tudományos tradíció felől közelítjük meg.

A *kommunikáció* fogalmát jelen tanulmány gyakorlati síkon közelíti meg, mert elfogadja, hogy a *kommunikáció* mint *emberi* tevékenység egy közös, gyakorlati élettérre vonatkozik (CRAIG 1999). Az alább ismertetett elméletek is a mindennapos emberi érintkezést próbálják meg feltérképezni.

Ha a fogalomalkotás folyamatát terminológiai szempontból vizsgáljuk meg, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy minden tudomány – egyébként természetszerűleg – egy-egy terminus meghatározása kapcsán a saját szempontjai alapján emel ki vagy hagy figyelmen kívül egyes jegyeket, elemeket (FÓRIS 2005:33).

¹ Tekintettel arra, hogy egyrészt a szerző nyelvész végzettségű, másrészt ezért természet-szerűleg a nyelvészeti paradigma felől közelíti meg a kérdést, a nyelvészeti tradíció ismertetése a leghosszabb.

Ebből adódik, hogy ugyanavval a névvel ellátott entitásokról többféle, kisebb-nagyobb eltéréseket mutató definíciók alakultak ki.

A különböző tudományos megközelítések többségében az egyes osztályozási szempontok szerint létrehozott fogalmak felfoghatók mint fajfogalmak. Ezeket a fajfogalom-meghatározásokat emelem ki dőlt betűtípussal minden egyes tudományterület nézőpontjának az ismertetése elején. A különböző fajfogalom-meghatározások tulajdonságainak ismertetése után azt vizsgálom, hogy foglalkozik-e az adott terület a verbális kommunikáció, illetve a nem verbális kommunikáció fogalmainak elkülönítésével.

Az interdiszciplináris áttekintés végén (lásd 1.9. fejezet) megadom a verbális kommunikáció absztrakt fogalmát olyan módon, hogy kiemelem a fajfogalom-meghatározás közös tulajdonságait és elhagyom a megkülönböztető jegyeket (vö. FÓRIS 2005:36-37, 39).

1.1. Pszichológiai tradíció – szociálpszichológiai megközelítés

A pszichológia a lelki étellel, lelki jelenségekkel foglalkozó tudomány. Feladata, hogy feltárja a lelki jelenségek kiváltó okait, lefolyásuk törvényszerűségeit és hatásukat az emberi cselekvésre. Vizsgálja az egyéni (lelki) *verbális* és *nem verbális* megnyilvánulások sajátosságait, fejlődését társas helyzetekben is. Kutatja a személyiség szerveződését, fejlődését, a viselkedés általános és egyéni jellemzőit, indítékait (DARLEY et al. 1981).

A pszichológia társas érintkezéssel foglalkozó ága a szociálpszichológia. Képviselői a *kommunikációt* úgy tekintik mint *interperszonális befolyásolást*, *interakciót*. Ezek az empirikus kutatók úgy vélik, hogy vannak olyan kommunikációs igazságok, amelyek gondos, módszeres vizsgálattal feltárhatók. Olyan ok-okozati összefüggéseket keresnek, amelyek megjósolják, mikor lesz sikeres egy bizonyos kommunikációs viselkedés és mikor nem (HOVLAND et al. 1953). A két fogalmat (ti. befolyásolás és interakció) az 1970-es évektől kezdve különítik el (BUDA-LÁSZLÓ 1981:103). Ha a viselkedés jel-eseményei mögött kommunikatív szándék nem tételezhető fel, akkor interakcióról, ha viszont szándékolt jelkibocsátást tételezünk fel, akkor kommunikációról beszélhetünk (WORTH-GROSS 1974).

Ez a tradíció az emberi kommunikáció vizsgálata során megkülönbözteti a *verbális* és a *nem verbális kommunikációt* úgy, hogy ezeket a terminusokat és az ezekkel leírt jelenségcsoportokat *nem egymással ellentétesnek*, hanem egymás *kiegészítőinek* fogják fel. Azt tartják, hogy a *verbális kommunikációt* természet-

szerűleg kíséri a *nem verbális*, mely a *verbális kommunikáció* jelentését megerősítheti, módosíthatja vagy *árnyalhatja* (vö. FORGAS 1989:132–170, KÁNTOR 2005:188).

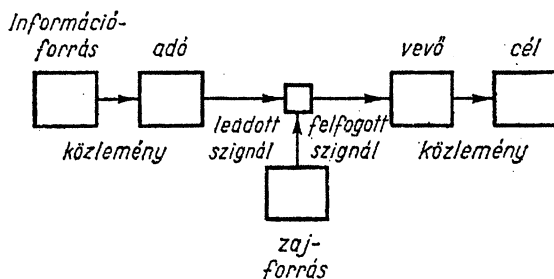
A pszichológiai nyelvhasználat alapján a *kommunikáció* nemfogalmát a következőképpen bonthatjuk részekre:

- [1] kommunikáció
- [2] emberi kommunikáció (ember-ember, ember-állat); állati kommunikáció (állat-állat, állat-ember)
- [3] verbális/nem verbális interakció; verbális/nem verbális kommunikáció
- [4ac] paralingvisztika
- [4bd] testbeszéd
- [5ac] hangszín; egyéni prozódia; parafonikus sajátosságok; hangulat stb.
- [5bd] tenyérgeisztusok, kézfogás; kézgeisztusok (pl. a tenyér összedörgölése, összekulcsolt kéz, markolás, hüvelykujj-felmutatás); archoz illesztett kézgeisztusok (pl. szájörzés, orrérítés, szem- és füldörzsölés, gallérhúzogató, állsimogató); kargeisztusok (pl. a kar összefonása); lábgeisztusok (pl. lábkeresztelés); fejgeisztusok; testhelyzetek; szemjelzések (pl. tekintet, nézési módok, kacsintás); személyes zóna és terület megnyilvánulása (vö. PEASE 1989:22-187).

1.2. Információelméleti tradíció

A *kommunikáció mint információfeldolgozás* ötletét Claude Shannon, a Bell Telefontársaság kutatója vetette fel, aki egy matematikai elméletet dolgozott ki a jelzések továbbítására. Célja az volt, hogy lehetőleg minél nagyobb vonalkapacitást biztosítson minél kisebb torzítás mellett. Az üzenet jelentése vagy annak a hallgatóra gyakorolt hatása kevésbé érdekelte (SHANNON 1986). Ebben a megközelítésben tehát a *kommunikáció* olyan *rendszerek* közötti információcserét jelent, amelyek az információ továbbítására, vételére, tárolására és átalakítására képesek.

1. ábra: Shannon–Weaver beszédmodell

Ez az ábra azért szerepel minden kommunikációelméleti tankönyvben, mert Warren Weaver értelmező esszéjével kapcsolták össze, amely az információ-veszteség fogalmát az *interperszonális* kommunikációban alkalmazza (WEAVER 2003). Tanulmánya arra mutat rá, hogy egy kommunikációs rendszerben megvizsgálandó kérdések az információ mennyiségével, a kommunikációs csatorna kapacitásával, a közlemények jellé való átalakításakor alkalmazandó kódolási folyamattal és a zaj következményeivel kapcsolatosak.

Az elmélet szerint az információforrás az *elemi szimbólumok halmazából* sorozatosan választ, és az így kiválogatott szekvencia alkotja a *közleményt*. Az elemi szimbólumok halmaza a tanulmány szerint a szavak (*verbális* kifejezések) csoportja, ezért *nem hozza összefüggésbe* a szerző a közlemény fogalmával a *nem verbális* megnyilatkozásokat. Az információcsere létrejöhet rendszer–rendszer, ember–ember, állat–állat, rendszer–ember, rendszer–állat és ember–állat között. Ezekből a kölcsönhatásokból a *kommunikáció* egyszerű szintjelöléssel a következőképpen osztályozható:

[1] kommunikáció

[2] mesterséges kommunikáció (rendszer–rendszer); emberi kommunikáció (ember–ember, ember–állat, ember–rendszer); állati kommunikáció (állat–állat, állat–ember, állat–rendszer).

1.3. Szemiotikai tradíció

A szemiotika a *kommunikációt a jelek segítségével történő jelentésátvitel* folyamatként, közlésfolyamatként látja. A *kommunikáció* tehát a *közlésfolyamat* szinonimájaként értelmezhető ebben a tradícióban.

Jelnek minősül mindaz, ami valami mást helyettesít. A jel mindig fizikai jelenség, de jóval több is ennél: önmagán túlmutat, ezért egy viszonyfogalomként

értelmezhető (KENESEI 1984:36). A szavak, illetve a gesztusok jelzései speciális jelek, szimbólumok. A legtöbb szimbólumnak nincs természetes kapcsolata az általa jelzett dologgal (RICHARDS–OGDEN 1946).

A magyar szemiotikusok közül Balázs Géza hívja fel a figyelmet a *gesztuskommunikáció* fontosságára (BALÁZS 2004) és annak rendszerére (VOIGT–BALÁZS 2003). A gesztuskommunikáció fogalmába a jelnyelvet, a jeladási szokásokat, a testbeszédet vizsgáló kutatásokat is beleérti (BALÁZS 2004:120-124). A *gesztuskommunikáció* terminust a *nem verbális kommunikáció* szinonimájaként használja a szerző – véleménye szerint mindazon kommunikációs tevékenység ide tartozik, mely a gesztusokat használja fel az üzenet továbbítására.

A szemiotika a kommunikáció összes változatával (és nem csak az emberek között létrejövő kommunikációval) foglalkozik, amely során jelek segítségével jelentéseket generálnak. Az interperszonális kommunikáció kapcsán a *verbális* és a *nem verbális kommunikáció* jelenségét is megkülönbözteti, azokat *egymás kiegészítőinek* fogja fel.

A kommunikáció nemfogalom osztályait a következőképpen vázolhatjuk fel:

- [1] kommunikáció
- [2] természetes közlésfolyamat; mesterséges közlésfolyamat
- [3a] szimptómák
- [3b] ikon, index, szimbólum, nyelvi jel
- [4c] szimbolikus jelek, gesztuskommunikáció
- [5b] tenyérgeztusok, kézfogás; kézgeztusok (pl. a tenyér összedörgölése, összekulcsolt kéz, markolás, hüvelykujj-felmutatás); archoz illesztett kézgeztusok (pl. szájörzés, orrérítés, szem- és füldörzsölés, gallérhuzogatás, állsimogatás); kargeztusok (pl. a kar összefonása); lábgeztusok (pl. lábkeresztezés); fejgeztusok; testhelyzetek; szemjelzések (pl. tekintet, nézési módok, kacsintás); személyes zóna és terület megnyilvánulása.

1.4. Szociokulturális tradíció

A tudományos megközelítések sorában egy olyan elméletet is ismertetni kívánok, amelyet már számos kutató megcáfolt, de amely ennek ellenére még ma is meghatározó a nyelvtudományban (vö. pl. HEGEDÜS 2000, AU 1983).

Nevezetesen a szociokulturális tradíció azon a feltételezésen alapul, hogy az emberek a kultúrát beszéd közben teremtik újra és újra. A nyelvi relativitás

Sapir–Whorf-féle elmélete azt állítja, hogy egy kultúra nyelvének szerkezete formálja az emberek gondolatait és tetteit (SAPIR 1951). A *kommunikációt* úgy értelmezték, mint *a társadalmi valóság létrehozóját és megtestesítőjét*. E fel fogás szerint a valóságról alkotott képünket befolyásolja az a nyelv, amelyet gyermekkorunk óta használunk. A szociokulturális megközelítést irányadónak tartó kutatók egyetértettek abban, hogy a *zöld* szó tetszőleges, azonban az a képesség, hogy lássuk a zöld színt, attól függ, hogy van-e külön szavunk az elektromágneses színek 510-560 nanométer közötti sávjára. A legtöbb nyelvben van ilyen szó, de számos amerikai őslakos nyelvben nincs. Ezeket az embereket – állították – akár színvakoknak is mondhatnánk, de nem azok, egyszerűen csak teljesen más világban élnek.

Sapir–Whorf hipotéziséről, a nyelvi determinizmusról, és gyengébb változatáról, a nyelvi relativizmus hipotéziséről írja Steven Pinker *A nyelvi ösztön* című könyvében: „Az az elképzelés, hogy a gondolat ugyanaz, mint a nyelv, jó példa arra, amit konvencionális abszurditásnak nevezhetünk” (PINKER 1999:56). Sapir–Whorf hipotézisét Berlin és Kay 1969-es kísérlete is megcáfolta. Kísérletük azt bizonyította, hogy pl. a zöld szín látásának képessége nem nyelvfüggő, ahogyan azt Sapirék állították, hanem szokás, nyelvi normák kérdése. Sőt, az elektromágneses színek sávjainak elnevezése gyakran nem is esik egybe a köznyelvi színnevekkel (vö. TAYLOR 1995, valamint B. PAPP tanulmánya e kötetben).

1.5. Fenomenológiai tradíció

A fenomenológia egy filozófiai kifejezés, mely a mindennapi élet szándékos elemzésére utal az azt megélő személy szempontjából. Ez a tradíció a *kommunikációt* úgy tekinti, mint *önmagunk és mások felfedezését dialógusokon keresztül*. Ez a hagyomány nagy hangsúlyt fektet arra, hogy az emberek hogyan értelmezik saját, szubjektív tapasztalataikat a beszédpartnereikkel kapcsolatban. Ennek a tradíciónak a nehézsége abból adódik, hogy nincs két ember, akinek egyforma volna az élettörténete, egyforma tapasztalatokkal rendelkezne. Mivel nem tudjuk egy másik személy élményeit meg tapasztalni, hajlamosak vagyunk egymás mellett elbeszélni (GRIFFIN 2001).

A fenomenológiai tradíció hívei a dialógusokat azok természetes állapotában vizsgálják és a *verbális*, illetve a *nem verbális kommunikációs* aspektusokat is megkülönböztetik, azokat nem ellentétesnek, hanem *egymást kiegészítőnek* fogják fel.

1.6. Filozófiai tradíció – nyelvfilozófiai megközelítés

A filozófusok nyelvvel kapcsolatos vizsgálatai azért kapnak helyet ebben az áttekintésben, mert megállapításaik nagy hatással voltak a nyelvtudományra. Ezek a megközelítések nem adnak világos definíciókat a verbális és a nem verbális kommunikációval kapcsolatban, de ettől függetlenül bele kell, hogy illeszkedjenek ebbe az interdiszciplináris áttekintésbe annak érdekében, hogy a témát minél körültekintőbben lehessen bemutatni.

Valójában a filozófusok már az ókortól kezdve foglalkoztak a nyelvvel, annak is egy alkotóelemével, a mondatokkal. Ezzel kapcsolatban a központi kérdések általában a következők voltak: a nyelv mennyiben alkalmas a világról alkotott ismeretek kifejezésére; illetve, hogy a további nyelvi kutatások mennyiben segíthetik tovább ezen ismereteknek a megszerzését.

A nyelvfilozófiai vizsgálatok sorában Gottlob Frege kutatásai nyomán egy új gondolat fogalmazódott meg: az igazságérték a mondatok értelmének csak egyik aspektusa (FREGE 1980). Elmélete szerint egy mondatot megérteni annyit tesz, mint képesnek lenni megmondani, hogy mely tényállás(ok)nak kell fennállni(uk) ahhoz, hogy igaznak tekinthessük.

A Bécsi Kör filozófusai – Wittgenstein és tanítványai – továbbgondolták ezt az elképzelést és azt állították, hogy a mondat jelentése nem igazságfeltételeitől, hanem verifikálási feltételeitől függ. Így az olyan mondatokat, amelyek nem igazolhatóak, kénytelenek voltak értelmetlennek tekinteni (WITTGENSTEIN 1963).

Fregének és Carnapnak (CARNAP 1975) sikerült a mondatoknak jelöltet és jelentést tulajdonítaniuk, ez pedig elvezetett egy következő felismeréshez: nem minden kontextusban lehet az igazságérték megváltoztatása nélkül felcserélni az azonos jelölletű neveket.

John Austin beszédaktus-elmélete (1962), amely a hagyományos nyelvfilozófia és a logika megoldatlan problémáiból indul ki, szintén nem a kommunikációkutatás keretében született meg. Az elmélet annak a felismerésnek köszönhető, hogy Austin megfigyelte, a megnyilatkozásokat két nagy csoportra lehet osztani. Egyik részük a nyelven kívüli világ jelenségeinek leírására törekszik. Az ilyen leíró vagy konstatív megnyilatkozásoknál felvethető az igazság/hamisság kérdése: azaz amit állítunk, megfelel-e a nyelven kívüli tényeknek. A megnyilatkozások másik része pedig arra szolgál, hogy velük cselekvéseket, aktusokat hajtsunk végre, performáljunk. Ezeket a megnyilatkozásokat performatívoknak nevezi.

Ebben a megközelítésben a beszéd nem a cselekvés irányítója, hanem lehet maga a cselekvés is (AUSTIN 1962).

1.7. Nyelvtudományi tradíció

A nyelvészeti diszciplína tradicionálisan – tekintve azt is, hogy már a megnevezésében is benne van a „nyelv” – elsősorban a nyelv segítségével létrehozott megnyilatkozásokkal, azaz a *verbális kommunikációval* foglalkozik. A *kommunikációt* úgy értelmezi, mint *a nyelv, mint közös jelrendszer használatát a kommunikációs partnerek között*, amely lehetővé teszi a kölcsönös megértést. A nyelv teszi képessé az embert arra, hogy megismerje a körülötte lévő világot, arról információkat szerezzen és elraktározzon, valamint azokat más időben és térben aktiválja, előhívja.

Ebben az áttekintésben a hagyományos nyelvészeti paradigma azon területeinek megközelítését ismertetem (a fonetikáét, a szemantikáét és a pragmatikáét), amelyek foglalkoznak a *nem verbális kommunikáció* egyes kérdéseivel is. Ezen kívül a retorikai tradíció megközelítése is itt olvasható.

A *kommunikációval* kapcsolatos ismeretek legfőbb forrása egészen a 20. századig a görög-római szónoklattan, azaz a *retorika*, a meggyőző beszéd művésze volt. Ez a tradíció a *kommunikációt* mint *jól megszerkesztett nyilvános beszédet* tartja számon (GRIFFIN 2001).

Írásos emlékeink szerint a retorika igazi görög klasszikusa, viszonyítási pontja Arisztotelész², legnagyobb római alakja Cicero. A retorika eszköztárával a középkor is élt, túlnyomó részt verbális emlékeket hagyva maga után anélkül, hogy a klasszikusoktól örökölt hagyomány továbbfejlesztésére vagy ártértelemezésére sor került volna. A 20. századi tomboló irracionálizmussal való szembenézés okán, a II. világháború hatására, a racionalizmus újjászületésének apropóján született meg az „új retorika”, az érvelő emberi értelem felszabadításának kísérlete.

Az „új retorika” területei: 1) a gondolatok szóbeli megfogalmazása; 2) a gondolataink elfogadtatására irányuló szándék; 3) a szándék *nem-verbális kifejezésének eszközei*; 4) a szándék nyelvi (*verbális*) eszközökkel való kifejezése; 5) a nyelvi kifejezés nem-irodalmi eszközeinek alkalmazása; 6) a következtetés, érvelés, igazolás, érzelmi ráhatás, *gesztikulálás*, szónoki fordulatok, stílus, metafora, irónia, analógia, példázat, stb. eszközeinek alkalmazása a végső cél elérése miatt: a hallgatóság meggyőzése érdekében (SZABÓ 2001).

² Új kiadása: Arisztotelész 1982.

Bár a 20. századig gyakorlatilag a szónoklattanban nem foglalkoztak a *nem verbális kommunikáció* elemi megfigyelésével, ez az „új retorika” irányzatának megjelenésével megváltozott. Ez a megközelítés ráirányítja a figyelmet a jól megszerkesztett, a hallgatóság meggyőzése érdekében megalkotott beszéd *nem verbális* aspektusaira is. A *verbális* és a *nem verbális kommunikáció* terminusok kölcsönhatását nem ellentétesnek, hanem egymást kiegészítőnek tartja.

„A *fonetika* a nyelv hangzó oldalával, a beszéddel, ennek elemi egységével, a beszédhanggal és a belőle építkező, különféle szerveződésű egységeivel foglalkozik” (KASSAI 1998:13).

A szavakkal történő *kommunikációnak*, azaz a beszédnek a beszédhangok kiejtése során van egy állandó, kísérő jelensége, mégpedig ezek a szupraszegmentális tényezők (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó, junktúra, beszédszünet, hangszínezet, ritmus) (vö. KASSAI 1998:203-230). Ezek nélkül *nem* beszélhetünk élőszavas *kommunikációról*. Ezeket a tényezőket tehát *verbálisaknak* kell tekinteni (Kassai szóbeli közlése).

Akkor azonban, ha ezek a szupraszegmentális elemek nem kötődnek konvencionizált mintákhoz, hanem pusztán szimptomászerű hanggesztusokként szolgálnak (például a beszélni még nem tudó kisgyerek kommunikációjában), akkor *nem verbálisak* (vö. KASSAI 2005 és Kassai szóbeli közlése).

A *szemantika* (jelentéstan) a jelentések összefüggéseit vizsgálja, jelek és a jelölt tárgyak, illetve a jelek és a jelentés közötti viszonyokat tanulmányozza.

Ahhoz, hogy mit tartunk nyelvinek és mit nem nyelvinek, mit foglalunk a kompetencia fogalmába és mit zárunk ki belőle, érdemes Chomsky gondolatait idézni:

„... A nyelv ténylegesen megfigyelt használata (...) sem tükrözi egyszerűen a nyelvi szabályrendszer által létesített belső hang-jelentés kapcsolatokat. (...) Amit a jelenlétünkben mondanak, azt nem értelmezhetjük a megnyilatkozás fonetikai és szemantikai tulajdonságait meghatározó nyelvi alapelvek egyszerű alkalmazásával. Azok a nem nyelvi jellegű feltevések is szerepet játszanak annak meghatározásában, hogy a beszélők hogyan produkálják, azonosítják és értik meg a beszédet, amelyek a beszélőre és a beszédhelyzetre vonatkoznak.” (CHOMSKY 1973:216)

Itt Chomsky *nyelven kívül*nek minősíti mindazokat a tényezőket, amelyek a mondatok produkálását és megértését valamilyen módon a kommunikáció körülményeivel, a nyelvhasználat összetevőivel kapcsolják össze.

Ha a nyelvészeti leírás olyan kommunikációs-pragmatikai aspektusokra is kiterjed, amelyeket a kompetencia/performancia distinkcióban a performanciához rendeltünk, elmosódik a különbség a nyelvi képesség és a nyelvi képesség realizációja, a nyelvhasználat, a kommunikáció között. De ha a kompetencia fogalmát kiterjesztjük egy olyan „kommunikációs kompetencia” irányába, amely a szűkebb értelemben vett grammatikai képességek mellett a nyelvhasználóknak arra a tudására is kiterjed, hogy nyelvüket képesek a körülményeknek megfelelően a legkülönbözőbb szociális interakciókra adekvát, érvényes módon használni, akkor ez a megkülönböztetés megmarad (PLÉH–TERESTYÉNI 1997).

A nyelvi funkciók kérdése az elméleti nyelvészetben túlmenően az empirikus társadalomtudományban is az érdeklődés előterébe került. Az előbb részletesen is elemzett filozófiai, nyelvelméleti vagy a beszédaktus fogalma köré csoportosult megközelítések a nyelv használatát vizsgálják. Érvelési rendszerükben a hétköznapi kommunikációból vesznek példákat.

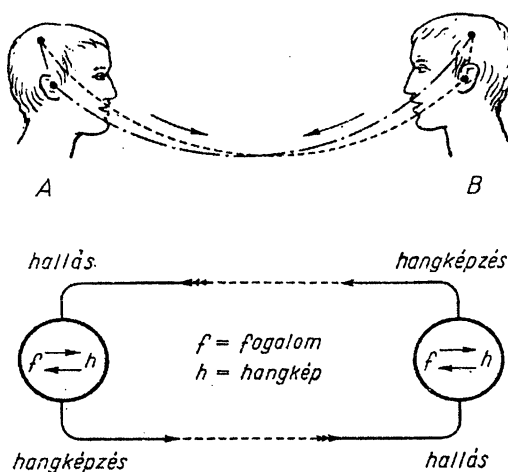
A formális szemantika dinamikus elméletei, a Groenendijk és Stokhof által 1991-ben publikált dinamikus predikátumlogika (GROENENDIJK–STOKHOF 1991), Dekker Episztemikus Dinamikus Predikátum Logikája (DEKKER 1996), Kamp diskurzus-reprezentációs elmélete (KAMP 1981), Heim kartotékváltoztató jelentéstana (HEIM 1982), Karttunen kutatásai (KARTTUNEN 1976) és Alberti ReAL interpretációs rendszere (ALBERTI 2004a, b, 2005) az emberi megnyilatkozás reprezentációjával, azok lehetséges ábrázolási módjával foglalkozik.

A *pragmatika* a nyelv használóját állítja a vizsgálódások középpontjába. Azt kutatja, hogy a mindennapi életben miképpen él a beszélő az absztrakt nyelvi kompetenciája (lásd előbb) nyújtotta lehetőségekkel (SZILI 2004). „A pragmatikus elméletek arra törekednek, hogy a beszélők és a hallgatók gondolkodását magyarázzák...” (KATZ 1977: 19). A pragmatika alapvető kérdései: hogyan függ a jelek használata, illetve értelmezése a jelfelhasználók bizonyos jellemzőitől (például társadalmi hovatartozásától), állapotától, vagy a kommunikációs folyamat jellemzőitől; hogyan fejezzük ki magunkat világosan, úgy, hogy mások értsék is, sőt esetleg elismerjék a véleményünket.

A nyelvtudományi megközelítések közül a saussure-i, a bühleri és a jakobsoni modellek a leggyakrabban idézettek.

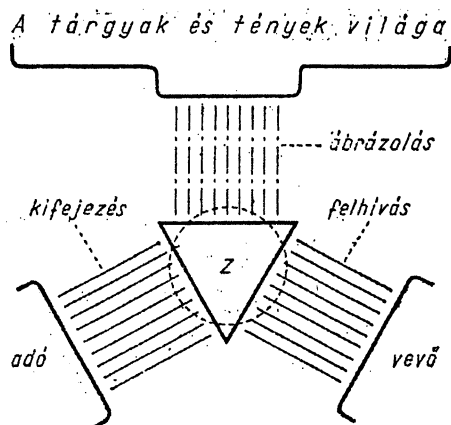
A nyelvész Ferdinand de Saussure 1922-ben megalkotott beszédmodellje (SAUSSURE 1994) a beszéd ismeretátadó és „beszédpartneres” funkcióját hangsúlyozza (2. ábra).

2. ábra: F. de Saussure beszédmodellje

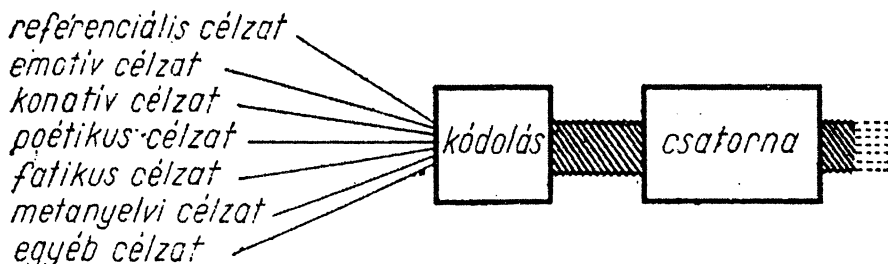
Az emberi beszédet – megtartva a Shannon–Weaver modell tematikáját (lásd az 1. ábrán) – különféle beszédfunkciók definiálásával ábrázolja több kutató is. Karl Bühler modellje (BÜHLER 1982) szerint például a beszédfunkciók három irányba fejtik ki hatásukat. Célozzák a külvilág tárgyainak megjelölését, a beszélő emocionális állapotát és a hallgató személy cselekvéseinek befolyásolását (3. ábra).

3. ábra: K. Bühler beszédmodellje

Roman Jakobson beszédfunkció-rendszere hat funkciót definiál (JAKOBSON 1983, 4. ábra).

4. ábra: R. Jakobson beszédfunkció-modellje

A referenciális funkció célja az ismerettovábbítás, a tények hiteles közlése. Az emotív funkció célja, hogy kifejezésre juttassa a beszélő magatartását azzal szemben, amiről beszél. A konatív funkció a beszédpartner cselekvéseinek befolyásolására irányul. A fatikus funkció célja, hogy létrehozza, meghosszabbítsa vagy megszakítsa a kommunikációt. A metanyelvi funkció a beszédre magára vonatkozó beszéd. A poetikai funkciónak esztétikai hatás elérése a célja azzal, hogy a közleményt helyesen, megfelelő szórenddel fogalmazza meg.

A *nyelvtudományi tradíció a kommunikációt* a nyelvnek a közlés céljára való felhasználásaként értelmezi. Attól függően, hogy ez a felhasználás milyen kontextusba illeszkedik bele, megkülönböztethetünk: verbális/ nem verbális kommunikációt; szándékolt/ metakommunikációt; interperszonális/intraperszonális kommunikációt; személyközi/ tömegkommunikációt; egynyelvű/ többnyelvű kommunikációt; szóbeli/ írásbeli kommunikációt; formális/ informális kommunikációt; üzleti/ magánéleti kommunikációt. Az itt felsorolt lexémák mind antonimák.

A kommunikáció fajfogalmainak fölé-, illetve alárendeltségi viszonyai e tárgykörben a következőképpen írhatók fel:

[1] kommunikáció

[2] mesterséges kommunikáció (rendszer–rendszer); emberi kommunikáció (ember–ember, ember–állat, ember–rendszer); állati kommunikáció (állat–állat, állat–ember, állat–rendszer).

[3b] verbális/nyelvi kommunikáció; nem verbális kommunikáció

[4b] vizuális kommunikáció; paralingvisztika

[5b] testbeszéd; paralingvisztika³

[6a] tenyérgeztusok, kézfogás; kézgeztusok (pl. a tenyér összedörögölése, összekulcsolt kéz, markolás, hüvelykujj-felmutatás); archoz illesztett kézgeztusok (pl. szájörzés, orrárintés, szem- és füldörzsölés, gallérhuzogatás, állsimogatás); kargeztusok (pl. a kar összefonása); lábgeztusok (pl. lábkeresztelés); fejgeztusok; testhelyzetek; szemjelzések (pl. tekintet, nézési módok, kacsintás); személyes zóna és terület megnyilvánulása

[6b] hangszín; egyéni prozódia; parafonikus sajátosságok; hangulat, stb.

1.8. A verbális kommunikáció terminus meghatározása

Az interdiszciplináris áttekintés és a felvázolt terminológiai szintek alapján világosan beigazolódni látszik az, hogy az emberi *kommunikációt* a különböző tudományterületek egyrészt másképpen határozzák meg, másrészt más elemeit

³ A paralingvisztika kifejezés ismételése nem szerzői hiba. A paralingvisztika fogalma egyrészt jelenti annak a tudományágnak a megnevezését, amely a beszélő gesztusaiban, testtartásában, cselekvéseiben megnyilvánuló nyelvvel foglalkozik, s ez alapján tekinthetjük a testbeszéd szinonimájának; másrészt jelenti a nyelv adott személyre/személyekre jellemző aspektusait (egyéni hangszín, egyéni prozódia, parafonikus sajátosságok, életkor, hangulat stb.) tanulmányozó tant.

hangsúlyozzák attól függően, hogy az adott paradigma milyen tulajdonságokkal rendelkezik.

A fentiek figyelembevételével a *verbális kommunikáció* terminus definíciója a szerző megközelítése szerint: a *verbális kommunikáció adott térben és időben megvalósuló szóbeli közlésfolyamat, mely személyiségek (kommunikációs partnerek) között zajlik egy közös jelrendszer, a nyelv használatának a segítségével és éri el célját, a személyiségek tudati folyamatainak befolyásolását.*

2. A nem verbális kommunikációval foglalkozó tudományterületek áttekintése

A következőkben azoknak a tudományágaknak a megközelítéseit ismertetem, amelyek konkrétan (és kizárólag) a *nem verbális kommunikációval* foglalkoznak.

2.1. A nem verbális kommunikáció iránti tudományos érdeklődés fejlődése

A karaktertan és a fiziognómia koncepcióiban az fogalmazódott meg, hogy az arcvonások valamiképpen tükrözik, tartalmazzák a jellemvonásokat és ez a személypercepcióban felhasználható. A 17. és 18. század fiziognómiai irányzatai már magukba olvasztották a kor anatómiai és idegéletteni ismereteit (DARWIN 1963). A 19. század előtt a nem verbális kommunikációval kapcsolatban a jelek, a díszítések, a ruhák és a státuszjelző tárgyak mindennapi alkalmazásának gyakorlatán kívül – és nem konceptuálisan – csak a nyelvhez hasonló jelrendszereket igyekeztek vizsgálni (süketnémák számára készült korai jelrendszerek, a koreográfia kezdetei stb.). A 19. században a pszichológiai érzelmekutatás volt az, amely a lélektant leginkább a nem verbális kommunikáció most már konceptuális vizsgálata felé terelte a behaviorista szemlélet jegyében.

A korai szociálpszichológiában fogalmazódtak meg azután közvetlenül a nem verbális kommunikációra vonatkozó első kérdésfeltevések és formulációk.

A tudományos előfeltételek létrejötte mellett nagy szerepe volt a nem verbális kommunikációkutatás kibontakozásában az utóbbi száz év új technikai eszközeinek. A fényképezés lehetővé tette a kommunikatív jelentőségű interakciós pillanatok megörökítését. A festészetben és a szobrászatban megjelent az interaktív viselkedés mint téma. A 19-20. század fordulója előtti statikus kép azután megmozdult, a hang egyelőre nem volt rögzíthető, de a némafilm szükségszerűvé tette a mimikai és geszturális kommunikáció felhangosítását. A telefon és a rádió megjelenése is hamar ösztönzővé tette a hangban rejlő sokféle, a beszéd-től kü-

lönvásztható információk sokaságának leírását. Ennek nyomán került sor a verbális nem verbális kommunikációs csatornák definiálására és vizsgálatára. Ekkor már nemcsak a mimika, hanem a kifejező mozgások és megnyilvánulások vizsgálata is érdekessé vált az amerikai szociálpszichológiában (BUDA–LÁSZLÓ 1981). Az expresszív mozgások vizsgálatából paralingvisztika lett, kialakult Birdwhistell, Scheflen és mások kutatásai nyomán a kinezika, majd megjelentek az első formális kommunikációs elméletek (i.m.).

A döntő és diszciplínateremtő korszak az 1950-es évek eleje volt. Bateson és Rueschsel munkássága nyomán megfogalmazódott az interperszonális kommunikáció elmélete és a metakommunikáció koncepciója, mely az emberi kommunikációt kétszintűnek tekinti: megkülönbözteti a direkt – többnyire társadalmilag eltanult – kódban folyó kommunikációt a metakommunikációtól, amely azt magasabb szinten minősíti.

A jelenkori kommunikációkutatásokat inspirálja az a tény, hogy a kommunikáció modellje egy heurisztikus modell, amely olyan viszonylatokra mutat rá, amelyek minden tevékenységben megvannak és lényeges szerepet játszanak (BUDA 1981).

2.2. A nem verbális kommunikáció terminus mint lexéma elemzése

Egy terminológiai elemzés alapvető kérdése, hogy vajon milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie egy kifejezésnek, hogy azt terminusnak tekintsük. Ebben a terminuselemzésben két megközelítést veszek figyelembe. Az egyik a kifejezés definíciója (FÓRIS 2005:37), a másik pedig a terminológiai rendszerezéshez szükséges általános érvényű alapelvek vizsgálata (KLÁR–KOVALOVSKY 1955: 41-43).

A következő definíció szerint (FÓRIS 2005:37) egy kifejezést terminusnak kell tekintenünk, ha az: „egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel, vagy ezek kombinációja” (vö. BESSÉ et al. 1997:152).

Klár és Kovalovszky összegző munkája (1955:41-43) nyolc pontban foglalja össze a műszók és műkifejezések alkotásának alapelveit. Ezekből csak három terminológiai kritériumot emelek ki a *nem verbális kommunikáció* terminus elemzésével kapcsolatban.

1) A terminus *jellege*: a *nem verbális kommunikáció* terminus egy több szóból álló lexikai egység.

2) A terminus *helyesírása*: a terminus használata során megfigyelhető az idegen (egyébként találó) kifejezés tükörfordítása (ti. [ang.] *non-verbal communi-*

cation). Számos szakkönyvben és kiadványban megfigyelhetjük, hogy bár a magyar nyelv helyesírása szerint „*nem verbális kommunikáció*”-nak kellene írni a kifejezést, sok esetben találunk példát a „*nonverbális kommunikáció*” vagy a „*nem-verbális kommunikáció*” írásmódra, melyek idegen helyesírási hatást tükröznek.

3) A terminus *illeszkedése* a magyar nyelvbe: fonológiailag és morfológiailag a terminus megfelel a magyar nyelv szabályainak.

2.3. A nem verbális kommunikáció terminus meghatározása

Mielőtt a *nem verbális kommunikáció* terminus definíciójára rátérnék, annak az állításnak az igazságértékét vizsgálom meg, amelyet a tanulmány elején munkahipotézisnek neveztem. Nevezetesen azt, amit a *nem verbális kommunikáció* megnevezés sugall, hogy ti. a benne szereplő *nem* tagadószó azt indukálja, hogy minden *kommunikáció*, amely nem tartozik a *verbális kommunikáció* fogalmába, az *nem verbális*nak tekinthető.

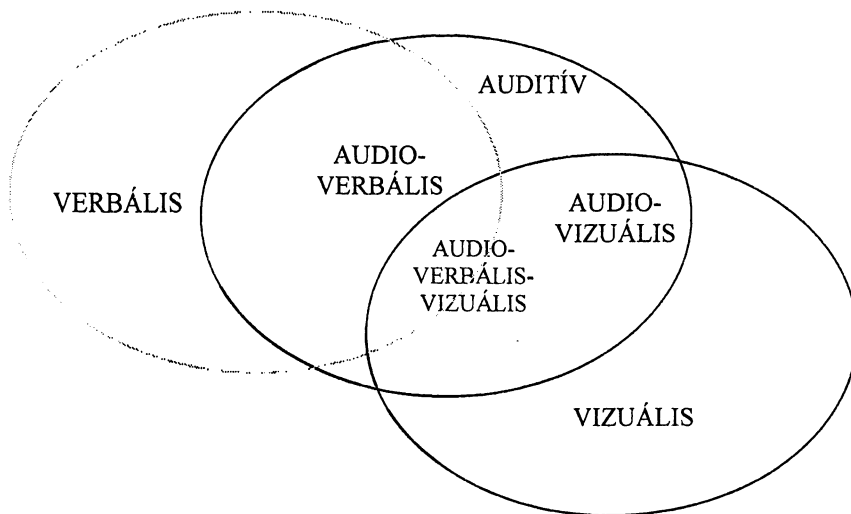
Ez a hipotézis két okból sem bizonyult életképesnek. Egyrészt azért, mert azok a tudományos megközelítések, amelyek foglalkoznak az emberi *kommunikáció* mindkét vetületével, a *nem verbális kommunikációt* a *verbális kommunikáció kiegészítőjeként* fogják fel (lásd 1.1. és 1.3. fejezetek). Másrészt azért, mert ez a problémafelvetés nem oldható meg ilyen egyszerűen, csupán két fogalom kapcsolatának a vizsgálatával. Ez azt jelenti, hogy a kérdés nem vizsgálható *csupán* a két fogalom dimenziójában, hanem bele kell illeszteni a *kommunikáció többféle formájának* (verbális, auditív, vizuális stb.) rendszerébe.

Érzékszerveinken keresztül többféle információt gyűjthetünk a körülöttünk lévő világról, és attól függően, hogy melyik érzékszervünkön vagy érzékszerveinken keresztül érkezik az információ, megkülönböztetünk: *verbális, auditív, vizuális, érintéses, szaglason alapuló és ízlésen alapuló kommunikációs formákat*. A következő ábrán a *kommunikációnak* a könnyen érthetőség és az átláthatóság miatt csak három megjelenési formájának kapcsolatát mutatom be.

Az 5. ábra azt mutatja, hogy a kommunikációs folyamat egy adott pillanatában a kiválasztott három kommunikációs fajtából melyek jelenhetnek meg és hogyan. Több eset lehetséges: az ábra belsejéből haladva *audio-verbális-vizuális kommunikációs helyzet* az, amikor a kommunikációs partnerek egy térben és időben hallják, látják egymást és közben közlésfolyamat zajlik közöttük. *Audio-verbális kommunikációról* beszélhetünk abban az esetben, ha a kommunikációs partnerek nem egy ugyanazon térben tartózkodnak, azaz nem egy helyen van-

nak, de egy kommunikációs csatorna segítségével hallják egymás megnyilatkozását.

5. ábra: A kommunikáció három megjelenési formájának kapcsolata

Ha visszatekintünk a *verbális kommunikáció* terminus definíciójához, valójában azt vesszük észre, hogy ez a definíció az *audio-verbális-vizuális* és az *audio-verbális kommunikáció* definíciója. Miért? Mert nem beszélhetünk *pusztán verbális kommunikációról* (lásd még egyszer 1.8. fejezet fonetika része). A fenti ábrán a *verbális kommunikáció* halmaza szürkével látható – az 5. ábra színjelölése is szemléltetni kívánja az ehhez tartozó kommunikációs helyzeteket.

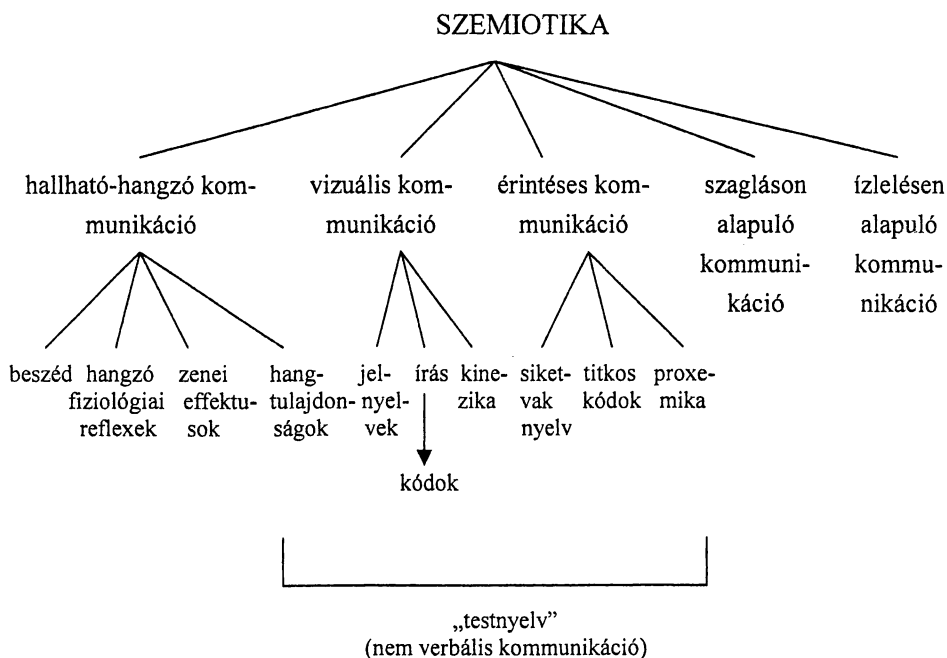
A *verbális kommunikáció* tehát két dimenzióban értelmezhető terminus. Az egyik vetülete az a *verbális*, amelyet a *verbális – nem verbális kommunikáció* dimenziójában értelmezhetünk, a másik pedig az a *verbális kommunikáció*, amelyet az 5. ábra segítségével mutattam be.

Az 5. ábra azt is próbálja érzékeltetni, hogy az *audio-verbális* és az *audio-verbális-vizuális kommunikáción* kívül található mezők a nem verbális kommunikáció részei. Itt a *nem verbális kommunikáció* terminusába az *auditív*, a *vizuális*, az *audio-vizuális* kommunikációs helyzetek tartoznak bele. *Auditív kommunikációról* beszélhetünk abban az esetben, ha valaki nem egy térben tartózkodik a kommunikációs partnerével, ezért fütytyelet használ figyelmének felhívására, aminek meghallása után az fütytyel válaszol erre a jelre. Ebben az esetben a kom-

munikációs partnerek *csak* hallották a füttyjeleket. *Vizuális kommunikáció* akkor létesül, ha az információ *csak* vizuálisan érhető el – a kommunikációs partnerek nem beszélgetnek egymással, *csak* látják egymás arckifejezését (gesztikulálnak) és ebből vonnak le következtetéseket a kommunikációjuk során. *Audio-vizuális kommunikáció* akkor zajlik, amikor a kommunikációs partnerek hallják és látják is egymást. Például az egyik kommunikációs partner integet a másiknak, amire a másik visszainteget. Az integetést nem kíséri semmiféle beszéd, mert a partnerek ezt a jelzést egységesen értik, de szükséges, hogy lássák egymást annak érdekében, hogy fogják egymás jelzéseit.

Az 5. ábra nem tartalmazza az *érintéses*, a *szagláson* és az *ízlelésen* alapuló kommunikációs fajtákat, mert ezek bevonása az ábrát áttekinthetetlenné tenné. David Crystal (1998:495) alábbi ábrája a következőképpen mutatja be ezeket és viszonyait:

6. ábra: A nyelv és a szemiotika egyéb területeinek viszonya

Crystal ábrájáról többféle, igen fontos megállapítást tehetünk: 1) az érzékszervek mentén közelít a kommunikációs fajtákhoz; 2) megjeleníti az *audio-verbális* (lásd nála: hallható-hangzó) kommunikációt, de belemossa a kategóriába

az auditív elemeket (lásd például zenei effektusok); 3) a *nem verbális kommunikáció* szinonimájaként értelmezi a „testnyelv”-et⁴, amelybe megközelítése szerint a vizuális és az érintéses kommunikáció tartozik.

Következésképpen elmondhatjuk, hogy: 1) nem elhibázott lépés az érzékszerveken keresztül megközelíteni a kommunikációt; 2) az *audio-verbális kommunikáció* meglétét nemcsak jelen tanulmány szerzője ismerte fel; 3) jelen tanulmány szerzője a *nem verbális kommunikációt* sokkal tágabb értelemben használja, mégpedig a következőképpen: a *nem verbális kommunikáció olyan adott térben és időben megvalósuló közlésfolyamat, amely személyiségek (kommunikációs partnerek) között zajlik egy közös jelrendszer, de nem a nyelv segítségével éri el célját, a személyiségek tudati folyamatainak befolyásolását.*

E meghatározás alapján a *nem verbális kommunikáció* fogalmába nemcsak a már fentiekben ismertetett *auditív*, a *vizuális*, az *audiovizuális kommunikációs* helyzetek tartoznak bele, hanem az *érintéses kommunikáció* is. Ez a kommunikáció fajta a testi érintkezés és az emberek közötti fizikai távolság sokféle kifejezésére képes.

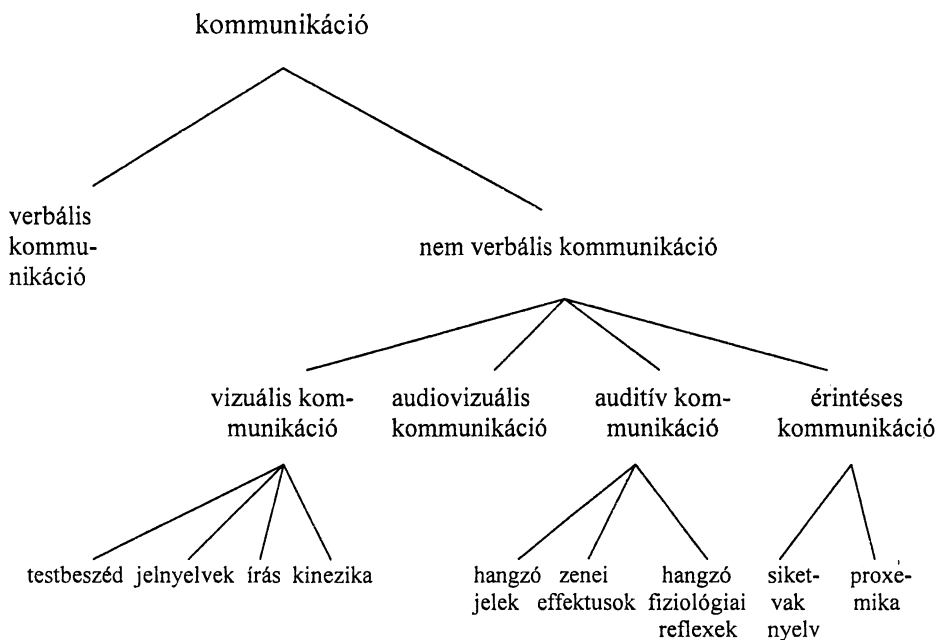
A *szagláson és az ízlésen alapuló információfeldolgozást* jelen tanulmány szerzője nem tekinti a *nem verbális*, emberi *kommunikáció* részének, mert az információszerzés folyamatában ezek csak *egyoldalú* információkat nyújtanak a kommunikációs partnerek számára, valójában információcsere – azaz *kommunikáció* – ezekben az esetekben nem jön létre. A *szagláson* alapuló információszerzésre példa lehet parfümök használata, mely az emberi társadalomban elsősorban szexuális funkcióval bír. Az *ízlésen* alapuló információfeldolgozást nagyon nehéz megbízható következtetésekre használni, mert senki sem gondolhatja, hogy ha például a főnöke meghívja otthonába ebédelni és felesége nagyon rosszat főz, akkor az egyértelműen azt jelenti, hogy főnöke nem szereti.

Mindezek után a *kommunikáció* fogalma két fajfogalomra bontható tehát: *verbálisra* és *nem verbálisra*. A *nem verbális kommunikáció*nak összesen négy fajfogalma van: a *vizuális*, az *auditív*, az *audiovizuális* és az *érintéses kommunikáció*.

⁴ Sajnos Crystal a „testnyelv” (body language) kifejezést nem fejti ki részletesen, de jelen tanulmány szerzője nem tekinti a nem verbális kommunikációt a „testnyelv” vagy a testbeszéd szinonimájának (lásd 7. ábra).

A nyelvi kommunikáció terminus terminológiai fája tehát a következő:

7. ábra: A kommunikáció terminus terminológiai fája

3. Konklúzió

A *nem verbális kommunikáció* szakkifejezés terminológiai vizsgálata kapcsán a következő megállapításokat tehetjük a fenti gondolatmenet következtében.

Az emberi *kommunikáció* interdiszciplináris terminus, mert több tudományterület vizsgálja, elemzi ezt a tevékenységet. A *kommunikáció*nak több definíciója is kialakult attól függően, hogy melyik paradigma mentén közelítünk a fogalomhoz. A *verbális* és *nem verbális kommunikáció* terminusok *nem ellentétes* kifejezések, hanem egymás kiegészítői. A *verbális* és a *nem verbális kommunikáció* terminusok definíciója akkor lehet tökéletes, ha az emberi kommunikáció összes fajtáját figyelembe vesszük a kérdés megválaszolásánál.

Meg kell jegyeznünk azonban egyrészt, hogy a nyelvhasználat egyik természetes jellemzője az, hogy a nyelvhasználók igyekeznek rövid, szemléletes kifejezéseket használni – ezért indokolt a köznyelvben a *verbális* és a *nem verbális* kifejezések használata, nem pedig az (egyébként terminológiailag tökéletesebb) *audio-verbális-vizuális kommunikáció* és *audioverbális kommunikáció* terminu-

sok használata. Másrészt a *verbális* és a *nem verbális kommunikáció* terminusok – mint ahogyan azt az 1. fejezetben láhattuk – a tudományos tradíciókban is használatos kifejezések. A kutató problémája azonban sokszor akkor kezdődik, ha ezeket a gyakran használt kifejezéseket terminológiai elemzésnek veti alá.

IRODALOM

- ALBERTI Gábor (2004a): *ReAL Interpretation System*. – In: HUNYADI et al. (szerk.): 1-12.
- ALBERTI Gábor (2004b): *Lifelong Discourse Representation Structures*. – In: POESIO–TRAUM (eds.): 13-20.
- ALBERTI Gábor (2005): *Generalized Truth-Conditional Interpretation in ReAL Interpretation System*. Elhangzott: 9th Nemzetközi Pragmatikai Konferencia. International Pragmatics Association, Riva del Garda, 2005. július 10-15.
- ARISZTOTELESZ (1982): *Rétorika*. Budapest: Gondolat.
- AU, Terry Kit-fong (1983): Chinese and English counterfactuals: the Sapir–Whorf hypothesis revisited. *Cognition* 15:155-187.
- AUSTIN, John Langshaw (1962): *How to Do Things with Words?* Oxford: Clarendon Press
- B. PAPP Eszter (2006): *Néhány színnév terminológiai vizsgálata*. [Jelen kötetben.]
- BALÁZS Géza (2004): Gesztuskommunikáció. *Forrás* 3:120-124.
- BESSÉ, Bruno de – NKWENTI-AZEH, Blaise – SAGER, Juan C. (1997): Glossary of terms used in terminology. *Terminology* Vol. 4/1:117-156.
- BUDA Béla (1981): *Bevezetés*. – In: BUDA–LÁSZLÓ (szerk.): 7-18.
- BUDA Béla (1994): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula
- BUDA Béla – LÁSZLÓ János (szerk.) (1981): *Beszéd a szavak mögött*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- BÜHLER, Karl (1982): *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Stuttgart: UTB
- CARNAP, Rudolf (1975): *Jelentés és szinonímia*. – In: HORÁNYI–SZÉPE (szerk.): 151-171.
- CHOMSKY, Noam (1973): *A nyelv formális természete*. – In: SZÉPE (szerk.): 215-283.

- CRAIG, Robert T. (1999): *Communication as a Practical Discipline*. – In: DERVIN et al. (eds.): 97-122.
- CRYSTAL, David (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó
- CSIZMADIA József (szerk.) (2005): *Tavaszi Szél 2005 Konferenciakiadvány*. Debrecen: Doktoranduszok Országos Szövetsége
- DAHNKE, Gordon L. – CLATTERBUCK, Glen W. (1990): *Human communication: theory and research*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company
- DARLEY, John. M. – GLUCKSBERG, Sam – KAMIN, Leon J. – KINCHLA, Ronald A. (1981): *Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- DARWIN, Charles Robert (1963): *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése*. Budapest: Gondolat
- DEKKER, Paul (1996): The Values of Variables in Dynamic Semantics. *Linguistics and Philosophy*. 19:211-257.
- DERVIN, Brenda et al. (eds.) (1999): *Rethinking Communication*. Vol. 1. California: Sage, Newbury Park
- FORGAS, Joseph P. (1989): *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat, 132-170.
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia
- FREGE, Gottlob (1980): *Jelentés és jelölt*. – In: RUZSA (szerk.): 156-190.
- GÁSZPOR Réka (2004): *Verbális és nonverbális kommunikáció*. Budapest: Pont
- GRIFFIN, Em (2001): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat
- GROENENDIJK, Jeroen – STOKHOF, Martin (1991): Dynamic Predicate Logic. *Linguistics and Philosophy* 14:39-100.
- GROENENDIJK, Jeorgen – JANSSEN, Thomas – STOKHOF, Martin (eds.) (1981): *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam: Mathematical Centre
- HEGEDŰS József (2000): „Nyelvi világkép” – magyar nyelv – idegen nyelv. *Magyar Nyelvőr* 126/2:129-139.
- HEIM, Irene (1982): *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Ph.D. thesis, Amherst: University of Massachusetts. New York: Garland
- HORÁNYI Özséb (szerk.) (2003): *Kommunikáció. Válogatott tanulmányok*. Budapest: General Press
- HORÁNYI Özséb – SZÉPE György (szerk.) (1975): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat
- HOVLAND, Carl – IRVING, Janis – KELLEY, Harold (1953): *Communication and Persuasion*. New Haven: Yale University. Conn. 17.

- HUNYADI László – RÁKOSI György – TÓTH Enikő (eds.) (2004): *Preliminary Papers of the Eighth Symposium on Logic and Language*. Debrecen: Debreceni Egyetem
- JAKOBSON, Roman (1983): *Dialogues*. Mass. Cambridge: MIT P XII.
- KÁNTOR Gyöngyi (2005): *Diskurzusreprezentációról kommunikációelméleti megközelítésben*. – In: CSIZMADIA (szerk.): 188-191.
- KAMP, Hans (1981): *A theory of truth and semantic representation*. – In: GROENENDIJK et al. (eds.): 277-322.
- KATZ, Jerrold J. (1977): *Propositional structure and illocutionary force*. New York: Crowell
- KARTTUNEN, Lauri (1976): *Discourse Referents*. – In: MCCAWLEY (ed.): 363-385.
- KASSAI Ilona (1998): *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KASSAI Ilona (2005): *Nyelvi kompetencia és kommunikatív kompetencia viszonya az elsőnyelv-elsajátítás folyamatában*. Előadás a Nyelvi kompetencia – Kommunikatív kompetencia című konferencián (2005. október 24-25.)
- KENESEI István (szerk.) (1984): *A nyelv és a nyelvek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KLÁR János – KOVALOVSKY Miklós (1955): *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. Budapest: MTESZ
- MANDELBAUM, David (ed.) (1951): *Selected Writings*. Berkeley, CA: University of California
- MCCAWLEY, James D. (ed.) (1976): *Notes from the Linguistic Underground, Syntax and Semantics 7*. New York: Academic Press
- PEASE, Allan (1989): *Testbeszéd*. Budapest: Park Kiadó
- PINKER, Steven (1999): *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex
- PLÉH Csaba – TERESTYÉNI Tamás (1997): *Jelentés és használat: A kommunikáció kutatása a szemantika és a pragmatika határán*. – In: PLÉH et al. (szerk.): 7-27.
- PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (1997): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó
- POESIO, Maximo – TRAUM, David (eds.) (2004): *Gothenburg Papers in Computation Linguistics*. Gothenburg: Fourth Workshop on the Semantics and Pragmatics of Dialogue
- RICHARDS, Ivor Armstrong – OGDEN, Charles Kay (1946): *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the*

- Science of Symbolism*. 8th ed. 1923. Reprint, New York: Harcourt Brace Jovanovich
- RÓKA Jolán (2003): *Kommunikációtan: Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Budapest: Századvég
- RUZSA Imre (szerk.) (1980): *Logika, szemantika, matematika*. Budapest: Gondolat
- SAPIR, Edward (1951): *The Status of Linguistics as a Science*. – In: MANDELBAUM (ed.): 207-214.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1994): *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot
- SHANNON, Claude E. (1986): *A kommunikáció matematikai elmélete: az információelmélet születése és távlatai*. Budapest: Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár
- SZABÓ Miklós (2001): *Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. Prudentia Iuris. Miskolc: Bíbor
- SZÉPE György (szerk.) (1973): *A nyelvtudomány ma*. Budapest: Gondolat
- SZILÁGYI Barnabás (szerk.) (2004): *Kommunikáció: Szöveggyűjtemény*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar
- SZILI Katalin (2004): *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta
- TAYLOR, John R. (1995): *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press
- VOIGT Vilmos – BALÁZS Géza (szerk.) (2003): *A magyar szemiotika olvasókönyve*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- WATZLAWICK, Paul – BEAVIN, Janet H. – JACKSON, Don D. (2003): *A kommunikáció két axiómája*. – In: HORÁNYI (szerk.): 98-101.
- WEAVER, Warren (2003): *A kommunikáció egy matematikai modellje*. – In: HORÁNYI (szerk.): 17-25.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- WORTH, Sol – GROSS, Larry (1974): Symbolic Strategies. *Journal of Communication* 24/4:27-39.

**ADALÉKOK A SZÁMÍTÓGÉP TERMINUS
MEGSZILÁRDULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ
(A MAGYAR TUDOMÁNY, A MŰSZAKI ÉLET
ÉS A MAGYAR NYELVŐR CÍMŰ FOLYÓIRATOK TÜKRÉBEN)**

SZÖLLŐSY ÉVA
szeval@freemail.hu

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja

A terminológia kérdései iránt egyre több területen tapasztalható kiemelt érdeklődés többek között azzal magyarázható, hogy napjainkban az új terminusok bevezetése mindennapos feladat lett, a tudományos-technikai robbanás időszakát a fogalmak nagy méretű és sebességű gyarapodása jellemzi, ami a nyelvi változásokban a terminusok számának ugyanilyen drasztikus növekedéséhez vezet. Miközben a terminusalkotás folyamata felgyorsult, megmaradt az az igény, hogy ebben a folyamatban a társadalom minél szélesebb rétegei vegyenek részt, hiszen *a terminusok kialakulásához szükséges a nyelvi közösség befogadó megerősítése* is. A *számítógép* terminus megjelenésének és elfogadásának története a múlt század ötvenes-hetvenes éveiben jól szemlélteti a használatba kerülés el-
lentmondásait.

A történet sajátossága, hogy megjelenésétől kezdve a szakma magyar terminussal jelölte a *computert*, lényegében a *számológép* és a *számítógép* elnevezések versengtek egymással. (A *computert* szakmabeli ritkán és akkor is inkább csak írásban használta, és ha már, akkor angol írásmóddal.) A kezdetben egyeduralkodó *számológép* pozíciója lassan, de folyamatosan gyengült. Amikor 1968 novemberében megalakult a Neumann János *Számítógéptudományi Társaság*, a vitát akár eldöntöttnek is lehetett volna tekinteni, ennek ellenére a *számológép* folytatta utóvéd-harcait, amíg a *computer* magyarul végül egyértelműen *számítógép* lett.¹

¹ Bár a múlt ma is visszaköszön. Neumann (2003) 1964-ben és 1965-ben megjelent fordításokat is tartalmaz, amelyekben még *számológép* szerepel. Az angol terminológia

Talán a kezdeti egy-másfél évtized bizonytalanságának is betudható, hogy a hazai nyelvművelés nem állt ki eléggé a magyar szóhasználat mellett. A szakmán kívüliek tábora, főleg a nem-szaksajtó előszeretettel használta és a mai napig használja az idegen *komputer*, ritkábban a *komputér*, *kompjuter*, *kompjúter* változatokat, de létezik a *computer* alak is. A nyelvművelők nem irtották-irtják ezeket tüzzel-vassal, noha ajánlják helyettük a *számítógépet*. Az idegen változatok közül mégis az egyébként igen vitatható *komputer* kapott polgárjogot.²

Ebben a dolgozatban egy kutatás első szakaszának eredményeképpen annak bemutatására teszek kísérletet, hogy *három eltérő profilú periodikában* hogyan tükröződik a *számítógép* terminus megszilárdulása.³

(Az utóbbi évtizedben a személyi számítógépek elterjedtek szinte minden munkahelyen és családi otthonban, így nem válik szét élesen a szakmabeliek és a kívülállók köre. Leginkább PC-ket azaz „pécé”-ket emlegetünk, ami azonban gyakorisági kérdés, és nem ingatja meg a *számítógép* terminus szilárdságát. A jelen dolgozat ezzel a korszakkal már nem foglalkozik.)

szempontjából is érdekes idézni a szerkesztőnek „A számológép és az agy” című íráshoz fűzött lábjegyzetét: „A felhasznált fordításban a *computer* kifejezést *számológépként* és nem *számítógépként* fordította Szalai Sándor. Ebben a kiadásban is megtartottuk ezt a változatot, azt remélve, hogy ez a választás annak ellenére sem okoz zavart, hogy a Neumann korábbi írásaiban még előnyben részesített *computing machine* kifejezés magyarul ugyancsak *számológépként* szerepel a korábbi oldalakon közölt tanulmányok fordításai-ban.” (2003:259)

² Legutóbb 2005 novemberének végén a forum.index.hu nyelvi rovatában élénk eszmecsere folyt a kérdésről, ld. például a <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9031942&la=49609680> helyen Kis Ádám 552-es hozzászólását és a környező véleménynyilvánításokat. A *komputer* változat Kis Ádám emlékezete szerint az *Élet és Tudomány* egyik szerkesztőjének ajánlásából származik a *computer* ún. latinizáló átvételével, aminek valójában a *komputátor* alakot kellett volna eredményeznie (és ez az alak fel is vetődött, csak hamar feledésbe merült). A *kompjúter* pedig „annak a tendenciának felelt meg, amelyik az angol szavakat meg akarta tartani, de fonetikusán átírva. Ez az elv a SZÁMOK 1970-ben kiadott szótárában jelent meg megfogalmazva, máig tartó emléke a *fájl*. Az indok a helyesírási szabályzatnak az a pontja, mely szerint a meghonosodott idegen szavakat fonetikusán át kell írni (pl. *dízel*).” Az idegen terminusokat a szakma Kis Ádám szerint sem használta. (Kis Ádám szóbeli közlése 2005). Itt köszönöm meg Kis Ádámnak, hogy a Neumann János írásait tartalmazó magyar nyelvű kötetre és az internetes fórumra felhívta a figyelmemet.

³ Jelenleg egyrészt az idegen szinonimák használatának feltárásával, másrészt a teljes szinonimabokor sorsának komplex elemzésével folytatom a kutatást, más források alapján és más módszerek alkalmazásával. Például a *számológép-számítógép* vita és a *computer-komputer-komputér-kompjuter-kompjűter* eszmecsere napilapokban is zajlott, és a számítástechnikai szakszótárak elemzése ugyancsak szolgál bizonyos tanulságokkal (bár a jelen kontextusban nem a fogalom definiálása érdekes).

1.2. Az adatok forrásai

A *Magyar Tudomány*, a Magyar Tudományos Akadémia lapja, 1956-ban indított új folyamat. Hírt adott többek között a számítástechnikai tudományos élet eseményeiről, és bizonyos fókig követhető benne a számítástechnika behatolása a különböző tudományágakba. Az 1956-1970 között kiadott évfolyamokat néztem végig, vagyis a kezdetektől a Neumann-társaság megalakulását követő évekig terjedő időszakot. A *Műszaki Élet* 1955-ben indult a MTESZ lapjaként, tehát nem számítástechnikai szaklap, de címének megfelelően tükrözi a számítástechnika betörését a műszaki élet területeire. Az 1955-1968 közötti évfolyamokat néztem át. Végül a *Magyar Nyelvőr* évfolyamait tekintetem át 1956-tól 1984-ig. Ez utóbbi folyóiratokat két szempontból vizsgáltam: (1) hogyan nevezték a nyelvészek a számítógépet az évek során, és (2) foglalkoztak-e a *computer* magyarításának kérdésével (alig-alig foglalkoztak).⁴ A felhasznált további forrásoknak (a *Számítástechnika* és a *Magyar Nyelv* című folyóiratoknak és szótáraknak) kisebb a jelentősége, adataik inkább érdekességnek tekinthetők.

1.3. A tanulság

A bemutatott folyamatot programozóként-szoftveresként csaknem a kezdetektől végigéltem. Az adatok gyűjtését abban a hitben kezdtem, hogy *speciális helyzet* tel állunk szemben, ugyanis annak idején a különböző megnevezések ellenére mindig mindenki tudta, miről van szó, tehát *a történet csupán azt fogja példázni, hogy egy terminus kiforrása mennyire hosszú időt vehet igénybe*. A *mindenki* két halmazt egyesített: kezdetben igen kicsi volt a szakmabeliek száma, akik a megnevezéstől függetlenül valóban tudták, mi az a számítógép, és igen nagy volt a kívülállók száma, akik ezt nem tudták, de a megnevezéstől függetlenül ugyanarra a *misztikus újdonságra* gondoltak (körülbelül úgy, ahogyan a *szférák zenéje* ugyanazt jelenti valamennyiünk számára anélkül, hogy tudnánk, milyen is lehet az).

Csaltak az emlékeim, *nincs speciális helyzet*. Hiába volt tisztázott – így vagy úgy – a *fogalom*. A hazai számítástechnika kezdeteiről olvasva bizony távolról sem mindig egyértelmű, hogy a különböző nevek mögött *elektronikus digitális számítógép* húzódik-e meg. Számomra a vizsgálatnak az a tanulsága, hogy várakozásaimmal ellentétben ebben az esetben is igaz a terminológia közhelyszámba

⁴ A folyóiratokat természetesen nem olvastam el betűről-betűre, de valahányszor gyanítható volt a számítógép felbukkanása, igen gondosan pásztáztam végig a szöveget.

menő alapszabálya: *az elnevezések bizonytalansága igenis zavarja a közlemények megértését.*

1.4. A terminusalkotás megoldása – a feladat felmerülése előtt

1955. április 13-án Neumann János magyar nyelvű interjút adott az „Amerika Hangja” rádióadó számára. Az interjúban következetesen a *számítógép* terminust használta (NEUMANN 2003:383). Akik 1955-ben hazánkban az „Amerika Hangja”-t hallgatták, nyilván nem az ilyen beszélgetések iránt érdeklődtek igazán. Akik utóbb bizonytalankodtak vagy okoskodtak a *computer* magyarítása vagy nem-magyarítása vagy hogyan-magyarítása kérdésében, nyilván nem tudták, gyakorlatilag nem tudhatták, hogy a legilletékesebb magyar szóhasználat minden ezirányú elmélkedést okafogyottá tett, még mielőtt az első gépek Magyarországon megjelentek volna.

2. A Magyar Tudomány szóhasználat (1956-1970)

A *Magyar Tudomány* c. folyóirat legelső száma közli a korszak nagy szaktekintélyének, Tarján Rezsőnek az írását *A kibernetika fő problémái* címmel (*MaTud* 1956:43-62), ami mutatja, hogy a téma igen fontos volt az akkori tudományos életben. Amikor Tarján Rezső következetesen *elektronikus számológépekről* beszél, nyilvánvalóan a ma már *számítógépnek* nevezett eszközökre kell gondolni. A második számban is megjelenik egy dolgozat a kibernetikáról, amelyet a neurofiziológia szempontjából elemez Lissák Kálmán (*MaTud* 1956:181-190). Ebben is szó van *elektronikus számológépekről*, de szerepelnek az *elektromos számoló automaták* és a *kibernetikai automaták* kifejezések is, amelyek alapján csak következtetni lehet, hogy az előbbiek nagy valószínűséggel nem számítógépek, hanem villamos számológépek, az utóbbiak pedig egy nagyobb kategóriát jelölnek, amelybe beletartoznak a számítógépek is. Ugyanebben a számban a korszak másik nagy szaktekintélye, a matematikus Rényi Alfréd szintén *elektronikus számológépeket* és egyszerűen *számológépeket* emleget, ezek mellett használja a *korszerű, gyors működésű számoló automaták* és a *matematikai gépek* kifejezéseket (*MaTud* 1956:218), majd a *matematikai gépek* a III. osztály életéről szóló beszámolóban is ismételtelen előfordul (*MaTud* 1956:277). A szövegkörnyezet alapján mindkét kifejezés nagy valószínűséggel jelenthet számítógépeket, de ennél biztosabbat nehéz lenne állítani. Tarján Rezső 1957-ben a 9-10. számban (*MaTud* 1957:407-415) ismét közöl egy tanulmányt a kibernetikáról,

tartja magát az *elektronikus digitális számológéphez* vagy egyszerűen *számológéphez*, amely hol „számol”, hol meg „számít”, és használja a *számoló automata*k kifejezést is, ezúttal elég nagy valószínűséggel számítógép értelemben. Az 1956-1957 években az *(elektronikus (digitális)) számológép* terminus uralkodik.

1958-ban megjelenik Tarján Rezső *Gondolkodó gépek* című könyve, amelyről a *Magyar Tudomány* 8-9. száma közli Münnich Antal recenzióját (*MaTud* 1958:394-395). Ebben a recenzióban tűnik fel először a *számítógép* terminus: „a gondolkodó gépek családjának ma a *digitális számítógépek* a legfontosabb tagjai”. Münnich Antal exponálja a következő évek vitatott kérdését: „Még zavaróbb, hogy a szerző nem tesz különbséget (terminológiaiilag) a számológép és a számítógép között. A könyv túlnyomórészt számítógépekkel foglalkozik, és a szerző ezekről (helyesen) meg is állapítja, hogy «alapvető tulajdonságaikban is különböznek a ... számológépektől: működésük egészen más alapelveken nyugszik.» Mégis mindkétfajta gépet számológépnek mondja, csak éppen „elektronikus” és „asztali” számológépről beszél. Pedig a különbség nem az elektronikus vagy mechanikus szerkezeti elemekben, nem is az asztali vagy ennél nagyobb méretben, hanem abban rejlik, hogy a számológép csak *egyes aritmetikai műveleteket* végez, tehát számol, a számítógép viszont a számok és műveleti utasítások sokaságát tárolja, és ezekkel emberi beavatkozás nélkül *aritmetikai műveletek hosszú sorát* (számítást) képes elvégezni.” Az információtechnika alkalmazásáról ez volt az első magyar könyv. Kis Ádám szerint az *elektronikus számológép* terminus a szegedi Kalmár László professzor nevéhez köthető.⁵ Kalmár László valóban e mellett a változat mellett állt ki⁶, de a „művelt nagyközönség” Tarján Rezső könyvéből ismerhette azt meg először.

A *Magyar Tudomány* szerzői kitartanak az *(elektronikus (digitális)) számológép* variációk mellett, esetleg a *programvezérelt számológép* terminust használják.⁷ Az *elektronikus gépek* is előfordulnak, azonban ezekről rendszerint nem tudható teljes biztonsággal, hogy mit is jelentenek. Az 1959/9. számban az I. Nemzetközi Információkezelő Konferenciáról szóló beszámolóban az *információkezelő gépek* megjelölés kerül elő (*MaTud* 1959:493) – ha nem ilyen hosszú, akár versenyképes terminus is lehetett volna (lássuk be, pontosabb a Neumann által használt *számítógépnél*). Az év folyamán többször feltűnik a *számológéppont* szó, intézmények nevében is. Az 1960/2. számban Fenyő István tanul-

⁵ Ld. a 2. jegyzetben megadott helyen.

⁶ Viszt Éva, aki az 1960-as évek első felében volt Szegeden Kalmár László tanítványa, megerősítette Kis Ádám közlését (Viszt Éva szóbeli közlése 2005).

⁷ Az analóg számítógépek változatos korabeli megnevezéseivel a jelen dolgozat nem foglalkozik.

mányúti beszámolójában (*MaTud* 1960:95-96) megjelenik a *számolástechnika* terminus. A *számológép* mellett a *számolóközpont* és a *számolástechnika* lett volna logikus, de míg az előbbi használták, addig az utóbbi elszigetelt jelenség maradt. 1960-ban az MTA addigi Kibernetikai Kutató Csoportja átalakul *Számítástechnikai Központtá*, és általában *számítóközpontnak* nevezik az ilyen profilú intézményeket. A *számológépek* a *számítástechnika* eszközei, és ez a kettősség senkit nem látszik zavarni.⁸ Hogy igenis történik valami a szóhasználatban, abból derül ki, hogy az 1961/1. számban Rényi Alfréd szükségesnek látja beszúrni a következő lábjegyzetet: „Az utóbbi időben elterjedt a «számológép» helyett a rossz hangzású «számítógép» elnevezés; a magam részéről ezt nem tartom szerencsésnek és javasolom, hogy térjünk vissza a «számológép», ill. «számolóautomata» elnevezéshez” (*MaTud* 1961:14). Ami a *Magyar Tudományt* illeti, Münnich Antal recenzióját követően ekkor jelenik meg először a *számítógép* szó. Az 1961/9. számban egy híradásban ismeretlen szerző *számítógépnek* nevezi (helyesen) az MTA Számítástechnikai Központ M-3 gépét (*MaTud* 1961:571), utána azonban a terminus ismét eltűnik. Az 1962/8. számban Szépe György a *matematikai gépek* megjelölést használja nyilvánvalóan a mai elektronikus számítógép értelemben (*MaTud* 1962:521-524), és ugyanezt a kifejezést használja a 12. számban Révész György (*MaTud* 1962:789) majd az 1965/2. számban Hajós György (*MaTud* 1965:87-97), de ők (talán...) szélesebb értelemben. Az 1964/3. számban Rózsa György a *kibernetikai gépek* dokumentációs használatáról ír, és nála egyértelműen a mai számítógépről van szó (*MaTud* 1964:135–145). Az 1965/9. számban az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok II.* c. kötetről készített recenziójában Bakos Ferenc a *számológép* terminust használja (*MaTud* 1965:618). A következő, 10. számban négy év után bukkan fel megint a *számítógép* a Tudományszervezési Tájékoztató szemlecikkeinek ismertetésében (*MaTud* 1965:676), tehát nem valamelyik tudományág képviselőjének, hanem egy névtelen dokumentátornak a tollából. Az 1965/12. számban Szalai Sándor tanulságosan elmélkedik az elnevezésről: „Az elektronikus számológép lényegét tekintve egyáltalán nem számoló, hanem logikai gép, amelynek teljesen mindegy, hogy szoroz-e vagy gyököt von vagy ábécé szerint rendez, vagy fordít, vagy megadott címszavak után keresgél szabályrendeleti paragrafusok ezrei között... nem azért volt a pénzügyi igazgatásba könnyen és gyorsan bevezethető,

⁸ Már 1964-et írtunk, amikor még teljes természetességgel megjelenhetett ez a mondat: „A matematika fenti alkalmazásai erősen *számításigényesek*, tehát akkor váltak reálissá, amikor az elektronikus *számológépek* megjelentek.” (*MaTud* 1964:660–661) [kurzíválás tőlem – Sz.É.].

mert ott «számokról» és «számtani műveletekről» van szó... az elektronikus számológép rendkívül gyors működésű univerzális vezérlőberendezés, úgy is mondhatnánk: univerzális «igazgató». (Nota bene: franciául így is hívják – «ordinateur», azaz rendező vagy rendelkező gép.)» (*MaTud* 1965:753-763). Az 1966/7-8. számban (csaknem újabb egy év elteltével) fordul elő ismét a *számítógép*, most sem tudós szerző írja le, hanem a szovjet Tudományos Akadémia híradójának névtelen fordítója (*MaTud* 1966:499).

Az 1966/9. számban megjelenik Vámos Tibor tanulmánya *Kutatások a kibernetika és az automatizálás közös területén* címmel (*MaTud* 1966:556-565). Ez az első dolgozat a lapban, amely következetesen a *számítógép*, *számítógépes irányítás* terminusokat használja, és itt érezni először nagyon pregnánsan a terminológiai bizonytalanság hátulütőit. Ugyanis amikor Vámos Tibor ezt írja: „A *számítógépes* irányítás mindenek előtt nagyteljesítőképességű és rendkívül megbízható *számológépet* tesz szükségessé...” az irányítás első lépcsőjében „a *számítógép* még nincs bekapcsolva a termelési folyamatba...” (*MaTud* 1966:559) [kurzíválás tőlem – Sz.É.], akkor az irányítástechnikában járatlan olvasó nem tudja, hogy a szerző egyszerűen át- vagy visszacsúszott egy másik szóhasználatba, vagy itt valóban „csak” számológépre kell gondolni, ugyanis mindkét változat mellett szólhatnak érvek.

Vámos Tibor nem hoz azonnali átütő változást a lap szóhasználatában, az *elektronikus számológép* tovább él. Ugyanebben az évben a 11. számban Mikó Pálné a *Vita* rovatban a nyelvtanulás kapcsán a *nagy teljesítményű elektronikus számítógépeket* említi (*MaTud* 1966:709), majd legközelebb csak az 1967/6. számban, Erdey-Grúz Tibor főtítkárné elnökségi beszámolójában fordul elő „az első magyarországi számítógépes folyamatirányítás kidolgozása a Péti Nitrogénművek számára” (*MaTud* 1967:363). Mivel éppen ez Vámos Tibor témája, a megfogalmazás föltehetően tőle jött az Akadémia Elnöksége számára. 1967 második felében azonban érezhetően keveredni kezd a *számítógép* és a *számológép* használata. Ugyanaz a szerző ugyanazon az oldalon ugyanarra a konkrét tevékenységre használja a *számítógépes irányítás* és a *számológépes irányítás* kifejezést: például a 7-8. számban (*MaTud* 1967:458), majd egy másik szerző hasonlóképpen az *elektronikus számító eszközök* és az *elektronikus számológépek* megjelölést a 9. számban (*MaTud* 1967:611). Ez utóbbi számban a 612. oldalon *elektronikus számológép*, a 616. oldalon *elektromos számítógép* olvasható. A *számítógép* azonban egyre gyakoribb, az 1968-as évben nagyjából egyensúlyban van a két terminus használata. Az 1968/1. számban az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV.*-ről készített recenziójában Bakos Ferenc a *fordítógépes nyelv-*

szet kifejezést használja. A 9. számban előfordul a *számítógéptechnika* szó (*MaTud* 1968:557), melyet valószínűleg a *számítástechnikával* azonos értelemben kell elfogadni.

1969-ben a *számítógép* túlsúlyba kerül, ezért ekkortól a *számológép* előfordulását érdemes figyelni. *Számológépről* és *számológépes nyelvészetről* ír Kiefer Ferenc az 1969/4. számban (*MaTud* 1969:236), a 10. számban pedig a Szovjet Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja igazgatójának egy magyarországi kollokviumon tartott előadása *Az elektronikus számológépek speciális alkalmazásának perspektívái* címet kapja a fordítótól. A tanácskozásról szóló beszámolóban Szelezsán János következetesen csak az *elektronikus számológépek* terminust használja (*MaTud* 1969:663-664). Legközelebb egy évvel később tér vissza megint a *számológép*. Az 1970/4-5. szám *A magyar tudomány 25 éve* címmel ünnepi kiadványként jelenik meg, minden tudományág beszámolót közöl benne. A nyelvtudományról Tamás Lajos „többek közreműködésével” összeállított ismertetése szól, és ebben szerepel „a *számológépek* nyelvészeti felhasználása” kitétel (*MaTud* 1970:215). A műszaki tudományokról szóló részben *Automatizálás és műszertechnika* cím alatt szintén szerepel a *számológép* vegyipari üzemek irányítása kapcsán, együtt a *számítógéppel* (*MaTud* 1970:339), és itt ugyanaz a probléma, mint Vámos Tibor 1966-os tanulmányával: a kívülálló nem tudhatja biztosan, mit kell érteni a *számológépen*. A 7-8. szám beszámol a szovjet Tudományos Akadémia éves közgyűléséről, amelyen Keldis akadémikus beszédében „elsőnek az *elektronikus számológépek* létrehozását és használatuk kiterjesztését említette” (*MaTud* 1970:598). (A szöveg fordítótól származik, nem hazai tudóstól.) A 9. számban egy recenzióban Kovács László Béla (*MaTud* 1970:705), végül a 10. számban Erdey-Grúz Tibor használja ezt a terminust (*MaTud* 1970:709-712). Erdey-Grúz Tibornál a *kibernetikai gépek és automaták* kifejezés is előfordul (i.m.:712), jelentése a mai olvasó számára nem teljesen egyértelmű.⁹

Vegyük észre, hogy nem esett szó a *computer* terminusnak vagy bármilyen magyarított változatának előfordulásáról. A lap fennállásának 13. évében, az

⁹ A *számológép-számítógép* további sorsához két adalék: Az Akadémia által kiadott *Műszaki Értelmező Szótár* 1973-ban megjelentetett 33. *Számítástechnika* kötete a *computer* és *komputer* formákról utal a *számítógép* címszóra, ez alatt a terminus alatt tárgyalja a fogalmat, a *számológép* már meg sem jelenik a szótárban. Ladó János még 1974-ben is szükségesnek látja megemlíteni: „... szörványosan akad olyan vélemény is, amely helyesebbnek tartja a *számológép* elnevezést... de a *számol* és a *számít* ige jelentéskülönbsége, valamint a *számológép* egyéb irányú, alsóbb szintű jelentése ... beszédes cáfolata ennek a vélekedésnek” (LADÓ 1974:139).

1968/5. számban használják először ezt a szót, a tanulmánynak az egyik társszerzője Wigner Jenő (*MaTud* 1969:304-318). Az 1969/10. számban felbukkan a *komputer-technika* (*MaTud* 1969:607) elég egyértelműen csak a stílust élénkítő eszközként (és ugyanebben a tanulmányban megint a *számítógéptechnika* (i.m.: 613), nagy valószínűséggel számítástechnika értelemben). Az 1970/1. számban Szántó István indiai beszámolójában megjelenik a *computer-centrum* (*MaTud* 1970:59). Bár az átnézett 15 évfolyamból az utolsó kettőben van az angol szónak egy-egy előfordulása hazai szerzőtől, állíthatjuk, hogy a szakma egyöntetűen a magyar megfelelőket használta.

3. A *Műszaki Élet* szóhasználata (1955-1968)

A *Műszaki Élet* c. lap kéthetente jelent meg és a műszaki élet minden elképzelhető területéről közölt cikkeket. A *Magyar Tudománytól* eltérően, amely a tudományos élet valamennyi résztvevőjének szólt (szem előtt tartva a nagyközönséget is, legalábbis az induláskor deklarált szándékai szerint), a *Műszaki Élet* a műszaki szakemberek, tehát ebben a vonatkozásban egy sokkal képzetesebb olvasóközönség igényeit kellett kielégítenie. Természetesen számos írás jelent meg a legkülönbébb folyamatok és tevékenységek automatizálásáról. Míg a *Magyar Tudományban időnként* gondot okozott a terminológiai bizonytalanság, addig, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a *Magyar Nyelvőrben* soha. A *Műszaki Élet* olvasása közben viszont *nagyon gyakran* fordult elő, hogy háttérismeretek híján nem sikerült eldönteni, a szóban forgó berendezés a mai szóhasználat szerint számológép vagy számítógép-e, esetleg egyik sem, hanem valamilyen más automata. (De ha például arról olvasunk 1964-ben, hogy a budapesti Rákóczi úton a zöldhullámot automata irányítja, sejthetjük, hogy nem elektronikus számítógép irányít.) Végül is csak azokat az adatokat gyűjtöttem össze (kevés kivétellel), amelyek esetében biztosan vagy igen nagy valószínűséggel *elektronikus digitális számítógépről* volt szó.¹⁰

Az 1956/10. számban jelenik meg először a fogalom, a *Matematikai gépek* című cikkben (*MÉ* 1956/10:15-19). A *matematikai gépek* itt szinonimája az ismertetett *elektronikus számológépeknek*, de szerepel még az *automatikus számológépek*, az *automatikus vezérlésű számológépek* és az *automatikus digitális számológépek* változat is. Az *elektronikus* nem sajtóhiba, csak bizonytalankodás terméke: (előfordul az *elektronika* szó is), majd a cikk végén *elektronikus szá-*

¹⁰ Az analóg számítógépeket ebben a lapban sem vettem figyelembe (érthető módon igen gyakran szerepeltek).

mológép írásmódot találunk, aztán a 20. oldalon egy másik közlemény címe ismét *Műszaki fordítás elektronikus számológéppel*.¹¹ A jellemző szóhasználat az *elektronikus számológép, számológép*. Az 1957/15. számban a *matematikai gépek* (MÉ 1957/15:4) már feltehetően a számítógépeknél tágabb fogalmat jelöl. A 18. számban a *szemantikus gépek* közé sorolnak egyebeket is: „a számológépek, újabban a fordítógépek, olvasógépek, diktafonok és hasonlóak” (MÉ 1957/18:1) – itt legyen okos az ember! A diktafon egyébként a beszédet automatikusan írásban rögzítő berendezést takar, ami a fordítógéphez hasonlóan leginkább a számítógép remélt alkalmazását vetíti előre.

Az 1959/1. számban beszámoló jelenik meg *Londoni levél az elektronikus számológép kiállításáról* címmel (MÉ 1959/1:5). A következő, 1959/2. számban használják először a *számítógép* terminust, némileg meglepő fordulattal: „Az elektronikus számítógép-kiállítással egyidejűleg – amiről lapunk előző számában közöltünk beszámolót – Londonban megrendezték az első elektronikus számítógép-konferenciát” (MÉ 1959/2:4). Ettől fogva keveredik a *számológép* és a *számítógép* szó használata, de a *számítógép, elektronikus számítógép* egyre gyakoribb, illetve a különféle berendezések időnként elektronikusak... Az 1959/18. szám *Számoló- és számítógépek a világpiacon* címmel szép áttekintést közöl (MÉ 1959/18:8), amelyben a *matematikai gépek* mindkét kategóriája szerepel. Az 1960/1. számban Ambrózy Andrásné tiszteletreméltóan egyszerű, világos ismertetést ad a *számológépek* és *számítógépek* közötti különbségről (MÉ 1960/1:11). Egyre jobban lehet bízni abban, hogy ha *számológépet* látunk a lapban, akkor „csak” *számológépről*, ha *számítógépet*, akkor *számítógépről* van szó. Az 1962/5. számban recenzió jelenik meg Nemes Tihamér *Kibernetikai gépek c. könyvéről* (MÉ 1962/5:10). Nyilván nem a névtelen recenzens hibája, hanem a könyv szóhasználatát tükrözi a következő részlet: „... feldolgozza nemcsak a szoros értelemben vett logikai gépek, hanem a többi között a statisztikai gépek és az elektronikus számológépek, a betűolvasó, beszédíró, akusztikai vagy optikai ingereket érzékelő gépek, vezérlőgépek, biológiai vagy tudatos működéseket utánozó gépek, játékokat játszó gépek, zenei komponáló gépek és fordítógépek teljes hozzáférhető irodalmát...”. Itt háttér-ismeretekre van szükség, ezekről függően tudja eldönteni az olvasó, mely gépek számítógépek, és melyek nem. Kuriózum az 1962/15. számban az *elektromos számítógép* kifejezés (MÉ 1965/15:9).

¹¹ A lap előszeretettel foglalkozott a gépi fordítással. Sokszor írtak benne a műszaki nyelv, a szakfordítás, a terminológia kérdéseiről, nem utolsósorban ennek tudatában választottam forrásnak, de a vizsgált időszakban sajnos sem a *számológép-számítógép* kérdéstről, sem a *computer* „magyaros” formáiról nem esett benne szó.

Az *elektronikus számítóberendezések* jelentése homályos, de például amikor az 1964/27. számban ezt látjuk *A gépi fordítás ma* című írásban: „az elektronikus számítóberendezéseket szakmai fordításokra is fel lehet használni” (MÉ 1964/27:7), tudjuk, hogy számítógépekről van szó.

Az 1965-1967 évfolyamokban már csak elvétve fordul elő, hogy a *számítógépet* *számológépnek* nevezzék. 1968-ban már nem is találtam erre példát, viszont megjelenik a *kisgép* a 6. számban, Vámos Tibor *Az automatizálás útja* című írásában: „A hálózat és a kisgép az a két összetartozó eszköz, amelyek révén a számítógép hatóköre eljut a tervezői és irányítói asztalig, az egyedi műhelyig, szemben a korábbi helyzettel, amikor a nagy számítógépek kizárólag óriáströsztök központjaiban, vagy más, speciális számítóközpontokban voltak hozzáférhetők”. Felmerül az új ember-gép kapcsolat képe, a katódsugárcsőves megjelenítő, a billentyűzet, a fényceruza... (MÉ 1968/6:1, 20). Az év utolsó, 26. számában pedig ez olvasható *Programozott számolás asztali elektronikus számológéppel* cím alatt: „A számítógépek gyors fejlődése erős impulzust adott egy rokonterület, nevezetesen az asztali számítógépek fejlődésének. A két ágazat egymásra hatása nyomán számos olyan sajátosságot fedezhetünk fel a számológépek technikájában, amelyek eddig csak a tárolt programú számítógépekre voltak jellemzőek. Ilyen az *automatizáltságra* való törekvés. Éppen ezért a korszerű asztali számítógép már egyesíti magában a nagyobb méretű számítóberendezések teljesítmény-jellemzőit a bármikor rendelkezésre álló, kis méretű asztali számítógépek kényelmével” (MÉ 1968/26:11). Elindultunk tehát napjaink személyi számítógépei felé...

Az átnézett 14 évfolyamból egyedül az utolsóban, egyetlen írásban használja a szerző a *computer*, *computer-technika*, *computer-nemzedék* kifejezéseket (MÉ 1968/6:24). A *computer* „magyarított” változatai egyetlen egyszer sem fordultak elő!

4. A Számítástechnika szóhasználata 1969-1970-ben

A *Számítástechnika* első száma 1969 decemberében jelent meg, és a *számológép-számítógép* bizonytalanság egészen furcsa példáját produkálja. A legelső oldalon a szokásos szerkesztőségi *Beköszöntő* ismerteti a kiadvány céljait, tervezett jellegét, szigorúan *elektronikus számológépekről* beszél, és leírja, hogy mivel a lap tárgyát elsősorban az *elektronikus számológépek* műszaki és programozási kérdései, valamint az alkalmazások széles köre képezik, erre egy szóval a „számítástechnika” a legcélszerűbb gyűjtőfogalom, így magától adódott a lap

címe. A *számológépek* következetes emlegetése nyomán a „számolástechnika” sokkal inkább adódott volna, de hát ez a szó a *számológép* terminus fénykorában is csak elvétve fordult elő. A meglepetést az okozza, hogy a számban többet nem fordul elő a *számológép* terminus. A teljes 1970-es évfolyam szövegeiben is csak a *számítógépet* használják. A címekben viszonylag gyakran feltűnik a *computer* (a februári számban például: *Computer a hajózás biztonságának szolgáltatában, A computer nem okoz munkanélküliséget, Műkereskedelem computerre*” – vélhetően kicsit „blikkfangosnak” szánt címek), de a címek alatt a szövegekben csakis *számítógép* olvasható.

Az egész évben kétszer fordul elő a *komputer* szó, más változata egyszer sem. A decemberi számban egy osztrák cég perifériákat reklámozó hirdetésén belül: „Komoly gondot okoz nekünk komputerük jövője!”, illetve a szakirodalmi ajánlások között szerepel a *Komputer – gyerekcipőben* cím a *Figyelő* 1969. szept. 17-i számából, tehát egyik előfordulás sem magyar szakmai szöveg része.

5. A Magyar Nyelvőr adatai (1956-1984)

5.1. A nyelvészek szóhasználata

A számítógép fogalma 1961-ben jelenik meg először a *Magyar Nyelvőr*ben. Szántó Évának a szovjet nyelvészekről és a matematikai módszerek alkalmazásairól szóló beszámolójában (Nyr 1961:235-237) a *kibernetikai készülékek* kifejezés egyértelműen a számítógépeket fedi (lehet, hogy oroszból való fordítás eredménye), majd Szépe Györgynek Émile Delavenay *An Introduction to Machine Translation* című könyvéről írt recenziójában megjelennek az *elektronikus számológép, számológép, fordítógép* kifejezések (Nyr 1961:487-489). 1962-ben ugyanő Y. Bar-Hillel angol nyelvű tihanyi előadásának *Az algebrikus és számológépes nyelvészet legújabb fejlődésének irányelvei* magyar címet adja (Nyr 1962:157-158) [kurzíválás tőlem – Sz.É.], Petőfi S. János *Munkaértekezlet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről* című beszámolójában (Nyr 1962:375-378) pedig az MTA Számítástechnikai Központjának M-3 gépét *elektronikus számológépként* emlegeti. 1963-ban egy régi, a világháború előtti gépi fordítási tervszetről szólva Nyirkos István újra az *elektronikus számológép, számológép* terminusokat használja (Nyr 1963:342-345). Papp Ferenc a következő évben fontosnak tartja a világos különbségtételt: „Lyukkártya-rendszerű elektromechanikus (tehát nem elektronikus) gépeken dolgozunk” (Nyr 1964: 457-

464). (Talán gépes tevékenységének ebből az indulásából is adódik, hogy Papp Ferenc egész életében előszeretettel ír majd egyszerűen gépekről.)

1965-ben hirtelen gyakrabban jelenik meg a téma. Papp Ferenc használja a *gondolkodó gépek* fordulatot (Nyr 1965:87-93), Varga Dénes az *elektronikus számológépek*nek mint a *matematikai gépek* egyik kategóriájának nyelvészeti felhasználásáról ír (Nyr 1965:122-126), és ebben az évben szerepelnek először az *elektronikus számítógép*, *számítógép* elnevezések, Kiefer Ferenc használja őket angliai tanulmányútjáról szóló beszámolójában, ő írja le először „az ún. számítógépes nyelvészet (*computational linguistics*)” kifejezést (Nyr 1965:271-275).

Megkezdődik tehát a *számológép* és a *számítógép* párhuzamos élete. 1966-ban Papp Ferenc Szépe György személyes közlését idézi, Szépe tudomása szerint a *computational linguistics* elnevezés először az 1962. évi tihanyi konferencián hangzott el Bar-Hillel előadásában, „... utána Y. Bar-Hillel egy hétig konzultált algebrai és *számítógépes nyelvészetről*. [Az előbbi] lényegében a gépi fordítók nyelvészetét jelölte (*számítógépes*) a teoretikusok nyelvészetével (algebrai) szemben” (Nyr 1966:55-62) [kurzíválás tőlem – Sz.É.]. Mint fentebb láttuk, négy évvel korábban Szépe Bar-Hillel előadásának címét még a *számológépes nyelvészet* változattal fordította. 1967-ben Papp Ferenc *elektronikus gépekről* beszél egyértelműen elektronikus számítógépek jelentéssel (Nyr 1967:250-252), Szépe pedig a *gépi nyelvészet* terminust használja szintén egyértelműen számítógépes nyelvészet jelentéssel (Nyr 1967:512). Varga Dénes még az (*elektronikus számológép* változatot preferálja (Nyr 1967:311-312). Ugyanebben az évben a nyelveművelő „levelesláda” rovatban is felbukkan a téma.¹² F.G. az *elektronikus számológép*, *számológép* kifejezéseket használja az úgymond „fellengző, nagy-zoló szóval »mesterséges agy«-nak, »gondolkodó gép«-nek nevezett szerkezet” megjelölésére (Nyr 1967:481) [kurzíválás tőlem – Sz.É.]. A *computer* szót 1968-ban egyetlen egyszer használja Papp Ferenc (Nyr 1968:30), másodszor 1969-ben egy általam írt recenzióban bukkan fel (Nyr 1968:400).¹³ Papp Ferencnél ezután hol (*elektronikus*) *számítógép*, hol (*elektronikus*) *számológép* szerepel (amikor

¹² Nem a gép nevééről, hanem a *betáplál*, *betáplálás* kifejezésekről van szó, egy olvasó ellenzi, a válaszoló F.G. támogatja a használatukat. F.G. szerint „A betáplál már meggyökeresedett műszava a kibernetikának...” Az én környezetemben a hatvanas-hetvenes években a szakma élőszóban soha nem „táplálta be” az adatokat, „bevittük”, „beadtuk”, sőt „beettették” őket, a betáplálás az írott szövegek műszava volt.

¹³ Az adatot megdöbbenéssel fogadtam. Egészen biztos, hogy én soha nem használtam a *computer* terminust. Feltehetően a szerkesztő élénkítette vele a szöveget, és annak idején nem figyeltem annyira, hogy tiltakoztam volna.

nem egyszerűen gép). 1970-től új nevek is emlegetik a fogalmat, Lengyel Zsolt egy recenzióban a *számítógépet*, illetve néhányszor egyszerűen a *gépet* használja (Nyr 1970:250-254). 1971-ben felbukkan a *kompjuter*. Pernesz Gyula *A magyar nyelv hete* egyik rendezvényéről számol be: egy előadás után „8-10 «fogas» kérdést tettek fel, okosakat, amelyek között például még a *kompjuter* és a vázolt nyelvi jelenségek összefüggése is szerepelt” (Nyr 1971:254) [kurzíválás tőlem – Sz.É.]. A szóhasználat bizonyára a kérdezőnek, az írásmód Pernesz Gyulának tulajdonítandó.

Az (*elektronikus*) *számítógép* egyre gyakoribb, 1971-ben Takács Lajos a nyomdai elválasztásról szóló dolgozatában (Nyr 1971:407-413), Balázs János egy recenzióban használja (Nyr 1971:484-412). Takács Lajosnál egyszer előfordul a *komputer*, minden bizonnyal csak a változatosság kedvéért a sok *számítógép* mellett (Nyr 1971:409). Balázs Jánosnál olvasható „a *jövődő fordító- és regisztráló gépek*” kitétel is, a *regisztráló gép* némileg meglepő és nem is teljesen világos, hogy mit takar (azon túl, hogy *elektronikus számítógépet*). 1973-ban Czúni István Grétsy Lászlót idézi, eszerint Grétsy az előző évben már szintén az *elektronikus számítógépek* változatot használta (*Népszabadság* 1972. ápr.28.). Czúni leírja – igaz, idézőjellel – az akkor már kissé divatjamúlt „*gondolkodó*” *gépek* terminust (Nyr 1973:406).

A *számológép* 1975-ben Papp Ferencnél fordul elő utoljára (Nyr 1975:351). A fogalom egyre gyakrabban szerepel a lapban, de már csak *elektronikus számítógép*, *számítógép* vagy egyszerűen *gép* elnevezéssel.

5.2. A computer magyarításának kérdése

A *Magyar Nyelvőr*ben az első utalás ennek a szónak a terjedésére 1975-ben, Országh Lászlónak az *Idegen szavak és kifejezések szótára* 1973. évi kiadásáról szóló recenziójában szerepel: „... az 1958-i kiadás még *computer*, az 1973-i már *komputer* betűzésű címszót hoz. A meghonosodás foka szemléltetését illető nézeteit és gyakorlatát [ti. a szerkesztő Bakos Ferencnek – Sz.É.] helyeseljük...” (Nyr 1973:491-498).

1977-ben Lőrincze Lajos és Benkő Loránd közléteszik *Az idegen szavakról* című tanulmányt (Nyr 1977:129-140).¹⁴ Az „új fogalmakat megnevező (gyakran

¹⁴ Az anyag az MTA elnökének felhívására készült a Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság munkájának, valamint számos vitaülésnek az eredményeképpen. Az MTA elnöke „a szükségesnél és kívánatosnál nagyobb mértékben jelentkező” idegen szavakra hívta fel a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának figyelmét.

nemzetközi) szavak” között a példaanyagban sok a számítástechnika területéről származó szó, köztük szerepel a *komputer*. Megállapítják, hogy számos esetben megszületett a kifogástalan magyar megfelelő, de még nem szorította ki teljes mértékben az idegent. Az egyik példa erre a *számítógép* a *komputer* helyett, és a jelenségért a „szaktudományi arisztokratizmus”-t hibáztatják. Mint láthattuk, a *komputer* a legkevésbé sem „szaktudományi arisztokratizmus” terméke volt, hiszen pont a szaktudomány nem használta a szót.

Voltaképpen két írás foglalkozik a címbeli kérdéssel. Ugyanebben az évben „A Nyelvőr postája” rovatban a kérdés: „Computer, musical. Miért nem ejtjük latinosan ezt a két szót?” A válaszból: Ezek nem latin, hanem angol szavak, bár tövük végső soron latin eredetű. „... Nincs tehát értelme itt latin vagy akár latinos kiejtésről beszélni, ilyen ejtismódot előírni. Az már más lapra tartozik, hogy a kifogástalan angol ejtés utánzására sem kell törekednünk. Magyar beszédben a [komputer] a helyes. Vagyis úgy mondjuk ki, ahogy a latinok mondták – volna. ... Mindezeket a kiejtési nehézségeket olyan módon is elkerülhetjük, hogy magyar szóval (kifejezéssel) nevezzük meg az említett fogalmakat. A *számítógép* már kezdi kiszorítani a *computer*-t...” (Nyr 1977:255-256). Megint csak hozzá kell fűzni, hogy a *számítógép* a *számológépet* szorította ki, az utóbbi 1977-ben már nem is alternatíva. 1978-ban Süle Jenő *Idegen szavak nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk* című dolgozatában a Bakos-szótár apropóján tér ki a kérdésre: „... a *komputer* alakot helyesen adja, hiszen már egyöntetűen elterjedt, ellenben utána zárójelben ezt írja: «angolos ejtése kompjuter». Márpedig a megmagyarosodott *komputer*-t csak *komputer*-nek írhatjuk és ejthetjük, hiába ejtik *kompjuter*-nek a rádióban és a televízióban bemondók és nyilatkozók egyaránt lankadatlan buzgalommal. Tudniillik *kompjuter*-nek legfeljebb csak a *computer*-t ejthetjük” (Nyr 1977:8-26). Mindkét írás a kiejtéssel van elfoglalva, az idegen szó használatát megmásíthatatlan tényként kezelik. Lehet, hogy a szó elleni harc valóban értelmetlen lett volna, de azért itt egészen más helyzet volt, mint például a közellenségként kezelt *sci-fi* meg *spray* esetében, mert egy egész szakma magyar terminust használt. Nincs indoklás arra, hogy a *komputer* ejtés vajon miért helyes. A *komputer-kompjuter* szavakat rövid *u*-val ejtve, a hangsúllyal az első szótagon én egyébként soha senkitől nem hallottam, a rádióban és a televízióban is vagy félhosszú *u*-val ejtették (ejtik) őket, vagy a *komputér-kompjuter* változatokat használták (használják).

Egy kis kitérőként nézzük meg Országh László (1977), Ladó János (1974) és a *Nyelvművelő kézikönyv* (1980) álláspontját e kérdésben.

Ország László is így fogalmaz 1977-ben: „Lehet, hogy e szót [ti. a *computer*-t – Sz.É.] idővel kiszorítja nyelvünkől a ’számítógép’, ma még azonban nemcsak hogy gyakoribb, sőt „előkelőbb” az angol szó, hanem származékok, mint komputeres, komputerizál stb. nemzésére is képes. ... A komputerkezelők világában egyéb angol szók is használatosak... A kód (code) latin-francia szó... Új, komputertechnikai jelentésárnyalatát az amerikai angolban nyerte...” (ORSZÁGH 1977:120). Ország László sem érzékelte azt az árnyalatot, hogy az angol szó csak a szakmán kívül állók körében jelzett „előkelőséget”. A *komputerizál* bizonyára létezett, én soha nem hallottam és nem olvastam. A hazai nyelvművelés határozatlanságát jellemzi, hogy még Ország László sem *számítógépkezelőket* és nem *számítástechnikát* (1977-ben már réges-régen megszokott szavakat) emleget, hanem idegen terminusokat használ.

Ladó János 1974-ben így foglalta össze a helyzetet a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* című folyóiratban, amely igyekezett nyelvhasználati kérdésekben is tájékoztatni az olvasóit: Az angol eredetű kezdeti *computer* szó körülbelül második évtizede használatos. Napjainkban a kiejtésszerű írásmód elve gyorsabban érvényesül, mint 30-40 évvel ezelőtt, ezért már a magyaros írásmód vált általánossá. Az ejtésben azonban különböző félangolos kiejtések alakultak ki: *komputer*, *kompjuter*, *kompjúter*. A szóvégi angol kiejtés helyett a magyar az *er* végződésű kiejtések veszi át, pl. *lézer*. Az *mpj* nem jelent kiejtési nehézséget, de idegenszerűvé és kissé előkelősködővé teszi a szót, mert magyar töszavakban nincs *mpj* (összetételben és toldalékolt alakban van, pl. *kompjárat*, *kolompjuk*). Ladó is felhívta a figyelmet, hogy van kifogástalan magyar szó, a *számítógép*, tehát a vita „szerencsésen megoldhatóan sőt megoldottnak” tekinthető ennek az elfogadásával, de ő is viszonylag toleráns volt az angolos változatokkal szemben (amelyek közül egyik mellett sem tört lándzsát). A *számológép* 1974-ben már nem merült fel javaslatként (LADÓ 1974:139).

A *Nyelvművelő Kézikönyv* 1980-ban megjelent első, A-K kötete nem szerepelteti a *computer* szót. A *komputer* szócikkében végre a következő, határozottnak mondható állásfoglalást olvashatjuk: „Az angol *computer* [kampjúter] szónak újabb, teljesen szükségtelen, szolgálai átvétele. Főként műszaki körökben és a sajtó nyelvében él. A vele jelölt gépet korábban *elektronikus számológépnek* nevezték, majd ezt követte a fogalmat pontosabban kifejező *elektronikus számítógép* kifejezés (amely egyúttal határvonalat húz a régi fajta, csak egyszerű műveleteket végző és a magas fokú műveletek elvégzésére alkalmas újfajta gépek között). Az angol *computer* ... semmivel sem jelent többet, mint a magyar szó. A *computer* átvétele

együttal kiejtés- és írásbeli bizonytalankodásnak is forrása. Sokan *computer*-nek írják és *kompjúter*-nek ejtik, mások a *komputer* írás- és ejtésformát használják, olykor pedig még írásban is felbukkan a *kompjúter* alak. Ha valaki mindenáron az angol szóval kíván élni, akkor jár el leghelyesebben, ha a „magyarosabb” *komputer* formát választja. ... De valójában minden ellentmond annak, hogy a jó magyar elnevezést, a *számítógép*-et felváltjuk a divatnak hódoló és a szakmai bennfentességet fitogtató idegen szóval” (GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980:1229). A [kampjűter] kiejtésjelölésben az 'a' hang talán csak sajtóhiba. Helyes megfigyelés, hogy az *elektronikus számológép*et ekkorra már felváltotta az *elektronikus számítógép*. Ám ez a két terminus korábban szinonimaként is élt egymás mellett, a régi (mechanikus, asztali) számológépek és az elektronikus számítógépek közötti különbségnek egyáltalán nem a végezhető műveletek egyszerűsége vagy magasabb foka a lényege, ebbe a magyarázatba fölösleges volt belemenni. A *komputer* formát – mint a dolgozat alapszövegében említettem – így senki nem ejtette és ma sem ejti. Teljességgel érthetetlen, hogy ezt a hibridet miért érezték magyarosnak nyelvművelésünk szaktekintélyei, ha már az angol szót használjuk, a *kompjúter* ejtés semmivel sem kevésbé magyaros. Itt is megjelenik a makacs tévedés, miszerint az idegen szó – bármiféle megszorítás nélkül – bennfentességet tükröz, pedig ez csak a laikusokra volt érvényes.

6. A Magyar Nyelv szóhasználatáról

A *Magyar Nyelv* c. folyóiratba csak a legutóbbi mutató alapján olvastam bele (SZEMERE 1983). A szómutatóban sem a *számológép* vagy *számítógép*, sem a *computer* vagy bármilyen magyarított alakja nem fordult elő. A tárgymutató alapján három írás érdemelt figyelmet. 1969-ben Papp Ferenc a budapesti egyetemi számítóközpont RAZDAN-járól szólva az *elektronikus gépeket* állítja szembe a lyukkártyarendszerű gépekkel, és *gépi nyelvészetről* ír (MNy 1969: 145-154). A *gépi nyelvészet* pontos megfogalmazás, mert az adott kontextusban nemcsak az elektronikus számítógépekre kell gondolni. Papp Ferenc szokása szerint itt is előszeretettel emleget egyszerűen *gépeket*. 1970-ben Károly Sándor következetesen és helyénvalóan a *számítógép* és *számítógépes nyelvészet* terminusokat használja, az utóbbi értelemben előfordul a *gépi nyelvészet* kifejezés is (MNy 1970:443-452). Némileg meglepő 1971-ben Szépe György dolgozata (MNy 1971:262-270). Ő – feltehetően a különböző szóhasználatú olvasókra való

tekintettel – váltogatja a *számológép* és *számítógép*, valamint a *számológépes nyelvészet* és a *számítógépes nyelvészet* terminusokat, pontosabban a *számológép* és *számológépes nyelvészet* valamivel gyakrabban szerepel. Furcsa a „szövegek elemzése elektronikus komputerok segítségével” kitétel (i.m.:268), mivel Szépe György meglehetősen járatos volt a korabeli számítástechnikában, váratlan tőle a *komputer* szó, nem beszélve a *komputer* előtt felesleges *elektronikus* jelzőről.

7. Adalékok szótárakból

Nagy értelmező szótárunk 1962-ben a *számítógép* szót még nem ismeri. A *számológép* 1. jelentése a golyós számológép, 2. jelentése „Kézzel v. villannyal működtetett irodagép a különféle számolási alapműveletek gyors és megbízható végzésére. (*Műsz, Tud, új*) *Elektronikus* ~ : elektroncsövekkel, ill. újabban tranzistorokkal, mechanikai mozgás nélkül működő berendezés, amelyet bonyolult folyamatok irányítására, továbbá idegen nyelvi fordításra használnak. ~*en dolgozik, ~pel számít ki valamit.*” (ÉrtSz. VI. köt. 1962:72). Ebben az időben az *elektronikus számológép* terminus valóban abszolút túlsúlyban volt a *számítógéppel* szemben, szerepeltetése korrekt. A meghatározásnak mai szemmel nézve van némi bumfordi bája is, megható a gépi fordításba vetett optimizmus, ami jellemzője volt a korszaknak. Mondani sem kell, hogy *computer*nek vagy *komputer*nek nyoma sincs. 1972-re a valóságot tükröző lényeges változás történik, a *Magyar értelmező kéziszótár* hozza a *számítógép* szót: „*Műsz* Hosszú számítási műveletek gyors elvégzésére, adatok tömegének feldolgozására való, mozgó alkatrészek nélküli, elektronikus berendezés” (ÉKsz. 1972:1246). A *számológép* 1. jelentése itt is a golyós számológép, 2. jelentése: „Egy v. több számtani alapműveletet mechanikusan végző irodagép. 3. jelentése: *Műsz: Elektronikus* ~: számítógép” (i.m.:1247). Szerepel a *komputer*, jelentése *elektronikus számítógép* (i.m.:753), sőt a *computer* és *kompjúter* alakok is (i.m.:179, 752), mindkettőről a *komputer* szócikkre történik utalás.

A *Helyesírási tanácsadó szótár* 1964-ben megjelent 2. kiadásában a *számológép* önálló szó (HTSz. 1964:654), a *számítógép* nem jelenik meg, és a *computer-komputer* sem. Az 1988-as *Helyesírási kéziszótár* már a *számítógép* szót hozza önállóan és jelzőkkel együtt is, a *számológép* visszaszorul a *számoló* szó alá (a *számológécédula* társaságába, HKsz. 1988:560). Megjelenik a *computer* (i.m.:102), átutalva a *komputer* szóhoz (i.m.:350), de vajon a magyar szavak között miért?

Az angol-magyar szótárak közül az Ország-h-féle kéziszótár 6., függelékkel bővített kiadásában, 1971-ben szerepel először a *computer* (természetesen a füg-

gelékben), jelentései: *számítógép, számológép, komputer* (ORSZÁGH 1971:1083). Vegyük észre, hogy a *számítógép* megelőzi a *számológép* jelentést, és hogy a *komputer* írásmódja tükrözi a köznyelvi kiejtést.¹⁵

8. Záró megjegyzések

A szakmai nyelvhasználat erősebben függött az „évjárattól”, mint akár a szakma művelőinek, akár a folyóiratoknak a szokásaitól. *Mindhárom vizsgált forrás ugyanazokon a stádiumokon ment keresztül.* A fogalom felbukkanásakor használt terminus a *számológép*, a *Magyar Tudomány*ban és a *Műszaki Élet*ben 1956-ban, a *Magyar Nyelvőr*ben természetes időbeni lemaradással 1961-ben. A *számítógép* felbukkanása egyben a két terminus párhuzamos használatának kezdetét jelenti, a *Műszaki Élet*ben 1959-től, a *Magyar Nyelvőr*ben ismét természetes lemaradással 1965-től. A *számítógép* teljes győzelmének éve a *Műszaki Élet*ben 1968, a *Nyelvőr*ben 1975. Némileg meglepő a *Magyar Tudomány* konzervatívizmusa, ugyanis ebben a lapban jelenik meg legkorábban a *számítógép*, 1958-ban, de sokáig csak szórványosan fordul elő. A *számológép-számítógép* igazán párhuzamos használatáról lényegében 1966-tól beszélhetünk, és a *számítógép* még az utolsóként átnézett évfolyamban, 1970-ben sem abszolút egyeduralkodó.

A három forrás jól tükrözi, hogy a magyar terminus kialakítása a szakma művelőinek folyamatos részvételével történt. Ehhez képest csekélynek tűnik a nyelv művelők tevékenysége. Érdekes összevetés kínálkozik a *lézer* terminus történetével. Két figyelemreméltó párhuzamot is felfedezhetünk. Egyrészt a legilletékesebb szakmabeliek, a fizikusok a *lézer* magyaros írásmódja mellett döntöttek (FÓRIS 2005a:48), míg például a kívülállónak tekinthető orvosok „tudományosabbnak” érezték az angol *laser* változatot. Másrészt, annak ellenére, hogy oroszul sokan kitűnően beszéltek, hiszen a Szovjetunióban szereztek tudományos fokozatot, és az első hazai gépek és a lézerek is a Szovjetunióból származtak, az orosz elnevezés használatának a gondolata mégsem merült fel soha (vö. FÓRIS 2005b:59). Lényeges különbség ugyanakkor, hogy a mérnökök-matematikuskok egészében magyar elnevezést választottak, aminek egyik oka lehet talán az is, hogy az első időkben a számítógépes szakma legjobbjai is alig-alig tudtak angolul.

¹⁵ A legutóbbi Országkéziszótárban a *számológép* már nem szerepel, a *komputer* helyett *komputer* olvasható (ORSZÁGH et al. 1999:185). (Ezek a változások bizonyára már egy jóval korábbi kiadásban életbe léptek.)

Végül hadd jegyezzem meg, hogy azért is érdemes visszatekinteni a kezdetekre, mert a fiatalabb korosztályok más megvilágításban látják a szóhasználatot. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 2001. évi egyik anyanyelvi pályázatának az informatikai nyelvhasználat volt a tárgya. Schirm Anita egyébként kiváló dolgozatában mosolyogva olvastam a következőket: „A számítástechnikai zsargon idegen elemeinek egy része tökéletesen helyettesíthető magyar szavakkal is. Ezek az *eszközök használatával fokozatosan terjedtek el*. Adatközlőim nyilatkozatai alapján mondhatom, hogy *ma már* nem használatos a *kompjúter* illetve a *computer* kifejezés, helyette *már* mindenki a *számítógép* szót használja” [kiemelés tőlem – Sz.É.] (SCHIRM 2002:15). Folyamatban lévő saját vizsgálataim alapján a *kompjúter-computer* szóhasználatot illetően egyelőre nem merek határozott véleményt nyilvánítani, az azonban biztos, hogy helyettük a *számítógép* nem *ma már*, hanem *még mindig* használatos, és csaknem fél évszázaddal a háta mögött kiválóan sikerült terminusnak mondhatja magát.

IRODALOM

- BALÁZS Géza (szerk.) (2002): *Informatikai technológia és nyelvhasználat. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatából*. NKÖM–Budapest: Trezor Kiadó
- FÓRIS Ágota (2005a): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- FÓRIS Ágota (2005b): A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI/1:51-65.
- GRÉTSY László – KOVALOVSKY Miklós (szerk.) (1980): *Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet A-K*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- LADÓ János (1974): Komputer, kompjuter vagy számítógép? *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 2:139.
- NEUMANN János (2003): *Neumann János válogatott írásai*. Principia Philosophiae Naturalis 3. Budapest: Typotex
- ORSZÁGH László (1977): *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelv-tudományi Értekezések 93. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SCHIRM Anita (2002): *Nyelvhasználatunk az informatika korában*. – In: BALÁZS (szerk.): 7-44.
- SZEMERE Gyula (1983): *A Magyar Nyelv LI-LXXV. évfolyamának mutatója*. Budapest: Akadémiai Kiadó

FORRÁSOK

FOLYÓIRATOK:

Magyar Nyelv (=MNy) 1969/2:145-154., 1970/4:443-452., 1971/3:262-270.

Magyar Nyelvőr (=Nyr) 1956-1984

Magyar Tudomány (=MaTud) 1956-1970

Műszaki Élet (=MÉ) 1955-1968

Számítástechnika 1969-1970

SZÓTÁRAK:

ÉKsz. 1972 = JUHÁSZ József – SZÖKE István – O. NAGY Gábor – KOVALOVSKY Miklós (szerk.) (1972): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó

ÉrtSz. 1962 = BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (vezető szerk.), MTA Nyelvtudományi Intézete (1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó

FREY Tamás – SZELEZSÁN János (szerk.) (1973): *Műszaki értelmező szótár 33. Számítástechnika*. Budapest: Akadémiai Kiadó

HKsz. 1988 = DEME László – FÁBIÁN Pál (szerk.) (1988): *Helyesírási kézikönyvtár*. Budapest: Akadémiai Kiadó

HTSz. 1964 = DEME László – FÁBIÁN Pál (szerk.) (1964): *Helyesírási tanácsadó szótár*. (2., változatlan kiadás) Budapest: Akadémiai Kiadó

ORSZÁGH László (szerk.) (1971): *Angol-magyar kézikönyvtár*. (6., függelékkal bővített kiadás) Budapest: Akadémiai Kiadó

ORSZÁGH László – MAGAY Tamás – FUTÁSZ Dezső – KÖVECSES Zoltán (szerk.) (1999): *Angol-magyar kézikönyvtár*. Budapest: Akadémiai Kiadó

A SZOCIOLINGVISZTIKA TERMINUS ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI

V. KISS MÓNIKA

kissm@pmh.hu

A szociolingvisztika viszonylag fiatal tudományterület, mely új nyelvszemléletként és irányzatként az 1960-as években jelent meg a nemzetközi szakirodalomban és hosszú fejlődési utat tett meg mostanáig: vizsgálati és értelmezési kerete folyamatosan változott, bővült az évtizedek során. Ma már teljes létjogosultsággal bír, autonóm tudományterületté nőtte ki magát, melyet önálló fejezetként, szócikként tárgyalnak az egyes nyelvészeti kézikönyvek, és tudományos munkák. Azonban – a legtöbb formálódó tudományághoz hasonlóan – a szociolingvisztika is kezdettől fogva küzd az önmeghatározás problémájával: országonként, nyelvészeti iskoláktól függően még ma is eltérően definiálják, értelmezik, mást utalnak illetékességi körébe, az elé kitűzött célok, feladatok között is találhatunk hol jelentősebb, hol finomabb eltéréseket. Egy tudományterület határainak rugalmassága, külső környezeti hatásokra való nyitottsága fejlődésének fontos, sőt nélkülözhetetlen komponense. Azonban a szociolingvisztika esetében többről van szó a határok kijelölésének kérdésénél. Sándor Klára szerint az öndefiníálási problémák háttérben az egységes tudományos elmélet hiánya áll, ez okozza a definíciós és terminológiai eltéréseket, és ebből ered a terminológiai rendezettség hiánya is. Ha egy tudomány esetében már az alapfogalmak definícióját, valamint azok rendszeren belüli viszonyát illetően sincs konszenzus, az megértési nehézségekhez, a terminusok jelentésének összemérhetetlenségéhez vezet, mely hosszú távon a fejlődés gátjává válhat (SÁNDOR 1999).

A szociolingvisztika fogalmának diakrón és szinkrón változása és változatossága, illetőleg e tudományág öndefiníálási kísérleteinek főbb irányvonalai jól nyomon követhetők a terminus értelmezésének alakulásán keresztül, ha megvizsgáljuk, hogy a *szociolingvisztika* terminust milyen jelentésben, értelmezésben használják, illetve hol jelölik ki helyét az egyes szakirodalmak a nyelvtudomány terminológiai rendszerében.

Tanulmányomban először röviden felvázolom, hogy milyen főbb tényezők játszottak szerepet a szociolingvisztika megszületésében, illetve, hogy milyen előzményei voltak a nemzetközi és hazai tudományos életben.

A meghatározások szinkrón és diakrón változatossága miatt szükség volna egy olyan szempontrendszerre, amely mentén össze lehetne hasonlítani, értékelni az egyes definíciókat. E cél megvalósítására vizsgálom meg a szakirodalmi anyagot, különválasztva a külföldi és a hazai forrásokat, majd pedig kísérletet teszek a szinkrón állapot feltérképezésére. Megpróbálok rámutatni a különböző szemléletek azonos és különböző vonásaira, és javaslatot teszek a vizsgálatok alapján elfogadható terminus definícióra.

1. Egy új tudományág születése: a terminus felbukkanása

Az új tudományág, a *szociolingvisztika* (angolul *sociolinguistics*) megszületése iránti igény mind társadalmi szinten, mind a tudományos életben jelentkezett, létrejöttét külső és belső okok egyaránt szükségessé tették. Az egyik fő inspiráló impulzus a nyelvtudomány felől érkezett. Az 1950-60-as években uralkodó aszociális (elméleti vagy leíró) nyelvészeti irányzatok képviselői ugyanis a nyelvet kizárólag mint homogén rendszert (*langue*) vizsgálták, elsősorban a nyelvi rendszerre és univerzálékra, a valamennyi nyelvben közös tulajdonságokra koncentráltak, az egyéni nyelvhasználat sajátosságait kizárták vizsgálódásuk köréből. A strukturalista és a generativista iskoláknak az ideális anyanyelvi beszélő kompetenciájára alapozó szemlélete így nem tette lehetővé a nyelvhasználat variabilitásának és heterogenitásának magyarázatát. A szociolingvisztika tehát részben abból a felismerésből kiindulva jött létre, hogy tisztán a kognitív szférán belül maradva, a nyelv privát szemlélete nem teszi lehetővé a nyelv működésének és különböző funkcióinak teljes körű leírását és magyarázatát.

Másrészt különböző társadalomtudományi diszciplínák, a szociológia, az antropológia, az etnográfia – csak hogy a legfontosabbakat említsem – sorra szembetalálták magukat olyan nyelvhasználati kérdésekkel, melyekre önmagában sem a nyelvészet, sem a társadalomtudományok nem tudtak választ adni. Így szükség volt egy hídra e tudományterületek között.

Mint majd látni fogjuk, a szociolingvisztika mint tudományterület meghatározásai főként e két tényező mentén különböznek egymástól. „Szárnybontogatásának” időszakában az uralmon lévő, a nyelv privát szemléletére épülő irányzatokkal való paradigmátikus szembefordulás, az elméleti nyelvészettől való elkülönülés volt az elsődleges cél. Így e kezdeti definíciók a nyelvészeti szemléletmód

és kutatási nézetrendszer újszerű, szociokulturális aspektusát hangsúlyozzák, „amely a nyelv leírását és működésének vizsgálatát (...) valódi beszélők hétköznapi nyelvhasználatából származó, nagy mennyiségű adatra alapozza” (SÁNDOR 1999:597). E korai meghatározások főként abban tértek el egymástól, hogy mely társadalomtudományi diszciplína nyelvészeti vonatkozású kérdéseire igyekeztek válaszokat találni az új empirikus módszertan és társadalmi szemlélet segítségével. Az idő előrehaladtával a definíciók egyre árnyaltabbá váltak, jelentősen bővült az új tudományág keretébe utalt vizsgálati területek köre. Egyre hangsúlyosabbá vált a tudományterület interdiszciplináris jellege, az a felfogás, hogy a szociolingvisztika a nyelvészet és a szociológia együttműködésével létrejött határtudomány. Ezzel párhuzamosan megjelent a definiálásnak egy másik iránya, mely a kutatásnak már nem a szemléletmódjára, hanem annak tárgyára, a nyelvhasználat általuk vizsgált, egyre bővülő területeinek újszerűségére helyezi a hangsúlyt (tulajdonképpen felsorolja a szociolingvisztika vizsgálati területeit).

A *szociolingvisztika* terminus jelentésmezője tehát kiszélesedett, azonban definiálásának és értelmezésének differenciáltsága megmaradt. Ez főként abban érhető tetten, hogy a mai napig nincs konszenzus a tekintetben, hogy meddig terjed a diszciplína illetékességi köre, hogy hol húzható meg a határ a nyelv- és társadalomkutatás között – bár ez nem definíció, hanem értelmezés kérdése. Még a definíciók sokféleségére is többféle magyarázat létezik. Csak, hogy a hazai szakirodalomból említsek két példát: Máté Jakab véleménye szerint az egyes szociolingvisztikai felfogások közötti eltérések „az objektum, jelen esetben a társadalom mibenlétének ontológiájának a megítéléséből” erednek (MÁTÉ 1998:272). Ugyanakkor Sándor Klárának az a – már fentebb említett – álláspontja, hogy az explicit elmélet, a közös szemléleti alap hiánya okozza az önmeghatározási különbségeket, és akadályozza meg a koherens diszciplína létrejöttét (SÁNDOR 1999).

Az új irányzat első kinyilatkoztatására Currie 1952-es *A projection of sociolinguistics* című tanulmányában került sor, azonban a társadalom és a nyelv viszonyának vizsgálata nem a szociolingvisztika kialakulásával kezdődött, voltak tudománytörténeti előzményei, mint ahogy a szociolingvisztika (*sociolinguistics*) lexéma előfordulásai is megelőzik a szociolingvisztika (*sociolinguistics*) nevű diszciplína létrejöttét. A terminust azonban sokféle jelentésben használták már a kezdetekkor is. A mai értelmezéshez a legközelebb Labov élőnyelvi vizsgálatai álltak, aki az Egyesült Államokban már az 1950-es években foglalkozott a nyelvhasználat szociális kontextusával. A fogalom itt is terjedt el a leghamarabb. Az európai szociolingvisztika gyökerei és előzményei ellenben főként a

történeti nyelvészetben, valamint a dialektológiában, illetve azok szociokulturális mozzanataiban keresendők. Például Wrede a 19. század végén elvégzett dialektológiai változatvizsgálatainál már különböző szociológiai paramétereket is figyelembe vett. Ezt a fajta „társadalmi dialektológiát” nevezte ő *Soziallinguistik*-nek (társadalmi nyelvészetnek) (vö. CSERESNYÉSI 2004:18-24).

A dialektológia Magyarországon is a szociolingvisztika egyik bázisa volt. A 19. század közepétől fellelhetők a különböző szociológiai színezetű dialektológiai vizsgálatok (nyelvjárás- és regionális köznyelvi kutatások), ám a magyar szociolingvisztika gyökerei nem a hazai tudománytörténeti előzményekben, nyelvészeti örökségben keresendők. Magyarországon ugyanis – bár a szociológiai szemléletmódot mereven elutasító politikai rezsim miatt igencsak megkésve – a „nyugati stílusú” („western-style”) (PLÉH 1995, vö. KISS 2002:23) angolszász szociolingvisztikai irányzat honosodott meg. A *szociolingvisztika* terminus nyomtatásban először 1969-ben jelent meg Szépe György egyik tanulmányában (SZÉPE 1969:139), az első szociolingvisztikai konferencia megrendezésére pedig 1973-ban került sor Nyíregyházán (vö. KISS 2002:26), ahol kijelölték a magyar szociolingvisztika fő irányvonalait: a nyelv társadalmi rétegződése mellett a megvitatásra került témák között helyet kaptak a nyelvi magatartás, az anyanyelvi oktatás, valamint a többnyelvűség problémái is. A vizsgálati területek széles spektruma arra utal, hogy hazánkban a szociolingvisztikát nem csupán új szemléletként, hanem önálló diszciplínaként deklarálták az 1980-as években. A magyar szociolingvisztikai kutatásokról és a szociolingvisztika értelmezési kérdéseiről szélesebb képet kaphatunk Kiss Jenő *Társadalom és nyelvhasználat* (KISS 1995) és Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák* (CSERESNYÉSI 2004) címmel megjelent összefoglaló munkáiból, konkrét vizsgálatokról pedig a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) honlapján (<http://www.nytud.hu/buzi/>, vö. KONTRA 2003).

2. A szociolingvisztika fogalom értelmezéséről

A *szociolingvisztika* terminust első felbukkanása óta sokan, sokféle jelentésben használták és használják a mai napig, értelmezése nem csupán időbeli jelentés-változáson ment át, de az egyes országok konkrét nyelvtudományában is jelentős eltéréseket mutat. Ezeknek a különböző definícióknak a vizsgálatával nyomon lehet követni e tudományág „fejlődésének”, önállóvá válásának folyamatát, ugyanakkor fel lehet vázolni az egyes iskolák, szemléletmódok közötti különbségeket is.

A terminus megjelenésétől kezdve a megadott definíciókban két különböző tendencia rajzolódik ki, melyek a szociolingvisztika eltérő felfogásáról, értelmezéséről tanúskodnak. Az ún. „szűk” meghatározások a szociolingvisztikát nem a nyelvtudomány egy önálló területének, hanem az elméleti, leíró nyelvészetétől élesen elkülönülő *nyelvészeti szemléletmódnak*, sajátos kutatói nézetrendszernek tekintik. (Sokat elárul erről az értelmezésről, hogy fő képviselői önmagukat nem szociolingvistának, hanem nyelvésznek tekintik.) „E felfogás szerint az „igazi” szociolingvisztika lényegében csak a tudományosan egzakt („kvantifikált”), empirikus vizsgálat” (CSERESNYÉSI 2004:18), s így kizárólag a nyelvi változás és változatosság szabályszerűségeivel, univerzáléival, illetve azok összefüggéseivel foglalkozik. Ezért több szakirodalom erre az irányzatra, felfogásra használja az *élnyelvi vizsgálatok*, *a szekuláris nyelvészet*, vagy – egyik alapítója és jeles képviselője, William Labov után – a *laboviánus nyelvészet* kifejezést (angolul leggyakrabban *empirical sociolinguistics*, vagy *correlational sociolinguistics*, vagy *secular linguistics*). Ez a felfogás a már említett elméleti nyelvészettel opponáló, a nyelvészeti vizsgálódás újszerű, társadalmi aspektusát domborítja ki. A másik, tágabb, „modernebbnek” nevezett felfogás szerint „a nyelv bármiféle, szociokulturális megközelítése a *szociolingvisztika* általános kategóriájába sorolandó” (CSERESNYÉSI 2004:18). Tehát nem pusztán szemlélet, hanem különálló nyelvészeti megközelítési mód, a nyelvtudomány és a szociológia együttműködésével létrejött, önálló tudományág, különböző nyelvtudományi területek összefoglaló neve, melynek a szekuláris nyelvészet csupán az egyik kutatási területe.

A szociolingvisztika önmeghatározásának e mai napig meglévő dichotómiája a terminus megadásokban több ponton is tetten érhető. Először is érdemes megvizsgálni, hogy a terminushoz megadott definíciók milyen szempontok szerint közelítik meg tárgyat, hogy a jelentés mely komponensét emelik ki ahhoz, hogy elkülönítsék más, hasonló fogalomkörbe tartozó szavaktól. Sokat elárul ugyanis, hogy egy meghatározás a vizsgálati módszer és a szemléletmód vagy pedig a kutatási területek hangsúlyozásával kívánja egyértelművé tenni a terminus jelentését. Emellett érdemes azt is megnézni, különösen a „kortárs” szakirodalmak definíciójánál, hogy e különböző terminusjelentésekben a fent említett deklarált felfogásbeli és értelmezési különbségek mennyiben jelentenek tényleges szembenállást. Hisz a megközelítés iránya, a kategorizálási szempontok különbözősége szükségszerűen eredményez más definíciót, de az még önmagában korán sem jelenti a definiált objektum különbözőségét (vö. FÓRIS 2005).

E mellett az is sokat elárul e tudományág értelmezéséről, hogy a terminust extenzionális (terjedelmi) vagy intenzionális (ismérvi) irányból határozzák-e meg. Az intenzionális definíciók ugyanis többnyire a szerkezeti nyelvészettel opponáló meghatározások, így tulajdonképpen bármely olyan kutatási terület szociolingvisztikának minősül, mely megfelel a szociokulturális megközelítés olyan paramétereinek, mint például a tényleges nyelvhasználat vizsgálata, vagy az empirikus kutatási módszer (CSERESNYÉSI 2004). Ezek a meghatározások tehát a terminust egyfajta nyelvszemléletként értelmezik, kizárólag a nyelvészet határain belül helyezve el a szociolingvisztika tudományterületét. Néhány példa az intenzionális meghatározásokra: „A nyelv és a társadalom szerkezete, illetve működése között fennálló kölcsönhatásokat vizsgáló tudományterület” (CRYSTAL 1998:540); „Nyelvészeti megalapozottságú, szociológiai módszerekkel és felismerésekkel bővített nyelvtudományi ágazat” (FAZEKAS 1988); „A nyelv használatát, a beszédet a maga társadalmi valójában vizsgálja: szerteágazóan elemzi a nyelvhasználat társadalmi megalapozottságát, a társadalmi tényezőktől függő nyelvhasználati különbségeket” (LENGYEL 1987).

Az extenzionális (terjedelmi) meghatározások ellenben a szociolingvisztika terminust különböző nyelvtudományi területek összefoglaló neveként definiálják, felsorolva a tudományág alá besorolt egyes részdiszciplínákat. Ezt a meghatározást elfogadó és használó vizsgálatokra nagyfokú interdiszciplináris nyitottság jellemző, a kutatók számára “nem elvi, csak módszertani szempontból lényeges, hogy kutatásaik valódi nyelvi adatokra épüljenek” (SÁNDOR 1999:598). Máté Jakab könyve (MÁTÉ 1998) tudománytörténeti áttekintés, a szociolingvisztika kezdeteitől, kialakulásától megjelenő és az óta is érvényben lévő valamennyi definíciót ismerteti (nem foglalva állást egyik mellett sem). Amit alapnak, kiindulópontnak tekint a tudomány „születésénél”, s így a különböző definíciókban, hogy a szociolingvisztika „a társadalom és a nyelv viszonyának, általában a nyelvi viszonyok kérdéseinek vizsgálata” (i.m.:267). Ötféle irányzatot különböztet el, így (1) az *etnolingvisztikát*, amelyet Bernard Pottier (1970) alapján a szociolingvisztika szinonimájának tekint. Definíciója szerint az etnolingvisztika „a nyelvi közleményt a kommunikáció körülményeinek összességében vizsgáló tudomány”; (2) az Einar Haugen-féle (1972) *folk-linguistics* területét, amely „a beszélőknek a nyelvi tényekre adott különféle reakcióit vizsgáló etnolingvisztika”; (3) a *beszélés néprajzát* (ethnography of speaking) Dell Hymes (1975) nyomán, amely „egy meghatározott nyelvközösség verbális hatásait vizsgáló tudomány”. E definíció és szemlélet nyelvészet és antropológia szoros kapcsolatát feltételezi; (4) a *nyelvökológia* irányzatát (1971), amely szerint „valamely nyelv-

nek és társadalmi kontextusnak kölcsönös viszonyának vizsgálata, figyelembe véve a két- és többnyelvűség problémáit is (nyelvi interferenciák, „áthallások”, „átfedések”); (5) az amerikai szociolingvisztikai irányzat szerint „a nyelvhasználat társadalmilag modellált változatainak tanulmányozása”. Területi, társadalmi, funkcionális és etnikai szempontból tanulmányozzák a nyelvváltozatokat, hogy megállapítsák azok nyelvészeti és szociofunkcionális jellegzetességeit. Cseresnyési könyvében is megtaláljuk az extenzionális felosztást: makrolingvisztikai és mikrolingvisztikai megközelítést különböztet meg, majd Trudgillra hivatkozva az antropológiai nyelvészetet, a dialektológiát, a diskurzuselemzést, a beszéd néprajzát, a geolingvisztikát, a nyelvi kapcsolatok vizsgálatát, a szekuláris nyelvészetet, a nyelv társaslélektanát, a nyelvpszichológiát stb. sorolja a *szociolingvisztika* körébe (CSERESNYÉSI 2004, TRUDGILL 2003).¹

A definíciók és az értelmezések széles repertoárja is bizonyítja, hogy nincs egységes szociolingvisztikai szemlélet (sem szinkrón, sem diakrón szempontból). Az eltérések alapvetően a társadalom mibenlétének, ontológiájának megítélésbeli különbségeiből adódnak és azokban is jutnak kifejezésre.

Az önmeghatározás szinkrón és diakrón differenciáltságának kimutatására nem csupán a definíciók, hanem a terminushasználat vizsgálata is alkalmas. Egyrészt érdekes vizsgálati szempont, hogy a *szociolingvisztika* lexéma mely szavak szinonimájaként fordul elő az egyes szakirodalmi szövegekben. Ugyanis „a szaknyelvekben a szóhasználat sokkal kötöttebb, mint a köznyelvben, a terminusok jelentésmezője kicsi”, ezért „az egyértelműség biztosítása miatt korlátozott a jelentés árnyalása, így például a szinonimák használata” is (FÓRIS 2005:55). Azok eltérő alkalmazása tehát különböző terminusértelmezésről tanúskodik. Ugyanakkor az is releváns információkat hordoz, hogy hol jelölik ki a *szociolingvisztika* terminus helyét a terminológiai háló többi eleméhez képest, hisz ez alapján következtetni lehet arra, hogy a vele jelölt diszciplínát hol helyezik el a nyelvtudomány rendszerén belül. Különösen a *nyelvpszichológia* terminushoz és az általa jelölt diszciplínához való viszonya mutat jelentős eltéréseket a hazai és a nemzetközi szakirodalmakban, ami a tudományág illetékességi körének felfogásbeli különbségeiről árulkodik. Egyes definíciók szerint a *nyelvpszichológia* terminus a szociolingvisztikával azonos jelentésmezőt fed le, mások – a szeku-

¹ Igaz, Cseresnyési felteszi a kérdést: „A felsorolt területek sokfélesége felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán egységes tudományágról van-e szó”, válasza pedig az, hogy „Erre általában az a válasz, hogy diszciplína egységét a szociokulturális vagy „szociológiai” szemlélet biztosítja. Az nem állítható, hogy az említett kutatási területek mindegyike „szociológiai jelegű lenne” (CSERESNYÉSI 2004:19).

lári nyelvészethez hasonlóan – annak csupán egy részdiszciplínájának tekintik. Azok a tudományértelmezések, melyek a társadalmi-szociológiai vonatkozású kérdésfelvetéseket nem tartják a szociolingvisztika feladatának, a nyelvészológiát a szociolingvisztika interdiszciplínájaként értelmezik annak illetékességi körébe utalva az ilyen vonatkozású témákat. A tudományos osztályozási rendszer különböző értelmezése tetten érhető a szakirodalmi szövegek terminus használatában: a két lexémával hol szinonimákként, hol hiponima–hiperonima viszonyban, hol pedig kohiponimákként találkozunk.

A hazai szakirodalmak vonatkozásában az is érdekes vizsgálati szempont, hogy a magyar nyelvtudomány ezt az angolszász területen megszületett új diszciplínát milyen módon nevezte el és illesztette be a már meglévő terminológiai rendszerébe. Az egyik legelterjedtebb megnevezés a terminus jelölésére az angol „sociolinguistics” terminus magyar hangzással és írással használt alakja, a *szociolingvisztika*. E mellett találkozhatunk még olyan elnevezésekkel is, mint *szociokulturális nyelvészet*, *társadalmi nyelvészet*, illetve *nyelvészociológia*, vagy a 2. fejezet elején már felsorolt *etnolingvisztika*, *beszélés néprajza*, *ökolingvisztika*, melyek jelentései között azonban vannak különbségek.

3. A szociolingvisztika fogalom a nemzetközi és a hazai szakirodalomban

Ahogy utaltam már rá, a tudományág indulásakor számos különböző értelemben használták, és különböző módon definiálták a *szociolingvisztika* terminust, mely főként annak függvénye volt, hogy milyen hagyományokra, tudományos előzményekre támaszkodtak, mely tudományterülettel feltételezték a legszorosabb kapcsolatot. Ez határozta meg nem csupán a szinonimák használatát, hanem azt is, hogy milyen egyedi jelentésekre szűkítették le a *szociolingvisztika* terminus értelmezését. Ezek a korai definíciók szinte kivétel nélkül intenzionális irányból határozzák meg tárgyukat, melyekben a domináns jelentéselkülönítő komponens a szociokulturális szemléletmód valamely paraméterének kihangsúlyozása volt.

A szociolingvisztika indulása szempontjából alapvető jelentőségűek William Labov élőnyelvi vizsgálatai. Ezt a „városi dialektológia” kategóriájába sorolható kutatási irányt Labov úgy definiálta, mint „empirikus, szociológiai és kvantitatív jellegű nyelvészeti megközelítés, melynek célja a nyelvi sajátosságok összefüggéseinek kimutatása olyan paraméterekkel, mint társadalmi réteg, nem, életkor” (CSERESNYÉSI 2004:22, vö. LABOV 1966, 1972). A meghatározás kiindulópontja és a fogalom jelentésének fő jelentéselkülönítő komponense tehát egyértelműen az elméleti nyelvészet privát nyelv szemléletével és módszereivel opponáló

szociokulturális megközelítési és vizsgálati mód. Ezt tükrözik az irányzatra alkalmazott megnevezések is: mint a korábbiakban is láttuk, Labov a *secular linguistics* (szekuláris nyelvészet) terminust használta, de találkozhatunk az *empirical sociolinguistics* vagy *correlational sociolinguistics* kifejezésekkel is. A szociolingvisztikának ez a fajta „klasszikus”, szűk meghatározása tehát nem a nyelvudomány egy önálló területét jelöli, csupán szemléletmód, egy olyan szociológiai megalapozottságú kutatói nézetrendszer, mely a szociológia tudományával feltételezi a legszorosabb „rokonságot”.

Az angol-amerikai kutatásokra az antropológiai és az etnológiai hagyományok is nagy hatással voltak, melyen belül többféle megközelítés létezett (lásd fentebb, és MÁTÉ 1998), ám ezek az iskolák a szociolingvisztikát nem a nyelvudomány egy önálló területének, hanem egy olyan nyelvészeti szemléletmódnak tekintették, mely az elméleti nyelvészettől eltérően a parole-jelenségeket illetve a performanciát vizsgálja empirikus módszerek segítségével.

A *nyelvszociológia* terminus is hamar felbukkant a nemzetközi szakirodalomban, de annak értelmezése már ekkor is eltéréseket mutatott. A legtöbb irányzat a szociolingvisztika és nyelvészociológia fogalmát „abszolút szinonimnak tekinti” (MÁTÉ 1998:272), viszont az ún. „amerikai szociolingvisztikai irányzat” kutatói külön feladatkört és értelmezést tulajdonítanak nekik. Fishman a nyelvészociológia lexémát a szociolingvisztika hiponimjaként használja extenzionális definíciójában, melyben a szociolingvisztikának három fő részét különbözteti meg. Elsőként elkülöníti a *leíró szociolingvisztikát*, mely „a nyelvhasználat társadalmilag modellált változatainak tanulmányozását” jelenti (MÁTÉ 1998:272), mely tulajdonképpen a szekuláris nyelvészet terminus által kijelölt jelentésmezőt fedile. Másrészt a *dinamikus nyelvészociológiát*, mely „a társadalmi élet két aspektusának – a nyelvnek és a társadalomnak – a kölcsönhatását vizsgálja”, tehát a „nyelvváltozatokat területi, társadalmi, funkcionális és etnikai szempontból tanulmányozza, hogy megállapítsa azok nyelvészeti és szociofunkcionális jellegzetességeit” (i.m.:272). Végül pedig megkülönbözteti az *alkalmazott szociolingvisztika* területét, amely „írási rendszerek alkotásával és reformjával, illetve a nyelvtervezéssel foglalkozik” (i.m.:272). A nyelvészociológiát tehát a szociolingvisztika egy olyan részdiszciplinájának tekinti, melynek vizsgálati spektruma nyelvi vonatkozású társadalmi-szociológiai kérdésekre is kiterjed. Ez a definíció már a tágan értelmezett szociolingvisztika felfogásnak felel meg. Egyrészt azért, mert a terminus jelentésének elkülönítéséhez a vizsgált területek egyediségét, nem pedig a szemléletmód sajátosságait hangsúlyozza, másrészt, mert a szocio-

lingvisztikát alkalmazott nyelvtudománynak tekinti, mely nem zárkózik el a szociológiai kérdésfelvetéstől, s ez interdiszciplináris nyitottságra utal.

Magyarországon a szociológiai előzményekre építő, angolszász szociolingvisztikai irányzat honosodott meg. Az új tudományterület jelölésére ennek megfelelően elsősorban a *sociolinguistics* terminus „magyarosított” változatát, a *szociolingvisztikát* használják, de annak szinonimájaként gyakran találkozhatunk a *nyelvszociológia* lexémával is. A hazai definíciók bizonyos szempontból hasonló tendenciát követnek, mint a nemzetközi szakirodalmak: a szociolingvisztikát annak szociokulturális szemléletmódja felől közelítik meg, a terminusmegadások központi eleme a nyelv „újszerű”, társadalmi kontextusban, empirikus módszerekkel való vizsgálatának hangsúlyozása. Ugyanakkor – talán megkétszerezéssel adódóan is – szinte indulásától kezdve önálló nyelvtudományi diszciplínának tekintik, annak ellenére, hogy a számára kijelölt hatókör semmivel sem szélesebb, mint a szociolingvisztikát csupán szemléletmódként definiáló nemzetközi irányzatok.

Lengyel Zsolt 1987-ben úgy határozta meg e tudományágat, mint „a nyelv használatát, a beszédet a maga társadalmi valójában vizsgáló tudomány, mely szerteágazóan elemzi a nyelvhasználat társadalmi megalapozottságát, a társadalmi tényezőktől függő nyelvhasználati különbségeket” (LENGYEL 1987:51, GRÉTSY 2002:296). Ehhez nagyon hasonló Fazekas Tiborc 1988-as meghatározása is, mely szerint a szociolingvisztika „nyelvészeti megalapozottságú, szociológiai módszerekkel és felismerésekkel bővített nyelvtudományi ágazat” (FAZEKAS 1988:300). Ezek a definíciók az imént említett különbségtől eltekintve nem sokban különböznek a Labov által megadott szűk meghatározástól. Fazekas viszont már elkülöníti a *nyelvszociológia* területét is, melyet a szociolingvisztika interdiszciplinájának tekint, s melyet úgy definiál, mint „szociológiai indíttatású és természetű nyelvészet”, mely „mindig szociológiai kérdésfeltevésekből indul ki” (i.m.:300), s ennek megfelelően a nyelv és a társadalom kölcsönhatásait szociológiai szempontból vizsgálja. E két, a nyelvtudomány körébe utalt terület együttesen már egy szélesebb vizsgálati keretet biztosít az új szociokulturális szemléletű nyelvészet számára.

Szerdahelyi István 1989-ben megjelent, *Alkalmazott nyelvészeti alapgagalmak* című munkájában nem intenzionális, hanem terjedelmi meghatározását adja a szociolingvisztikának: egyrészt Fishman fentebb kifejtett hármas csoportosítását ismerteti, másrészt a francia Larousse nyelvészeti szótár alapján írja, hogy „a szociolingvisztika a nyelvészetnek az az ága, amely az etnolingvisztikával, a

nyelvszociológiával, a nyelvföldrajzzal és a dialektológiával foglalkozik. (...) Van végül az alkalmazott szociolingvisztika, amely a „nyelvtervezéssel” foglalkozik...” (SZERDAHELYI 1989:66). A Fishman-féle, elméletibb leíró szociolingvisztika mellett Szerdahelyi is elkülöníti a nyelvszociológia területét, annak mintegy gyakorlati részterületének, „dinamikus szociolingvisztikának” tekinti, mely társadalmi-szociológiai vonatkozású kérdésekkel foglalkozik. Az általa megadott meghatározás tehát már a jelentésmező kijelölése szempontjából is tágran értelmezett szociolingvisztikai definíciónak tekinthető.

4. A szinkrón állapot sokszínűsége

Az 1990-es évek óta a szociolingvisztika kutatási spektruma folyamatosan bővül, a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi meghatározottságának egyre több aspektusára terjed ki. Integrálta a korábbi irányzatok vizsgálati területeit, amit bizonyít a terminológiai háló átrendeződése is: az addig szinonimákként használt terminusok többsége immár a szociolingvisztika hiponimáiként jelenik meg a szakirodalomban. Megmaradt azonban a fogalom értelmezésének sokszínűsége: nincs egyértelmű konszenzus a tekintetben, hogy hol húzzák meg a nyelvészet, a szociológia és a szociolingvisztika közötti határvonalat, valamint hogy a tudomány illetékességi körébe utalják-e a társadalomra vonatkozó következtetések levonását.

Ronald Wardhaugh átfogó, 1995-ös szociolingvisztikai tankönyvében úgy határozza meg a szociolingvisztika tudományát, mint „a nyelv vizsgálatát a társadalomhoz való viszonyában” (WARDHAUGH 1995:18), tehát „azért vizsgáljuk a társadalmat, hogy a lehető legtöbbet tudjunk meg arról, hogy mi is a nyelv” (i.m.:18). Intenzionális definíciója a tudomány tárgya alapján igyekszik elkülöníteni a terminust a nyelvtudományi terminológia többi elemétől. Könyvének fejezetcímei mintegy extenzionális meghatározásként is felfoghatóak, és e fejezetekben részletesen kifejti, hogy mit ért a *szociolingvisztika* terminuson, illetve, hogy álláspontja szerint milyen vizsgálati területek tartoznak hatókörébe, melyek széles repertoárjából nagyfokú interdiszciplináris nyitottság olvasható ki. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy pontosan hol húzza meg a határt nyelv- és társadalomkutatás között. Megemlíti ugyanis a *nyelvszociológia* fogalmát, amit úgy határoz meg, mint a „társadalom vizsgálata a nyelvhez való viszonyában” (i.m.:18), a diszciplína státuszát illetően pedig Hudson álláspontját fogadja el, miszerint: „A szociolingvisztika és a nyelvszociológia különbsége nagyrészt hangsúlykülönbségeken, azon múlik, hogy a kutatót a nyelv vagy a társadalom

érdekli-e jobban, és hogy miben van nagyobb jártassága: nyelvi vagy társadalmi struktúrák elemzésében. A két terület között igen nagy az átfedés, s nem látom értelmét, hogy megpróbáljuk világosabban elválasztani a diszciplínákat, mint amennyire jelenleg elválnak egymástól” (i.m.:19). Wardhaugh tehát épp azért nem választja külön a két fogalmat, mert ezzel korlátozná a két diszciplína közötti átjárhatóságot. A társadalmi struktúrák nyelvészeti vonatkozású kérdésfeltevéseire viszont a továbbiakban már nem tér ki.

David Crystal 1998-ban *A nyelv enciklopédiája* címmel megjelent, azóta a nyelvészeti szakirodalomban alapműnek számító munkájában a *szociolingvisztikát* úgy jelöli meg, mint „a nyelv és társadalom szerkezete, illetve működése között fennálló kölcsönhatások”, „nyelv és társadalom viszonyának vizsgálatát” (CRYSTAL 1998:540). Emellett a szerző a tömör, intenzionális definíció értelmezéséhez könyvének következő fejezeteit jelöli meg, mintegy terjedelmi meghatározásként: Társadalmi identitás, Nyelv és kontextus, Stílus és nyelvhasználat, Többnyelvűség, Nyelvi tervezés, Idegennyelv- tanulás és -oktatás, Szaknyelvek. A *nyelvészociológia* fogalmát nem említi, mint ahogyan nem tér ki több, Wardhaugh által részletezett kérdésre sem. A szociolingvisztika fogalma alá besorolt részdiszciplínák és témák széles repertoárjából azonban kitűnik, hogy a terminust ő is tágabb, „modernebb” értelemben használja, mely nyitott a különböző interdiszciplínák felé.

Ellentmondásosnak tűnik Peter Trudgill (2003) szociolingvisztika felfogása. Ugyanis tőle származik a kortárs nemzetközi szakirodalom egyik legátfogóbb definíciója, mely extenzionális irányból határozza meg tárgyát, felsorolva az e tudományág alá tartozó területeket (lásd feljebb). A szociolingvisztikát különböző nyelvtudományi területek összefoglaló neveként definiálja, ugyanakkor úgy véli, hogy annak egységességét a közös, szociokulturális vagy „szociológiai szemlélet biztosítja” (TRUDGILL 2003, idézi CSERESNYÉSI 2004:19). Valamint ő az, aki Labovot követve „a leginkább szokta hangsúlyozni, hogy ő *nyelvész*-nek szereti hívni magát, nem *szociolingvistá*-nak, hiszen a szociolingvisztika szerinte sem a nyelvtudomány egy területe, hanem szemléletmód, kutatói nézetrendszer, hozzáállás” (SÁNDOR 1999:597). Sándor Klára hasonló ellentmondásokat talált Trudgill tudományértelmezésében, melyről azt a következtetést vonja le, „hogy a szociolingvisztika apostolai sem mindig következetesek saját tudományuk mi-benlétének meghatározásában” (SÁNDOR 1999:597).

A magyar szociolingvisztika fogalom és a terminus is sokat változott az elmúlt évtized során, megőrizve az interdiszciplináris szemléletet. A terminus meghatá-

rozások differenciáltsága azonban arról tanúskodik, hogy a hazai nyelvtudományon belül sincs konszenzus e tudományterület értelmezését illetően.

Hazánkban az első szociolingvisztikai tankönyv 1995-ben látott napvilágot Kiss Jenő tollából, mely Wardhaugh munkájához hasonlóan átfogó képet ad a tudomány mibenlétét illetően. A könyv által megadott definíció a szociolingvisztikát olyan nyelvtudományi ágként határozza meg, amely „a nyelvhasználat és a társadalom, a nyelvi és társadalmi struktúra közötti kölcsönös kapcsolatot kutatja. Tárgya a nyelvhasználat, tehát egy nyelvi-társadalmi cselekvés a maga társadalmi összefüggésrendszerében” (KISS 2002/1995:14). Ez az intenzionális terminus-megadás sokban hasonlít Wardhaugh-éhoz, ám a szövegkontextus („Mi a szociolingvisztika?” című alfejezet) másképp árnyalja a fogalom értelmezését. Kiss ugyanis a definíció mellett a szociokulturális szemléletmód paramétereit (kvantitatív szemlélet, empirikus módszertan, labovi axiómák) hangsúlyozza a *szociolingvisztika* jelentésmezőjének „beazonosításához”, elkülönítéséhez. A külföldi szakirodalmakra hivatkozva megemlíti a *nyelvszociológia* fogalmát: „A szerint, hogy a megközelítés inkább nyelvészeti, vagy inkább szociológiai kiindulású, célzatú, orientáltságú, hangsúlyú-e, a szakirodalom szociolingvisztikát és nyelvszociológiát emleget, illetőleg különböztet meg. A szociolingvisztika e szerint a nyelvhasználat kutatása a társadalommal való kapcsolatában, a nyelvszociológia pedig a társadalom kutatása a nyelvvel való kapcsolatában. (...) A szerzők egy része a két terminust szinonimaként használja, tehát nem tartja szükségesnek elkülönítésüket” (KISS 2002:19-20). Kiss Jenő azonban nem foglal állást a kérdésben. A könyv további részében nem kerül elő a nyelvszociológia terminus, ami vagy azt jelenti, hogy azt a szociolingvisztika szinonimájának tekinti, vagy pedig az annak illetékességi körébe utalt kérdéseket nem tartja a szociolingvisztikai vizsgálat tárgyának.²

Grétsy László 2002-ben írt tanulmányának már a címe is árulkodó: *A szociolingvisztika mint tudomány és mint tantárgy*. A szerző úgy definiálja a terminust, mint „nyelv és társadalom kölcsönhatásait nyelvészeti szempontból, nyelvészeti

² Nem tartozik szorosan az általam választott vizsgálati irányhoz, de véleményem szerint tanulságos adalék a témához a könyv szűk illetve tág szociolingvisztika értelmezése. Kiss Jenő ugyanis nem az általam ismertetett módon különíti el a két felfogást (nyelvészeti szemléletmód vs. önálló diszciplína), hanem a vizsgálati spektrum szélessége alapján: „A szociolingvisztikának szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt van. A szűkebb értelmezés szerint a szociolingvisztika feladata csupán a nyelvhasználat társadalmi variációinak a leírása, elemzése és magyarázata, a tágabb értelmezés szerint a szerep-, beszéd- és a témaspecifikus nyelvhasználat vizsgálata is feladatkörébe tartozik” (KISS 2002:15). A „kanonizált” szakirodalmak kifejezés-használatától való ilyen szintű eltérés véleményem szerint félreértések forrása lehet.

aspektusból vizsgáló” tudományt (GRÉTSY 2002:297), mely egyszerre függ a nyelvhasználatról, a nyelv használóitól, valamint a nyelv külső tényezőitől. Az általa vázlatosan felsorolt, a szociolingvisztika mint tantárgy illetékességi körébe utalt témák széles spektruma, valamint a nyelv vizsgálatában (a használókön túl) a külső tényezők hangsúlyozása egy igen széles hatókörű tudományértelmezésre enged következtetni. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy ez mennyiben jelent interdiszciplináris nyitottságot is. Ugyanis Fazekas Tiborc álláspontját elfogadva és rá hivatkozva, Grétsy is elkülöníti a nyelvészociológia területét a kérdésfeltevés irányultsága, a vizsgálat aspektusa alapján: „szociológiai indíttatású és természetű nyelvészet”, mely “mindig szociológiai kérdésfeltevésekből indul ki” (GRÉTSY 2002:299). A szociológiai kérdésfelvetést, a társadalommal kapcsolatos következtetések levonását – Wardhaugh-val ellentétben – kizárólag a nyelvészociológia illetékességi körébe utalja, ugyanakkor nem tisztázza a diszciplína szociolingvisztikához való viszonyát (szemben Fishman-nel vagy Szerdahelyivel).

Cseresnyési László 2004-es meghatározása Grétsyéhez nagyon hasonló szemléletről árulkodik. A szociolingvisztika terminust „a szociokulturális nyelvészeti kutatások” egyik „átfogó elnevezésének” tekinti, a tudományt pedig nyelvtudományi területek összefoglaló neveként, „a nyelvet társadalmi jelenséggként vizsgáló nyelvészet”-ként (CSERESNYÉSI 2004:18) definiálja *Nyelvek és stratégiák* címmel megjelent könyvében. E mellett extenzionális irányból is beazonosítja azt a jelentésmezőt, melyet álláspontja szerint a szociolingvisztika terminus lefed. Felsorolja, majd könyvének fejezeteiben részletesen kitér a tudomány alá besorolt valamennyi részdiszciplínára, és ezzel a hazai szakirodalom talán legtagabb szemléletű szociolingvisztikai munkáját mondhatja magáénak. A szociolingvisztika mint szemléletmód és mint diszciplína elkülönítésére két külön terminust használ, mellyel megkönnyíti a terminológiai rendszerben (és ezáltal a nyelvtudomány rendszerében) való eligazodást: a *szociokulturális nyelvészet* kifejezéssel a nyelvet a társadalom kontextusában vizsgáló kutatási irányt jelöli, a *társadalmi nyelvészet* terminust pedig a *szociolingvisztika* mint tudomány szinonimájaként használja. Érdekes viszont az, ahogyan a nyelvészociológia területét értelmezi. Úgy véli, hogy „ma a szociokulturális, azaz a nyelvet a társadalom kontextusában vizsgáló nyelvészeti kutatásokat két átfogó megnevezés alá szokás sorolni: az egyik a szociolingvisztika, (...) a másik a nyelvészociológia”, ez utóbbit pedig úgy határozza meg, mint „a társadalmat a nyelven keresztül tanulmányozó szociológia” (CSERESNYÉSI 2004:18). Tehát a nyelvészociológiát a szociolingvisztika egyik interdiszciplinájának, önálló létjogosultsággal bíró, auto-

nóm tudományterületnek, nem pedig részterületének tekinti (szemben a Fishman-i szemlélettel). A szociológiai vonatkozású kérdésfeltevéseket és kutatási területeket a szociológia illetékességi körébe utalja, olyannyira, hogy a nyelv-szociológiával kapcsolatos kérdések (sem maga a terminus) a könyv többi fejezetében elő sem kerülnek. Nem teljesen világos azonban az elkülönítés oka és határvonala. A Cseresnyési által felsorolt kutatási területek széles spektruma arra enged következtetni, hogy a külön tudományágnak mondott nyelvészociológia nem tárgyában, hanem csupán a kérdésfeltevés irányában különülhet el a szociolingvisztikától.

Még napjaink nyelvészeti szakirodalmában és szótárakban is találkozhatunk kevésbé egzakt és széleskörű meghatározásokkal. Tótfalusi István 2005-ben megjelent értelmező és etimológiai szótárában a szociolingvisztika címszó mellett a „nyelvtan, nyelvtudomány (nyelvt.)” szakmai minősítés szerepel, definícióként pedig „az egyén társadalmi helyzetének és nyelvhasználatának kapcsolatát kutató tudományág” meghatározás olvasható (TÓTFALUSI 2005:873) (A ’nyelv-szociológia’ címszót a szótár nem tartalmazza). Ez a meglehetősen pontatlan terminus-meghatározás a szociolingvisztikának nem az általános, hanem csupán egy egyedi (az 1960–70-es évekre jellemző) jelentését adja meg. Viszont egy ilyen önkényes „jelentésszűkítés (...) nyelvi többértelműség kiváltójává, hibás értelmezések forrásává” válhat (FÓRIS 2005:56).

5. Összegzés

Dolgozatomban kísérletet tettem arra, hogy a *szociolingvisztika* terminus meghatározásain keresztül felvázoljam e tudományág változó és változatos értelmezési keretét, és a mai napig tartó önmeghatározási kísérletek fő irányvonalait. Bár az általam önkényesen összeválogatott szakirodalom nem adhat teljes képet, a fő tendenciák kiolvashatóak. Egyfelől a megvizsgált definíciók jól szemléltetik, hogy a szociolingvisztikának létezik egy szűkebb és egy tágabb felfogása. A kezdeti definíciók a szociolingvisztikát szűk értelemben használják, azt csupán szemléletmódnak tekintik. Ezek a meghatározások, melyek a nyelv vizsgálatának empirikus módszertanát és társadalmi szemléletét hangsúlyozzák, főként abban különböznek egymástól, hogy mely társadalomtudomány nézőpontjából közelítik meg kutatásuk tárgyát. Később, a szociolingvisztika vizsgálati körének kiszélesedésével a szociolingvisztika önálló diszciplínaként való felfogása vált elterjedtté. Ezek a definíciók már főként abban különböznek egymástól, hogy hol húzzák meg az egyes tudományterületek közötti virtuális határvonalakat, hogy

mennyire nyitottak más társadalomtudományos diszciplínák és azok kérdései felé. Azonban – mint ahogy az a megvizsgált definíciókból is kitér – e meghatározások sok esetben csupán a kérdésfeltevés módjában, a hangsúlypontok elhelyezésében különböznek egymástól. A nemzetközi tudományszemlélet rugalmasan kezeli az egyes területek (nyelvészet és társadalomtudományok) közötti határvonalakat, nem zárkózik el a nyelvészet körébe utalt, más (főként szociológiai) területek kérdésfelvetései, vizsgálati nézőpontjai elől. A hazai szociolingvisztikának is sikerült behoznia csaknem két évtizedes „lemaradását”, melynek egyik ékes bizonyítéka Cseresnyési László munkája. Az általa megadott definíció („a szociolingvisztika a nyelvet társadalmi jelenségeként vizsgáló nyelvészet”) már egy olyan koherens diszciplínaként értelmezi a szociolingvisztikát, melynek a szociokulturális szemléletmód empiriája már nem elkülönítő, beazonosító tényezője a nyelvtudományon belül, hanem annak csupán nélkülözhetetlen eszköze. Ez a felfogás pedig már megnyitja az utat egy olyan explicit elmélet megalkotása felé, mely Sándor Klára álláspontja szerint megoldást jelentene a tudomány önmeghatározási problémájára.

IRODALOM

- A. JÁSZÓ Anna – BÓDI Zoltán (szerk.) (2002): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) (<http://www.nytud.hu/buszi/>)
- CRYSTAL, David (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó
- CSERESNYÉSI László (2004): *Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- FAZEKAS Tibor (1988): *Nyelvszociológia és nyelvtudomány*. – In: KISS–SZÜTS (szerk.): 297-307.
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológiai lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- GRÉTSY László (2002): *A szociolingvisztika mint tudomány és mint tantárgy*. – In: A. JÁSZÓ–BÓDI (szerk.): 295-299.
- HARLING, Jeffrey – PLÉH Csaba (eds.) (1995): *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc*. Berlin–New York: De Gruyter
- KISS Jenő (2002/1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

- KISS Jenő – SZÜTS László (szerk.) (1988): *A magyar nyelv rétegződése. I-II.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- KONTRA Miklós (2003): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó
- LABOV, William (1966): *The Social Stratification of English in New York City.* Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics
- LABOV, William (1972): *Sociolinguistic Patterns.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press; Oxford: Blackwell
- LENGYEL Zsolt (1987): *Az anyanyelvi nevelés pszicho- és szociolingvisztikai vonatkozásai.* Budapest: Művelődési Minisztérium
- MÁTÉ Jakab (1998): *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- PLÉH Csaba (1995): *The Beginnings of (Western-style) sociolinguistics in Hungary: A personal Account.* – In: HARLING–PLÉH (eds.): 125-142.
- SÁNDOR Klára (1999): A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 4-5: 595-606.
- SZECSKŐ Tamás – SZÉPE György (szerk.) (1969): *Nyelv és kommunikáció. II.* Budapest: A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása
- SZÉPE György (1969): *A nyelvészeti diszciplínák és a kommunikációkutatás.* – In: SZECSKŐ–SZÉPE (szerk.): 127-157.
- SZERDAHELYI István (szerk.) (1989): *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak.* ELTE BTK kézirat. Budapest: Tankönyvkiadó
- TÓTFALUSI István (2005): *Idegenszó-tár. (Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára).* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- TRUDGILL, Peter (2003): *A Glossary of Sociolinguistics.* Oxford–New York: Oxford University Press
- WARDHAUGH, Ronald (1995): *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris Kiadó–Századvég

A *BANK* TERMINUS VIZSGÁLATA ANGOL ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAKBAN

VARGÁNÉ KISS KATALIN
kathykis@freemail.hu, kathykis@sze.hu

1. Bevezetés

A 20. század végére a szótárpiacon hatalmas mennyiségi és minőségi változás következett be. A tudományos és technikai fejlődés következtében az általános szótárak mellett a szakszótárak széles skálája jelent meg. A szócikkek számítógépes feldolgozása az utóbbi évtizedben jelentősen megkönnyítette a szótárírók munkáját, bár a technika nem helyettesíti a tartalmi elemek kiválasztásához szükséges tudományos, szakmai hozzáértést. A felsőoktatásban folyó tartalom-alapú nyelvoktatás megköveteli a hallgatóktól az egynyelvű szótárak készség-szintű használatát. A szaknyelvet oktató tanár feladata, hogy a nyelvtanuláshoz oktatási segédeszközként különböző szótárakat ajánljon. Az idegen nyelvet tanulók számára azok az egynyelvű felhasználóbarát tanulói szótárak a legalkalmasabbak, amelyek a szócikkek kiválasztásakor és definiálásakor figyelembe veszik, hogy a szótárt használók köre a nyelvtanulók közül kerül ki. Az angol gazdasági szaknyelvi kurzusok teljesítéséhez is elengedhetetlen a szótárhasználat. A mai köznyelvi szókincs jelentős része a szaknyelvekből került át a köznyelvbe, mára azonban a köznyelvi használat teljesen megszokott, emiatt a szakszavak nemcsak a szakszótárakban, hanem a köznyelvi szótárakban is jelen vannak. Ilyennek mondható a gazdasági szaknyelven belül a bank- és pénzügyi szakszókincs alapterminusa a *bank* is.

A dolgozat célja a *bank*, *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusok meghatározása és magyar megfelelőik megadása a *Longman Dictionary of Contemporary English* (LDOCE, GADSBY 2001), a *Longman Business English Dictionary* (LBED, GADSBY 2003), a *Concise Oxford Dictionary* (COED, SOANES–STEVENSON 2004) és az *Oxford Dictionary of Finance and Banking* (ODOFAB, BUTLER et al. 1997) egynyelvű szótárak meghatározásai, valamint a pénz- és bankügyi szakirodalom alapján.

2. A szótárak struktúrájának és tipológiai rendszerének összehasonlítása

Egy szótár struktúrája és tartalma attól függ, milyen céllal íródott, és kik alkotják a felhasználók körét. A nyelvi szótárak a címszavakról elsősorban nyelvészeti információt adnak, a terminológiai szótárak pedig a címszóként szereplő terminusoknak az adott tárgykörben lévő értelmezését adják meg. Ennek következtében fontosnak tartom a választott szótárak strukturális vizsgálatát. Az összehasonlítást Hartmann (2001) alapján végzem. A szótár makrostruktúrája keretében az összes címszó sorba rendezett állományát, a mikrostruktúrája alapján pedig a szócikkeken belül adott információt vizsgálom. A szótárak megastuktúrájának vizsgálatától eltekintek.

1. táblázat: A szótárak makrostruktúrájának összehasonlítása

A szótár neve	A címszavak száma	A címszavak Elrendezése	A korpusz megnevezése
LDOCE	80.000	ábécérend, az összetett szavak külön címszóként szerepelnek	Longman Corpus Network British National Corpus 330 millió szöveg- szó
COED	240.000	ábécérend, az összetett szavak külön címszóként szerepelnek	Oxford English Corpus több száz millió szövegszó Oxford Reading Programme: idéze- tek
ODOFAB	4.100	ábécérend	önkényes címszó- kiválasztás a Lloyds Bank pénz- ügyi szakértői által
LBED	20.000	ábécérend, a szócikkeken belül bokro- sítás	autentikus üzleti szövegek: The Financial Ti- mes The Wall Street Journal internet

A táblázat alapján a COED rendelkezik a legnagyobb címszóállománnyal. A szótárak rendezési elve az ábécérend, a LBED esetében a címszó alatt bokrosí-

tást találhatunk. A címszavak kiválasztása a LDOCE, a COED, valamint a LBED esetében hatalmas korpusz alapján történt. A szótárkészítők a címszóki-választáskor elsősorban a gyakorisági elvet tekintették mérvadónak. Erre a szótárak bevezetőjében találhatunk utalást. A LDOCE szótárban a háromezer leggyakrabban előforduló szócikk mellett S1, S2, S3, W1, W2, W3 jelölést találhatunk. Esetünkben a *bank* terminus mellett az S1, W1 szerepel, amely azt jelenti, hogy az ezer leggyakoribb szó között szerepel szóban és írásban egyaránt.

2. táblázat: A szótárak mikrostruktúrájának összehasonlítása

A szótár neve	Formai jegyek			Szemantikai jegyek	
	szófaj	helyesírás	grammatikai információ	definíció	példamondat
LDOCE	+	+	+	+	+
COED	+	+	+	+	-
ODOFAB	-	-	-	+	-
LBED	+	+	+	+	+

A két köznyelvi szótárban, valamint a LBED-ben hasonló formai jegyeket találunk a szócikkeken belül. A szemantikai jegyekre vonatkozólag a LDOCE és a LBED tartalmazza a legtöbb információt, mivel mindkét szótár esetében a terminusok jelentését definícióval és példamondattal adják meg. Külön említésre méltó, hogy a LDOCE esetében a *Longman Defining Dictionary* 2000 szavas címszókészletével készültek a definíciók, elkerülve ezzel az ismeretlennek az ismeretlennel való meghatározását. A legrészletesebb meghatározások az ODOFAB-ben fordulnak elő, ugyanakkor itt semmiféle formai információval nem találkozunk. A COED a terminusok formai és szemantikai jegyein kívül a címszavak eredetére vonatkozó információkat is közöl, továbbá itt található a stilisztikai variánsok legszélesebb köre is.

A szerkezeti összehasonlítás után a fenti szótárakat a forma, a tartalom és a funkció alapján is rendszerezem. Hartmann (2001) könyvéből számos tipológiai felosztást ismerhetünk meg. Ezek alapján a LDOCE egynyelvű általános leíró szótár, amely a címszavakat szinkrón megközelítésből vizsgálja, a jelentéseket definíció alapján adja meg. Alfabetikus, tipikus tanulói szótár, ahol a szótárhasználatot nemcsak a 2000 szavas korpuszból vett definíciók könnyítik meg, hanem a keresésnél alkalmazott tipográfiai jegyek is. Kizárólag nyelvészeti alapú szótárról van szó, amelyben enciklopédikus ismeretek nem szerepelnek. Annak ellenére, hogy köznyelvi szótárral van dolgunk, a címszavak a szakszókincs bizo-

nyos elemeit is tartalmazzák (ezek *technical* jelöléssel vannak ellátva). Hasonlóan a LDOCE-hez a COED is egynyelvű, alfabetikus, nyelvészeti típusú, általános leíró szótár, ahol a szavak szinkrón vizsgálata mellett diakrón megközelítéssel is találkozhatunk. Bár a szótárborítón a szótárhasználók körében a szakemberek, tanárok, tudósok mellett az idegen-nyelvet tanulókat is megemlíti, átfogó komplex tulajdonságai miatt a szótárt mégsem tekinthetjük közönséges tanulói szótárnak. Eltérően a LDOCE és a COED szótáraktól, az ODOFAB olyan szakszótár, amelyet a lexikográfusok mellett elsősorban banki szakemberek szerkesztettek. Ezzel magyarázható, hogy a szócikkek tartalma enciklopédikus jellegű, és a lehető legátfogóbb magyarázatot nyújtja. A szótár nemcsak a bankszakembereknek, hanem a pénzügyi ismeretek iránt érdeklődő nyelvtanulóknak is hasznára válik.

Akárcsak az ODOFAB, a LBED is szakszótár, amelyben azonban a címszóátlomány nem egyetlen szakterületet ölel fel, hanem a gazdaságtudományon belül tizenhárom részterületet foglal magában, kezdve a közgazdaságtantól a marketingen át az adózásig. A LBED korpuszalapú szinkron szemléletű tanulói szótár, amelynek szómagyarázatai és példái kiegészítik egymást.

3. A *bank* terminus bemutatása

A fentiek szemléltetésére a *bank* terminus meghatározásából indulok ki, majd a különböző banktípusok elemzésekor azt is vizsgálom, hogy a szaknyelvoktatásban a bank témakörében fontos szerepet betöltő *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusok jelen vannak-e az egyes szótárakban, és ha igen, akkor mely jellemző fogalmi jegyeket adják meg a meghatározásban.

A *bank* szót mint terminust vizsgálom, amely egy meghatározott tárgykörön belüli – bank- és pénzügy – fogalmat jelöl. A terminus megadása nyelvi jelekkel történik, amit a fogalom pontos megértéséhez szükséges értelmezés (szótári meghatározás) követ. Fóris (2005) alapján azt vizsgálom, milyen az adott tárgykörön belül a terminusok egymáshoz való viszonya, valamint hogyan illeszkednek a tárgykör logikai rendszerébe. Az elemzést onomasziológiai szemlélet alapján végzem, azaz a fogalomból és nem a szóalakból indulok ki. Végezzük el ez alapján a választott szótárakban a *bank* terminus vizsgálatát!

bank *n* [C] 1. ► **MONEY** ◄ **a**, a business that keeps and lends money and provides other financial services: *The major banks have announced an*

increase in interest rates. b, a local office of a bank: I have to go to the bank at lunch time. (LDOCE, 2001:87)

bank² ■ n. 1. a financial establishment that uses money deposited by customers for investments, pays it out when required, makes loans at interest, and exchanges currency. ➤ **(the bank)** the store of money or tokens held by the banker in some gambling or board games. (COED, 2003:104-105)

bank A commercial institution licensed as a taker of deposits. Banks are concerned mainly with making and receiving payments on behalf of their customers, accepting deposits, making short-term loans to private individuals, companies, and other organisations. In the UK, the banking system comprises the *Bank of England (central bank), the *commercial banks, *merchant banks, branches of foreign and Commonwealth banks, the *National Savings Bank, and the National Girobank (see GIRO). The first (1990) *building society to become a bank in the UK was the Abbey National, after its public *flotation; other building societies have now followed this precedent. In other countries banks are usually supervised by a government-controlled central bank. (ODOFAB, 1997:25)

bank¹ n [C] 1 a business that makes its profits by paying interest to people who keep money there and charging a higher rate of interest to borrowers who borrow money from the bank. Different types of bank provide a variety of other financial services: the major banks have announced an increase in interest rates. (LBED, 2003:32)

A *bank* terminus meghatározásai a következőképpen foglalhatók össze. A LDOCE általános szótár szerint a *bank* terminus betételhelyezéssel, hitelnyújtással és egyéb pénzügyi szolgáltatással foglalkozó vállalkozást jelöl, illetve valamely pénzintézet helyi fiókját is jelenti. A COED *bank* terminusa olyan pénzügyi intézményre vonatkozik, amely az ügyfelei által elhelyezett pénzt befektetésre használja, szükség esetén visszafizeti, kamatra hitelt nyújt, továbbá külföldi valuta váltásával is foglalkozik. Ezen kívül a bank terminuson a különböző játékokban azt a helyet értjük, ahol bankár tulajdonában lévő pénzüsszeget vagy zsetont tartják. Az ODOFAB meghatározásában a bank betételhelyezéssel foglalkozó intézmény, amely az ügyfelektől pénzt fogad el, illetve számukra pénzt

fizet ki, valamint magánszemélyeknek, szervezeteknek és vállalatoknak rövid távú hiteleket nyújt. A meghatározáson kívül az Egyesült Királyság bankrendszerére és banktípusaira vonatkozó enciklopédikus ismeretanyagot is találhatunk. A magyarázatban *-gal vannak jelölve azok a terminusok, amelyek a szótárban külön címszóként is szerepelnek.

A terminus meghatározása során fontos szerepet játszik az absztrakció. Mind a nyelvi információt, mind az enciklopédikus információt tartalmazó művek esetében lényeges, hogy egy szó jelentés-definíciójában az adott fogalmat pontosan jellemző lényeges tulajdonságokat megtaláljuk. A fenti meghatározásokból elvonatoztatással a következő lényeges tulajdonságokat emeljük ki: a *bank* terminus olyan intézményt jelöl, amely pénzzel kapcsolatos tevékenységet végez, szolgáltatást nyújt az ügyfelei számára, és amely különböző típusú lehet. Az így kapott *intézmény*, *tevékenység*, *szolgáltatás*, *pénz*, *ügyfélkör*, továbbá *banktípus* kategóriákat a különböző szótárakban található *bank* terminus definíciók összehasonlítására használhatjuk.

3. táblázat: A bank terminus definícióinak összehasonlítása

szótár	intézmény	tevékenység	szolgáltatás	pénz	ügyfélkör	banktípus
LDOCE	-	++	+	+	-	-
COED	+	++++	-	+	+	-
ODOFAB	+	++	+	+	+++	++++++
LBED	-	+++	+	+	+	+

A fenti táblázat a *bank* terminus értelmezései közötti hasonlóságot és különbséget mutatja. A különböző szótárak definícióiban a *tevékenység* és *pénz* mint jellemző tulajdonságok minden esetben megjelennek. Ezután következik az *intézmény*, valamint az *ügyfélkör* fogalma, amelyek szintén kapcsolatosak a *bank* fogalommal. Az ODOFAB és LBED szakszótárak definíciói tartalmazzák a legtöbb fogalmi jegyet, mivel a bankok típusaira vonatkozólag is tartalmaznak utalást. A *banki tevékenység*, a *banki szolgáltatás*, és az *ügyfélkör* kategóriákon belül a + jelek száma a definícióban említett tevékenységek, szolgáltatások és az ügyfelek számára utal. Ennek alapján a *bank* terminus legátfogóbb értelmezését az ODOFAB nyújtja.

4. A *bank* terminus hiponimái

A nyelvészetben az alá-, fölé- és mellérendelési viszonyok kifejezésére a *hiponímia*, *hiperonímia* és *kohiponímia* terminusokat használatosak (KÁROLY 1980). A *hiponímia* jelentése a logikában inklúzió; a modern jelentéstanban alárendelt fogalmat értünk alatta. A *bank* terminus összetető vizsgálatánál az ODOFAB szakszótár esetében konkrétan is említésre kerülnek a különböző banktípusok. Ebből kiindulva három banktípust jelölő terminust választok ki további elemzés céljából. Ezek a *central bank*, a *commercial bank* és a *merchant bank* terminusok. A *central bank*, *commercial bank* és a *merchant bank* terminusok mint különböző banktípusokat jelölő fogalmak, alá vannak rendelve a *bank* terminusnak, tehát ennek a *hiponimái*, a *bank* terminus pedig ezek *hiperonimája*. Vizsgálatom célja annak a megállapítása, hogy a jelentés alapján a különböző banktípusok között milyen kapcsolat van, *szinonimák*-e vagy *kohiponimák*.

A LDOCE és a COED általános köznyelvi szótárakban a *bank* terminusnál még kereszthivatkozás keretében sem történik utalás a *central bank*, *commercial bank* és a *merchant bank* fogalmakra, bár ezek külön címszóként megtalálhatók a fenti szótárakban. Az említett terminusok a LBED szakszótárban a *bank* címszó alcímszavaiként fordulnak elő, vagyis a *bank* fogalommal kapcsolatos egyéb fogalmakat a szótárszerkesztők egymás közelében helyezték el, utalva ezzel a különböző jelentések közötti kapcsolatra. Az ODOFAB szakszótár esetében ezek már a *bank* terminus szócikkében is olvashatók, definíciójukat azonban külön címszó alatt adják meg.

4.1. A *central bank* terminus fogalma

central bank *n* [C] a national bank that does business with the government, and controls the amount of money available and the general system of banks. (LDOCE 2001:203)

central bank *n.* a national bank that provides financial banking services for its country's government and commercial banking system, and issues currency. (COED 2004:229)

central bank A bank that provides financial and banking services for the government of a country and its commercial banking system as well as implementing the government's monetary policy. The main functions of a

central bank are to manage the government's accounts, to accept deposits and grant loans to the commercial banks; to control the issue of banknotes; to manage the public debt; to help manage the exchange rate when necessary; to influence the interest rate structure and control the money supply; to hold the country's reserves of gold and foreign currency, to manage dealings with other central banks, and to act as lender of last resort to the banking system. Examples of major central banks include the *Bank of England in the UK, the Federal Reserve Bank of the USA, the Deutsche Bundesbank in Germany and France's Banque de France. (ODOFAB 1997:57-58)

central bank the official bank of a country, which is responsible for setting interest rates, controlling the MONEY SUPPLY, producing banknotes and making them available, and keeping the country's supply of foreign currency and gold etc. *China's central bank said that a further decline in interest rates is unlikely. Germany has no plans to sell gold from its central bank reserves.* (LBED 2003:33)

A LDOCE szótárban a *central bank* terminus a kormánnyal üzleti tevékenységet folytató nemzeti bankra vonatkozik, amelynek a feladata a forgalomban lévő pénzmennyiség és a bankrendszer ellenőrzése. A COED-ben a *central bank* terminus olyan nemzeti bankot jelöl, amely pénzügyi szolgáltatásokat nyújt a kormánynak és a kereskedelmi bankoknak, továbbá a pénzkibocsátásért felelős. Az ODOFAB meghatározásában a *central bank* nemcsak pénzügyi és banki szolgáltatásokat nyújt egy ország kormánya és kereskedelmi bankjai számára, hanem a monetáris politika kialakításáért és végrehajtásáért is felelős. A fő tevékenységek között szerepel a kormány betétszámláinak a kezelése, betétgyűjtés, a kereskedelmi bankoknak történő hitelnyújtás, a bankjegykibocsátás felügyelete, az államadósság kezelése, a valutaárfolyam szabályozása, valamint a kamatlábak változtatása, a forgalomban lévő pénzkészlet ellenőrzése és az ország valuta- és aranytartalékainak őrzése. A *central bank* a bankrendszer számára végső hitelnyújtóként is szolgál. A LBED definíciója szerint a *central bank* terminuson egy ország hivatalos bankja értendő, amely a kamatlábak meghatározásán kívül ellenőrzi a forgalomban lévő pénzállományt, bankjegykibocsátással foglalkozik, továbbá a valuta- és az aranykészletet őrzi.

A *central bank* terminus különböző meghatározásainak magyar nyelvű összefoglalása egyértelművé teszi, hogy a terminus magyar ekvivalenseként a jegy-

bank és a *központi bank* terminusokat használjuk. Bizonyítékul szolgálnak erre a Hamblock et al. (1995, 2000) *Angol-magyar üzleti nagyszótár*, *Magyar-angol üzleti nagyszótár* idevonatkozó szócikkei, valamint a banküzemtanról kapcsolatos szakkönyvek (bővebben KOHN 1998, SIMANOVSKY et al. 2001, BAKA et al. 2003). Egy ország központi bankjának a legfontosabb feladata a monetáris politika működtetése, vagyis a forgalomban lévő pénz- és hitelkínálat mennyiségének befolyásolása a hazai fizetőeszköz értékének megőrzése céljából (BALOGH et al. 2003:51). A központi bank pénzkibocsátási funkcióval is rendelkezik, ezért jegybanknak is nevezzük. Ennek következtében a magyar *központi bank* és *jegybank* terminusok egymás szinonimái.

A *central bank* terminus meghatározásait összevetve és elvonatkoztatva, a jegybankot a következőképpen jellemezhetjük: egy ország olyan bankjáról van szó, amely meghatározott pénzügyi tevékenységet végez, és szolgáltatást nyújt ügyfelei számára, valamint ellenőrző funkcióval rendelkezik. Ennek alapján a definíciók összehasonlítását a következő fogalmi jegyek alapján végezhetjük: *bank, ország, tevékenység, szolgáltatás, pénz, ügyfélkör, ellenőrző funkció*.

4. táblázat: A central bank terminus definícióinak összehasonlítása

szótár	bank	ország	tevékenység	szolgáltatás	pénz	ügyfélkör	ellenőrző funkció
LDOCE	+	+	+	-	+	+	+
COED	+	+	+	+	+	++	-
ODOFAB	+	+	+++++++ ++++	+	+	++	+
LBED	+	+	+++++	-	+	-	+

A táblázat azt mutatja be, hogy a különböző szótárak a *central bank* fogalom definiálásakor mely közös tulajdonságokat használták, illetve melyeket értelmeztek részletesebben. A *bank*, az *ország*, a *tevékenység*, valamint a *pénz* fogalmi jegyek mindegyik szótár definíciójában szerepelnek. Az ODOFAB és a LBED szakszótárak esetében a jegybanki tevékenységet nagyon részletesen mutatják be. A meghatározások fontos jegyei még az *ellenőrző funkció* és az *ügyfélkör*. Az *ügyfélkör*ön a kormány és a kereskedelmi bankok értendők. Az *ellenőrző funkciót* mindkét szakszótár, továbbá a LDOCE meghatározása is tartalmazza. A *szolgáltatás* a COED és az ODOFAB definícióiban olvasható.

4.2. A commercial bank terminus fogalma

commercial bank *n* [C] *technical* the kind of bank that provides services for customers and businesses and that is used by most ordinary people. (LDOCE 2001:264)

commercial bank *n.* a bank that offers services to the general public and to companies. (COED 2004:264)

commercial bank A privately-owned bank that provides a wide range of financial services both to the general public and to firms. The principal activities are operating cheque current accounts, receiving deposits, taking in and paying out notes and coins, and making loans. Additional services include trustee and executor facilities, the supply of foreign currency, the purchase and sale of securities and insurance, a credit-card system and personal pensions. They also compete with the *finance houses and *merchant banks by providing venture capital and with the *building societies by providing mortgages. The main banks with national networks of branches are Abbey National, Bank of Scotland, Barclays, Lloyds TSDB, Midland, National Westminster, and the Royal bank of Scotland group. They are also known as *joint-stock banks, retail banks or high-street banks. (ODOFAB 1997:68)

commercial bank ♦ a bank involved in international trading and providing services for businesses, and organisations rather than for individuals.
♦ a bank owned by shareholders rather than by a government. (LBED 2003:33)

A *commercial bank* terminus a LDOCE meghatározása alapján olyan banktípust jelöl, mely elsősorban a lakosság számára nyújt szolgáltatásokat, ugyanakkor az ügyfelek között találhatunk vállalkozásokat is. A COED általános szótár szerint a *commercial bank* terminus olyan bankra vonatkozik, amely a lakosságnak és a vállalatoknak egyaránt nyújt szolgáltatásokat. Az ODOFAB esetében a *commercial bank* terminuson olyan nem állami tulajdonban lévő bankot értünk, amely széleskörű szolgáltatásokat nyújt mind a lakosság, mind pedig a vállalatok számára. A fő tevékenységek között szerepel a folyószámla-vezetés, betétgyűjtés, pénz be- és kifizetés, továbbá a hitelnyújtás. Az egyéb szolgáltatások között

található a külföldi valuta értékesítése, az értékpapír-kereskedelem, a biztosítás, valamint a hitelkártyarendszer és a magánnyugdíj-pénztár. A LBED alapján a *commercial bank* terminus olyan bankra vonatkozik, amely részt vesz a nemzetközi kereskedelemben, részvényesek tulajdonában van, és az ügyfélkörét elsősorban a vállalkozások és szervezetek alkotják, és csak azután a lakosság. A fenti definíciókat leegyszerűsítve a *commercial bank* terminus egy bizonyos banktípust jelöl meghatározott tevékenységgel, szolgáltatással és ügyfélkörrel. A definíciók közös jegyeként a *bank*, a *tevékenység*, a *szolgáltatás* és az *ügyfélkör* kategóriákat használhatjuk.

5. táblázat: A *commercial bank* terminus definícióinak összehasonlítása

szótár	bank	tevékenység	szolgáltatás	ügyfélkör
LDOCE	+	-	+	++
COED	+	-	+	++
ODOFAB	+	+++++ ++++++	+	++
LBED	+	+	+	++

A *bank*, a *szolgáltatás* valamint az *ügyfélkör* kategóriák a fenti szótárak definícióiban minden esetben megtalálhatók. A banki *tevékenységek* részletezése azonban csak a tárgykörrel kapcsolatos szakszótárban (ODOFAB) található.

A *commercial bank* terminus elemzése keretében kiváló lehetőség adódik a szinonimák vizsgálatára. A fenti terminus értelmezése során az ODOFAB a *joint-stock bank*, a *retail bank* valamint a *high-street bank* terminusokat is megemlíti oly formában, hogy a *commercial bank* terminus mellett a szóban forgó banktípus jelölésére a *joint-stock bank*, a *retail bank* és a *high-street bank* terminusok is használatosak (bővebben ODOFAB 1997:68), azaz a *commercial bank* szinonimái. A fenti terminusok értelmezéséhez az LBED szakszótárt használom, mivel az ODOFAB szakszótár külön címszóként nem tárgyalja őket.

retail bank a bank that provides services to individual customers rather than to businesses or large organisations. (LBED 2003:33)

high-street bank BrE a bank that has branches in many towns and cities. (ibid.)

joint-stock bank a bank which is a public company with shares owned by investors rather than the government. (ibid.)

A fenti definíció alapján a *retail bank* elsősorban a lakossági ügyfeleknek nyújt szolgáltatásokat, bár a meghatározás a vállalkozásokat sem zárja ki az ügyfélkörből. A brit angol nyelvben használatos *high-street bank* olyan bankot jelöl, amelynek bankfiókjai sok város főutcáján megtalálhatók. A *joint-stock bank* olyan bankra vonatkozik, amelyik részvénytársaság formájában működik, és a befektetők egyben a tulajdonosok is.

Helyettesíthető-e a *commercial bank* terminus a fenti terminusokkal? A kérdés megválaszolásához abból indulunk ki, hogy a szinonímia két vagy több lexikai egység viszonya, amelyet egyetlen nyelvi réteghez tartozó nagyjából homogén beszélő közösség egyformának érez nyelvérzéke alapján (KÁROLY 1980). Mivel a szinonimák hangalakja más, más a motiváltságuk, ennek következtében sokszor az alkalmi környezet hozza elő a szinonimapár egyikének azt a hangulati sajátosságát, amellyel a másik nem rendelkezik.

A *retail bank* (lakossági bank) esetében ilyen motiváltság a lakossági ügyfélkör hangsúlyozása, a *high-street bank* (kereskedelmi/üzleti bank BrE) esetében a lokalizációra történő utalás – azaz a nagyvárosok főutcáin található bankfiókok, a *joint-stock bank* terminusnál a részvénytulajdonosi szerkezetre való utalás. A magyar ekvivalens megadása a *retail bank* és a *high-street bank* esetében a Hamblock et al. (1995) *Angol-magyar üzleti nagyszótár* alapján történt. A *joint-stock company* esetében nem találtam a fenti szótárban magyar ekvivalenst, de ha a *commercial bank* terminus szinonimájaként tekintjük, akkor fordíthatjuk *kereskedelmi bank*nak. Következésképpen, ha a *retail bank*, a *high-street bank* és a *joint-stock bank* terminusok a *commercial bank* terminus szinonimái, akkor egymás szinonimáiként is használatosak, és magyar nyelvű terminusként mindegyik esetében használhatjuk a *kereskedelmi bank* terminust.

4.3. *A merchant bank terminus fogalma*

merchant bank *n* [C] a bank that provides banking service for business. (LDOCE 2002:895)

merchant bank: *n.* Brit. a bank dealing in commercial loans and investment. (COED 2004:893)

merchant bank A bank that formerly specialised in financing foreign trade, an activity that often grew out of its own merchandising business. This led them into accepting *bills of exchange and functioning as accepting houses. More recently they have tended to diversify into the field of *hire purchase finance, the granting of long-term loans (especially to companies), providing venture capital, advising companies on flotations and *takeover bids, underwriting new issues, and managing investment portfolios and unit trusts. Many of them are old-established some offer a limited banking service. Their knowledge of international trade make them specialists in dealing with the large multinational companies. They are most common in Europe, but some merchant banks have begun to operate in the USA. Several UK merchant banks were taken over in the 1990s either by commercial banks or by large overseas banks. (ODOFAB 1997: 220)

merchant bank a bank that deals with business rather than the general public. Merchant banks advise on and arrange finance for investment and takeovers, and advise financial institutions on where to make investments etc.: *Sudbury have hired Gordian Group, a New York merchant bank, to propose a financial restructuring of the company.* (LBED 2003:33)

A LDOCE meghatározása szerint a *merchant bank* terminus olyan banktípusra vonatkozik, amely a vállalkozások számára nyújt banki szolgáltatást. A COED definíciója alapján a *merchant bank* terminus a brit angol nyelvben használatos, kereskedelmi hitelekkel és beruházással foglalkozó bankot jelöl. Az ODOFAB szerint a *merchant bank* terminuson olyan bank értendő, amely korábban a külkereskedelem finanszírozásában vett részt, majd váltó elfogadással foglalkozott. Az utóbbi időben fogyasztási hiteleket, vállalatoknak hosszú lejáratú hiteleket finanszíroz, vállalkozási tőkét nyújt, részvényt bocsát ki, vállalatfelvásárlásokban működik közre, befektetési alapokat kezel. A bank ügyfélkörét a nagy multinacionális vállalatok alkotják. A LBED értelmezésében a *merchant bank* terminus olyan bankra vonatkozik, melynek ügyfélkörét elsősorban a vállalkozások alkotják. A tevékenységi körbe pedig a beruházások finanszírozása, befektetési tanácsok és vállalatfelvásárlások tartoznak. Az egyedi jegyeket elhagyva a *merchant bank* terminus olyan banktípust jelöl, amely meghatározott tevékenységet folytat, szolgáltatást nyújt, illetve ügyfélkörrel rendelkezik. A különböző szótárak *merchant bank* definícióinak összehasonlítására, akár csak a *commercial*

bank esetében, a *bank*, a *tevékenység*, a *szolgáltatás* és az *ügyfélkör* fogalmi jegyeket használom.

6. táblázat: A merchant bank terminus definícióinak összehasonlítása

szótár	bank	tevékenység	szolgáltatás	ügyfélkör
LDOCE	+	-	+	+
COED	+	++	-	-
ODOFAB	+	+++++++	-	+
LBED	+	+++	-	++

A definíciók közös vonásaként minden esetben megjelenik a *bank* kategória, ezt követi három esetben is a banki *tevékenység* részletes vagy kevésbé részletes megadása, valamint az *ügyfélkör* említése. A *szolgáltatás* kategória csak egy esetben szerepel, de akkor is csak általánosságban. A terminus legátfogóbb értelmezését az ODOFAB szakszótár adja, ezt követi a LBED szakszótár.

4.4. A commercial bank és a merchant bank terminusok egyedi fogalmi jegyei

A *commercial bank* és a *merchant bank* terminusok meghatározásainak elvonatkoztatása a 4.2. és 4.3. pontban nem teszi lehetővé a két terminus közötti különbség bemutatását. Ezért szükséges a *tevékenység* és az *ügyfélkör* kategóriák további részletezése, melynek alapján a *commercial bank* és a *merchant bank* egyedi tulajdonságait kapjuk meg.

7. táblázat: A commercial bank jellemzői a tevékenységek és az ügyfelek alapján

szótár	tevékenységek	ügyfelek
LDOCE	-	vállalkozások, lakosság
COED	-	vállalatok, lakosság
ODOFAB	folyószámla-vezetés, betétgyűjtés, pénz be- és kifizetés, hitelezés, külföldi valutavásárlás és értékesítés, értékpapír vásárlás és értékesítés, biztosítás, hitelkártya, magánnyugdíjpénztár stb.	vállalatok, lakosság
LBED	nemzetközi kereskedelem	vállalkozások, szervezetek, lakosság

8. táblázat: A merchant bank jellemzői a tevékenységek és az ügyfelek alapján

szótár	tevékenységek	ügyfelek
LDOCE	-	vállalkozás
COED	kereskedelmi hitelek, beruházás	-
ODOFAB	fogyasztási hitelek, hosszú távú hitelek vállalatoknak, vállalkozási tőke nyújtása, tőzsdei tanácsadás, vállalatfelvásárlások, értékpapír-kibocsátás, befektetési alapok kezelése stb.	multinacionális nagyvállalatok
LBED	befektetési tanácsadás, pénzügyi befektetések, vállalatfelvásárlások	vállalkozások , lakosság

A *commercial bank* és a *merchant bank* terminusok közötti fogalmi különbségre csak a szakszótárak értelmezései mutatnak rá. Ennek alapján a *commercial bank* terminus olyan bankot jelöl, amely a banki tevékenységek széles körét foglalja magában, lakossági és vállalati ügyfélkörrel rendelkezik. A *merchant bank* elsősorban vállalati ügyfelekkel dolgozik, akik számára a bank tőzsdei ügyleteket ajánl, hitelezési és befektetési szolgáltatásokat nyújt.

4.5. A central bank, commercial bank és merchant bank terminusok egyedi jegyei

Az előbbieken már részletesen sor került a fenti terminusok szótármeghatározásainak bemutatására, illetve az általános fogalmi jegyek elvonatkoztatására. Hasonlítsuk össze a *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusoknak a szótármeghatározásokból nyert egyedi jellemzőit az *országhoz kötöttség*, az *ellenőrző funkció*, a *tevékenység* és az *ügyfélkör* fogalmi jegyek alapján.

A 9. táblázat világosan tükrözi a *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusok megkülönböztető jegyeit, amelyek következtében ezek a terminusok nem cserélhetők fel, hiszen inkompatibilis fogalmakat jelölnek. A fenti terminusok különböző banktípusokat jelölnek, amelyek között mellérendeltségi viszony van, tehát egymás *kohiponimái*.

9. táblázat: A central bank, commercial bank, merchant bank és jellemzőik

fogalmi jegy	central bank	commercial bank	merchant bank
országhoz k.	+	-	-
ellenőrző f.	+	-	-
tevékenység	pénzügyi politika, kormány bankszámlái, kereskedelmi bankok betétei hitelnyújtás, pénzjegykibocsátás, államadósság-kezelés, kamatláb meghatározása, pénzmenyiség szabályozása, külföldi valuta- és aranytartalék őrzése	folyószámlavezetés, betétgyűjtés, pénz be-és kifizetés, hitelezés, bankgarancia, külföldi valutavásárlás és -értékesítés, értékpapír vásárlás és értékesítés, biztosítás, hitelkártya, magánnyugdíj-pénztár	fogyasztási hitel, hosszú távú h., vállalkozási tőke, tőzsdei tanácsadás, vállalatfelvásárlás, értékpapírkibocsátás, portfóliókezelés
ügyfelek	kormány, kereskedelmi bankok, jegybankok	lakosság, vállalkozások, vállalatok	vállalkozások, vállalatok

4.6. A commercial bank és a merchant bank terminusok magyar nyelvű fordítása

A *commercial* és a *merchant bank* terminusok megkülönböztetése azért is fontos, mert a terminusok magyar nyelvű megfelelőjeként mindkét esetben használatos a *kereskedelmi bank* terminus, ahogy azt a következő példák is szemléltetik. A Hamblock–Wessels–Futász (1995) *Angol-magyar üzleti nagyszótár*ban a *commercial bank*: kereskedelmi/ üzleti bank, a *merchant bank*: váltóbank, leszámító bank; [UK] befektetési bank, kereskedelmi bank, (értékpapír)kibocsátó bank. A Magyar-angol üzleti nagyszótárban a kereskedelmi bank címszó alatt a *commercial bank*; chartered bank; [UK] merchant bank; [UK] high-street bank terminusokat találjuk. A fenti kétnyelvű szakszótár szócikkei nem adnak eligazítást a terminus mögötti fogalom tisztázására, a magyar-angol rész *kereskedelmi bank* szócikkből nem derül ki a terminusok közötti fogalmi kapcsolat. Hasonló problémával szembesülünk az Erdei et al. (2004) *Angol-magyar tematikus gazdasági szókincstár* esetében is, ahol a *commercial bank* magyar nyelvű megfelelőjeként *kereskedelmi bank*, a *merchant bank* esetében pedig *befektetési bank*, *kereskedelmi bank* ekvivalensek vannak megadva.

A *commercial bank* és *merchant bank* terminusok fenti szakmai tartalmának meghatározása megkívánja a téma angol és magyar nyelvű szakirodalmában való bővebb tájékozódást.

Commercial bank is a profit-making organisation that accepts deposits, makes loans, and provides related services to its customers ... they deal with individuals and other businesses. (PRIDE et al. 2002:555-556)

Vagyis a *commercial bank* ügyfélkörét a lakosság és a vállalkozások alkotják minden fajta korlátozás nélkül, a szolgáltatások között pedig a betétgyűjtés, a hitelfolyósítás, továbbá az ezekhez kapcsolódó szolgáltatások tartoznak (a szerző értelmezése Pride alapján).

A kereskedelmi bankok (magán-, hitel-, üzleti) bankok bonyolítják le a vállalatok közötti pénzforgalmat, hiteleket nyújtanak, lakossági és a vállalati számlavezetéssel és egyéb pénzügyi szolgáltatásokkal betétgyűjtés, értékpapír-kibocsátás és forgalmazás, stb.) foglalkoznak. (SIMANOVSKY et al. 2001:190)

Pride et al. (2002) *Business* című szakkönyve nem tárgyalja a *merchant bank* terminust. A befektetési banktevékenységet jelentő *merchant banking* terminus azonban megtalálható Kohn (1998) *Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok* című könyvében. MacKenzie (2001) *English for Business Studies* című kurzuskönyv pedig pontosan meghatározza a fogalmat:

Merchant banks in Britain raise funds for industry on the financial markets, finance international trade, issue and underwrite securities, deal with takeovers and mergers and issue government bonds. They also generally offer stockbroking facilities and portfolio management services to rich and corporate and individual clients. Investment banks in the USA are similar ... (MACKENZIE 2001:70)

A fenti meghatározás értelmében a *merchant bank* terminus Nagy-Britanniában működő bankokat jelöl, amelyek a pénzügy piacokon az ipar számára pénzt teremtenek, a nemzetközi kereskedelmet finanszírozzák, értékpapírt bocsátanak ki, vállalatfelvásárlással, vállalategyesüléssel foglalkoznak, valamint államkötvényeket adnak ki. Ezen kívül a vállalati és egyéni ügyfelek számára tőzsdei szolgáltatásokat is nyújtanak, továbbá állománykezelést végeznek. Az amerikai angol nyelvben az *investment bank* terminus szintén ilyen értelemben használ-

tos, így a *merchant bank* terminus szinonimája. Ezzel egy újabb terminussal találkozunk, amelynek magyar megfelelője a *befektetési bank*, illetve a *beruházási bank* terminus.

Hosszú időn keresztül a *befektetési bankok* (*investment banks*) csak az értékpapír-piaci forgalomban vehettek részt, ugyanakkor eltiltották őket a banküzleti tevékenységtől (KOHN 1998:136). Később a bankszektor és az értékpapír-kereskedelem területét elválasztó szabályok leépülésével belépnek a kereskedelmi banktevékenység területére. Ezzel párhuzamosan a kereskedelmi bankok (*commercial banks*) pedig a befektetési banktevékenység területén kezdhetik meg működésüket. A *merchant bank* fogalmának értelmezésekor az ODOFAB szakszótárban is találhatunk utalást a fentiekre. A *befektetési bankok* egyre gyakrabban fordítanak pénzt arra, hogy a felvásárolt vállalatban tulajdonrészt szerezzenek, ezt a műveletet *befektetési banktevékenységnek* nevezzük (*merchant banking*) (ibid: 418). A fogalomkört vizsgálva egy új fogalom és ezzel együtt egy új terminus a *befektetési banktevékenység* (*merchant banking*) lép be a körbe.

A fogalmi viszonyok fenti értelmezése alapján a *commercial bank* terminus magyar nyelvű megfelelőjének a *kereskedelmi bank* terminust, a *merchant bank* terminus ekvivalensének a *befektetési bank* terminust tartom helyesnek. A *merchant bank* és az *investment bank* terminusok egymás szinonimáiként használatosak. A magyar nyelvű bankszakirodalomban az *investment bank* terminus megfelelőjeként a *befektetési bank* és a *fejlesztési bank* terminus használatos (lásd KOHN 1998, BAKA et al. 2003, DOMBI et al. 2002).

5. Következtetések

A dolgozatban a *bank* terminus fogalmát, valamint a *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusoknak a pénzügyi intézmények fogalmi rendszerében történő elhelyezkedését vizsgáltam. A vizsgálat eredményeiből az alábbi következtetések vonhatók le.

A terminológiai elemzés két-két köznyelvi és szaknyelvi angol értelmező szótár segítségével történt. A fenti terminusok nem egyformán részletes fogalomértelmezései a köznyelvi és a szakszótárak között lévő tartalmi és felhasználóköri különbséget tükrözik. A köznyelvi szótárak fogalom-meghatározásai általános jegyeket tartalmaznak, a szakszótárak pedig számos egyedi jegyet is szerepeltetnek, különösen a tárgykörrel szorosan összefüggő ODOFAB.

Az egyedi jegyek alapos vizsgálata lehetővé tette a *bank* terminus hiponimáinak egymástól való elkülönítését. A terminusok fogalmi rendszerben történő vizsgálata szükségessé tette a bank- és pénzügy fogalmi rendszerében való pontos tájékozódást. A *commercial bank* és a *merchant bank* terminusok fogalmának elkülönítése a magyar nyelvű megfelelők pontos megadásához is szükséges volt. Ehhez a kétnyelvű szakszótárak nem nyújtottak megfelelő segítséget. A magyar nyelvű terminusok pontosítása angol és magyar nyelvű szakkönyvek segítségével történt, összhangban Zauberga (2005) azon megállapításával, hogy valódi terminusok csak valódi szakszövegekből nyerhetők.

A terminusok értelmezéséhez elengedhetetlen a tárgykör fogalmi rendszerének tisztázása, beleértve a nyelvhasználatban megnyilvánuló eltéréseket is. Erre példa a *merchant bank* brit és az *investment bank* amerikai angol nyelvhasználat. További kérdés az, hogy egy ország bankrendszere a fogalmi rendszerre vonatkozólag melyik terminust milyen jelentéssel veszi át. A magyar nyelvű bankszakirodalomban az *investment bank* terminusra a *befektetési bank* és *fejlesztési bank* terminus használatos (lásd KOHN 1998, BAKA et al. 2003, DOMBI et al. 2002).

A terminusok vizsgálata azt is bizonyította, hogy egy tárgykör fogalmi rendszere a terminusok által jelölt fogalmakból épül fel. Angolszász viszonylatban ez a bankrendszer élén álló *central bank* (központi bank, jegybank) fogalmát jelenti, ami a Bank of England (UK) illetve a Federal Reserve (US). Mellette található a *commercial bank*-ok és *merchant bank*-ok (UK), illetve *investment bank*-ok (US) és egyéb pénzintézetek rendszere. A *central bank*, *commercial bank* és *merchant bank* terminusok definícióinak a vizsgálata bebizonyította, hogy a fenti banktípusok olyan egyedi fogalmi jegyeket hordoznak, amelyek alapján jól elkülöníthetők, tehát egymás kohiponimái. A *commercial bank* szinonimáiként használatosak a *retail bank*, *high-street bank* és a *joint-stock bank* terminusok. A *merchant bank* szinonimájaként használható az *investment bank* terminus. A *central bank* magyar megfelelője a *központi bank* és a *jegybank* terminus, amelyek a magyarban egymás szinonimái. A *commercial bank* magyar ekvivalense a *kereskedelmi bank* terminus, melyre szinonimaként az *üzleti bank* és *lakossági bank* terminusok is alkalmazhatók (lásd SIMANOVSKY et al. 2003). A *merchant bank* és az *investment bank* terminusokra a *beruházási bank*, *fejlesztési bank* terminusokat mint szinonimákat adhatjuk meg.

A magyar bankrendszer felépítése a német bankrendszerrel mutat hasonló vonásokat. A pénzpiac globalizálódásával a *kereskedelmi bankok* ún. *univerzális bankká* alakulnak át, többnyire széles ügyfélkörrel és sokféle tevékenységgel,

beleértve az értékpapír-kibocsátást is (BAKA et al. 2003). Így a kereskedelmi banki tevékenység és a befektetési banktevékenység közötti különbség egyre inkább elmosódik. A sokfajta pénzügyi szolgáltatás nyújtása pedig elvezet az *univerzális bank* fogalmának kialakulásához. Mindezek a változások megkövetelik szakemberektől a terminológiai rendszer folyamatos továbbfejlesztését.

IRODALOM

- BAKA Istvánné – BOROS Imre et al. (2003): *Banküzemtan*. Budapest: Tanszék Pénzügy Tanácsadó és Szolgáltató Kft.
- BALOGH László et al. (2003): *Bevezetés a pénzügyekbe*. Tatabánya: TRI-MESTER Bt.
- DOMBI Zsuzsanna – HUSZTI Ernő et al. (2002): *A pénzügyi intézményrendszer Magyarországon 2002*. Budapest: Nebuló Kiadó
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- HARTMANN, Reinhard R.K. (2001): *Teaching and researching lexicography*. Essex: Pearson
- KÁROLY Krisztina – FÓRIS Ágota (eds.) (2005): *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klaudy*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÁROLY Sándor (1980): A magyar szinonimaszótár és a szinonimitás. *Magyar Nyelv* 76:143-156.
- KOHN, Meir (1998): *Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok*. Budapest: Osiris Kiadó
- MACKENZIE, Ian (2001): *English for Business Studies*. Cambridge: Cambridge University Press
- PRIDE, William M. – HUGHES, Robert J. – KAPOOR, Jack R. (2002): *Business*. Boston – New York: Houghton Mifflin Company
- SIMANOVSKY Zoltán – SOLT Katalin – BÁLINT Dénes (2001): *Közgazdaságtan alapfokon*. Tatabánya: TRI-MESTER Bt.
- ZAUBERGA, Ieva (2005): *Handling Terminology in Translation*. In: KÁROLY-FÓRIS (eds.): 107-116.

FORRÁSOK

- BUTLER, Brian – BUTLER, David – ISAACS, Alan (eds.) (1997): *Oxford Dictionary of Finance and Banking*. Oxford: Oxford University Press
- ERDEI József – FEKETE Éva et al. (2004): *Angol-magyar tematikus gazdasági szókincstár*. Budapest: Aula Kiadó
- GADSBY, Adam (ed.) (2001): *Longman Dictionary of Contemporary English*. Harlow: Pearson Education Limited
- GADSBY, ADAM (ed.) (2003): *Longman Business English Dictionary*. Harlow: Pearson Education Limited
- HAMBLOCK, Dieter – WESSELS, Dieter – FUTÁSZ, Dezső (1995): *Angol-magyar üzleti nagyszótár*. Budapest: Tudex kiadó Kft.
- HAMBLOCK, Dieter – WESSELS, Dieter – FUTÁSZ, Dezső (2000): *Magyar-angol üzleti nagyszótár*. Budapest: Tudex kiadó Kft.
- SOANES, Catherine – STEVENSON, Angus (2004): *Concise Oxford Dictionary*. Oxford: Oxford University Press

A TERMINOLÓGIAI VIZSGÁLATOK TAPASZTALATAI*

FÓRIS ÁGOTA

aforis@t-online.hu; aforis@bdf.hu

1. Bevezetés

A gazdasági folyamatok és a társadalmi kapcsolatok gyors átalakulása a fogalmaink számszerű növekedéséhez és tartalmi bővüléséhez vezetett. Ez a tény egyre határozottabban mozdítja elő a terminológia alapelveinek a megújítását. Ezért az utóbbi két-három évben újra az érdeklődés középpontjába kerültek a terminológia elméleti és gyakorlati kérdései. Míg a hazai közigazgatás, pénzügy, kereskedelem és gazdaság képviselői nemzetközi kapcsolataikon keresztül beleütközve a terminológiai nehézségekbe, a saját szakterületük terminológiájának intenzív fejlesztésébe fogtak, addig a kérdések tudományos megközelítése visszafogott maradt. E terminológiai témájú tanulmánykötet megjelentetésével szemléltetni szeretnénk, hogy Klár János és Kovalovszky Miklós 1955-ben leírt állítása – „Nálunk ennek a tárgykörnek irodalma, módszertani alapvetése alig van, jóllehet egyes szerzők gyakran foglalkoznak a tudományos terminológia kiragadott kérdéseivel, pedig a probléma egészének megoldása volna égetően időszzerű” (KLÁR–KOVALOVSZKY 1955:30) – az utóbbi években megindult folyamatok tanúsága szerint végre megdőlni látszik. A terminológia kutatásának és fejlesztésének munkálatai hazánkban a 20. század második felében az idézett mondattal voltak jellemezhetők, azonban az említett hatások, elsősorban a közgazdaság, majd az Unió igazgatás területén megindult terminológiai munkálatok után, egy átfogó terminológiai fejlesztés lehetőségének körvonalai rajzolódnak ki. A hazai terminológiai munkálatok kibontakoztatásához a *Hat terminológia lecke* (FÓRIS 2005) elméleti jellegű anyagának közreadásával kívántunk hozzájárulni, a jelen kötet pedig a terminológiai rendezés gyakorlati vonatkozásait kiemelő munkálatok eredményeit mutatja be, azzal a céllal, hogy párbeszédet kezdeményezzen az érintett szakmai területek művelői között.

A kötetben bemutatott eredményekhez vezető munkák során több olyan kérdés vetődött fel, amelyeket tisztázni kellett a sikeres továbbhaladáshoz. Ezek a

* A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

lényeges problémák nem kerülhettek részletes kifejtésre a terminológia általános kérdéseit tárgyaló monográfiában (i.m.), bár ahhoz szervesen hozzátartoznak, és a terminológia egységes értelmezéséhez a kérdéskörben érdekelt közösséggel feltétlenül meg kell ismertetni őket. Ezzel a céllal íródott a kötetnek ez a zárótanulmánya, amely a közölt munkákban felvetett problémákhoz kíván kiegészítéseket adni.

2. Megjegyzések a kötet anyagához

A kötetbe került cikkek anyaga egységes terminológiai szemléletben végzett vizsgálatok alapján állt össze. A dolgozatokhoz kapcsolódó kutatásoknak két egymástól eltérő jellegű, a maguk nemében jelentős hozadéka van. Első az, hogy a magyar terminológia felfelé ívelő szakaszában mintát mutatnak a terminológiai rendezés módszerére, és eközben néhány vitára bocsátott terminus rendezési javaslatával a konkrét munkálatok megindításához járulhatnak hozzá. Másodszor, fontos eredménynek tartjuk azt, hogy a konkrét módon megfogalmazott feladatok megoldása közben olyan – látszólag részletkérdésnek minősíthető – problémák vetődtek fel, amelyek csak a feladat megoldása közben fogalmazódhatnak meg világosan. Ezek egy része nyelvészeti fogalmak és folyamatok értelmezésében talált eltérések tisztázását kívánta meg, más része pedig néhány olyan kérdéskör világos és tiszta kibontását tette szükségessé, amelyek korábban nem voltak egyértelműen megfogalmazva. Ezeknek az általános érvennyel bíró kérdéseknek a megválaszolása, a konkrét példákon való megismerése elengedhetetlenül fontos az egységes hazai terminológiai szemlélet kialakításához.

A szerzők által feltárt, egységes szemléletben feldolgozott ismeretek jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar terminológia helyzetére, a fejlesztés feladataira vonatkozóan megfogalmazott általános kép fontos részletekkel gazdagodva teljesebbé váljon.

Alább három olyan kérdéskört emelünk ki és vizsgálunk meg részletesen, amelyek a jelen kötet szinte mindegyik dolgozatát érintik valamilyen szinten. Ezek a következők: (1) a szavak osztályozása, (2) az idegen szó fogalmának értelmezése, (3) a szinonima-fogalom értelmezése.

A gyors fejlődés következtében a tudományok és a tudományokkal egyre jobban összefonódó gyakorlati területek fogalmai folyamatosan változnak, kiegészülnek, és ezekben a dinamikus folyamatokban a terminológiai rendezés állandó, a szakterületek gyorsan változó fogalmi rendszere között végzendő feladattá válik. A magyar nyelv egyik terminológiai problémája az, hogy a fogalmaknak a

fejlődés során bekövetkezett változásait sok esetben nem követte a terminológia szükséges kiigazítása.

Az egyik ilyen sok zavart, félreértést kiváltó kérdéskör a szavak terminológiai szempontból való osztályozása. A szavak alaktani vagy eredet szempontjából vagy más módon történő osztályozása természetesen a terminusok esetében is elvégezhető, de a jelentésmegadás vagy a terminológiai osztályozás szempontjából nem lényegi kérdés, hogy egy szóalak melyik szakma nyelvén keletkezett, hol használták először stb.

Napjainkra a szakmák erős integrálódása játszódott le. Egy nagyobb tudományos vagy gyakorlati feladat megoldása szakterületek sorát érinti. Nemcsak egy szívműtéthez kapcsolódik a sebész, immunológus, kardiológus, biofizikus, gyógyszerész, informatikus, orvosi műszerész és még sok más szakterület, hanem ilyen összetett lett bármely gyártó, szolgáltató vagy kereskedő egység szakmai kapcsolatrendszere is. Ez a szakmai integrációs folyamat, továbbá a kommunikációs rendszerek tökéletesedésének hatása elmosta az egyes szaknyelvek határait. Ma már kevés kivételtől eltekintve nehéz olyan szavakat találni, amelyeket csupán egy szakterületen belül használnak, ezért a terminusok rendszerét nem szakmák, hanem tárgykörök szerint célszerű tárgyalni. Például a labordiagnosztika fogalomrendszeréhez a fizikai, kémiai, biológiai, orvosi, mérnöki, környezetvédelmi stb. fogalmak sora csatlakozik, az esetek többségében speciális kapcsolatokban. Ezért az a korábbi meghatározás, hogy a terminológiai rendszer egy szakmai területhez tartozik, megváltozott, az új paradigma szerint a terminológia egy-egy tárgykör (nem egy tudomány vagy szakma) terminusainak rendszere.

A szaknyelvek a nyelv teljes szókészletéből csak egy-egy csoportot használnak, amelyek szakmánként eltérőek. Ebből következően meg lehet mondani, hogy egy szakma mely szavakat használja, de ez a szakmát jellemzi, és nem az egyes szavakat. Ebben az esetben a szavak besorolásának objektív jegye az, előfordul-e a szakma kommunikációja során vagy sem. Ez a megjelölés nem zárja ki azt, hogy más szakmák nyelvhasználatában, vagy köznyelvi szövegekben is előfordulhasson. Annak ismerete, hogy egy szaknyelvben mely szavakat milyen gyakorisággal használnak, nagyon lényeges szótárak, oktatási anyagok stb. készítésénél. A terminológiai vizsgálatnak azonban nem feladata annak eldöntése, hogy mely nyelvváltozat-típusokban szerepel egy adott lexéma, hanem az, hogy leírjon egy adott tárgykörön belüli rendszert, valamint hogy megadja a tárgykör terminusainak jelentését és más terminusokhoz való viszonyát. Azt, hogy egy szó terminus-e vagy sem, nem az határozza meg, hogy a köznyelvben

vagy egy szakma szókészletében fordul-e elő, hanem az, hogy fogalmat jelöl-e vagy sem. A lexémák nyelvi vándorlása, az etimológiai kérdések vagy a szóalak-tani kérdések nem a terminológia, hanem a nyelvészet vizsgálati körébe tartoz-nak.

A terminológia kapcsán röviden ki kell térnünk a szinonímia kérdéseire. A szinonimavizsgálatok során a fogalmi kapcsolatok szerepe igen lényeges: azok a szavak lehetnek szinonimái egymásnak, amelyek denotátuma megegyezik (vagyis elfogadjuk Károly Sándor logikai kapcsolatokra épülő szinonímia értel-mezését, és nem foglalkozunk a mind a magyar, mind a nemzetközi szakiróda-lomban túlságosan is nagy változatosságot mutató egyéb felfogásokkal) (KÁ-ROLY 1970, 1980, valamint ANTAL 1978). A fogalmakból kiindulva, a szavak között különböző jelentésük alapján hierarchikus sorrendet lehet felállítani. A csoportosítás többféle szempont alapján történhet, és nyelvenként is eltérő lehet. A nyelvészeti felosztás szerint a hierarchiában a legtágabb értelmű szó a többi *hiperonímája* (újabban *esernyő-terminus*-nak is nevezik) míg az alárendelt fo-galmakat jelölő szavak a *hiponímák*. Az egy szinten elhelyezkedő, de más-más jelentésű szavak a *kohiponímák*, az azonos jelentésű szavak (terminusok eseté-ben az azonos denotátumot jelölő szavak) pedig a *szinonímák*. (Ez a felosztás közel áll a klasszikus logika nem- és fajfogalom szerinti osztályozásához.)

A kommunikáció egyértelműségének követelményéből származhatna az az el-várás, hogy a terminusok között ne legyenek szinonímák, azaz egy fogalomhoz csak egy terminus tartozzon. A valóság más képet mutat: azzal a gyakran olvas-ható véleménnyel szemben, hogy „a szaknyelvekben nincsenek szinonímák”, lehet az egyes szaknyelvekben is szinonimákat találni (vagyis amikor egy fo-galmat két vagy több terminus is jelöl). Ilyen eset áll fenn, amikor a magyarítás során bevezetett terminus mellett megmarad az idegen eredetű szó is (például *impulzus*, *mozgásmennyiség*), ezen túl a nyelvi jelnek több változata is kialakul – ezek stílusértékükben különbözhetnek egymástól (például *labdarúgás*, *futball*, *foci*). Ezekben az esetekben a szinonimitás nem okoz zavart, mert mindegyik nyelvi jelhez közismerten egy és ugyanaz a fogalom tartozik, a hozzárendelés egyértelmű. Zavart az az eset okoz, amikor nincs eldöntve a fogalmak meghatá-rozó jegyei alapján, hogy egyetlen fogalmat jelölnek-e két különböző jelölővel, így nem egyértelmű, hogy a két szó egymás szinonimája-e, vagy pedig két kü-lönböző fogalmat jelölnek. Ilyen tisztázatlan kapcsolat van pl. az *andragógia*, *felnőttképzés*, *felnőttoktatás* szavak jelentése között (FÓRIS 2006).

Azt, hogy a fogalmak pontos meghatározásának elmaradása több területen a szinonimák problematikájához és értelmezési zavarokhoz vezet, ennek a kötet-

nek az anyaga jól szemlélteti. A szerzők témaválasztásánál ugyan nem volt szempont e kérdés vizsgálata, de mégis a közgazdaság, a számítástechnika, a nyelvészet, a sport terminusainak vizsgálata során – a fogalmi alá-, fölé-, mellérendeltségi kapcsolatok rendszerében – előkerült a szinonimitás tisztázásának kérdése.

A terminológia szinkrón szemléletű vizsgálatokat végez, emiatt az idegen szavak kérdésköre csak érintőlegesen tartozik e tárgykörhöz, mégis foglalkozunk röviden e kérdéssel is, mivel – különösen a szakszókincs és nemzetközi szavak kapcsán – a nyelvészeti közleményekben igen gyakran lehet erről a kérdéséről olvasni. (Az idegen szó – magyar szó problémakör különösen a nyelvművelő írásokban foglal el nagy teret.)

A paradigmaváltás egyik sok félreértéssel járó területe az idegen szavak átvételével kapcsolatos kérdések sora. Az egyik újraértékelendő állítás az idegen szó jövevényszóvá válása időtartamának megítélése. Napjainkban megjelenő publikációkban is olvasható az a korábbi helyzetet jól tükröző felfogás, hogy egy szó befogadásának időtartama évtizedekben mérhető (ORSZÁGH 1977, GUSMANI 1993/1986). Közben azonban annak vagyunk tanúi, hogy a felgyorsult gazdasági, kulturális stb. változások során keletkező új szavak, köztük a más nyelvekből átvettek is, igen rövid idő alatt beépülnek mind az egyes szaknyelvekbe, mind a köznyelvbe. Szinte valamennyi vizsgált terminus, amely e kötet anyagában szerepel, mutatja, milyen mértékben rövidült meg az új terminusok nyelvbe való beépülésének időtartama. Számos, a köznyelvben is használt szónak az első megjelenését néhány évvel ezelőttre lehet csupán tenni (*file* > *fájl*, *wap* / *vap* > *vapol*, *sms*, *mms* stb.).

A magyar nyelvészeti gyakorlatban nincs egységes megítélése az *idegen szó* és az *idegen eredetű szó* közötti különbségnek. Egyrészt mint történeti jelenséget kezelik, vagyis idegen szó az, ami egy másik nyelvből „kevés” ideje került a nyelvünkbe, és még nem honosodott meg (a már meghonosodott, „régén” bekerült szavakat *jövevényszónak* nevezik) (vö. BÁRCZI 2001/1958), BENKŐ 2002/1967, ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA 2000, TOLCSVAI NAGY 2000); másrésztől hangzás alapján különítik el, vagyis idegen szó az, amit annak „érzünk” (vö. TÓTFALUSI 2004). Például a tankönyvek vizsgálata során egyes szerzők idegen szónak számítják a magyar szaknyelvekben és a köznyelvben is régen meghonosodott olyan szavakat, amelyeket hangzásuk alapján idegennek ítélnék (ebbe a kategóriába sorolhatók a latin vagy angol eredetű nemzetközi műveltségyszavak, gyakran sorolják ide a szakszavak egy részét). Az természetes, hogy jövevényszavaink egy része régen került nyelvünkbe és gyakran használtak, ezért közis-

mertek, sőt, az átlagos nyelvhasználó már azt sem tudja róluk, hogy idegen eredetűek (*búza, kocsmá, lapát, templom* stb.), idegen eredetű szavaink más részét ugyan régen befogadta nyelvünk, de ritkán használatosak, ezért *jelentésük nem közismert*, ez utóbbiakat tartalmazzák az *idegen szavak* szótárai.¹ E két csoport közötti különbségben nem az újdonság, nem a befogadás ideje, hanem a használati gyakoriság (közismertség) jelenik meg!

A terminológiai vizsgálatok szempontjából az a lényeges, hogy kimutassuk az adott szóalak és fogalom közti kapcsolatot, leírjuk a fogalom lényeges jegyeit stb. A szóalak „magyarossága” kevésbé lényeges, mint az elfogadottsága, ismertsége. Az idegen nyelvekből átvett, tehát *idegen eredetű* szavakat az eredetet kivéve más jegyek nem különítik el a magyar nyelv szókészletéhez tartozó többi szótól, ha a szóátvétel során megtörtént a fogalmi beillesztés mellett a nyelvi (fonológiai, helyesírási stb.) rendezés is.

A bemutatott vizsgálatokkal egyrészt arra kívánjuk ráirányítani a figyelmet, hogy milyen nagy szükség van a terminológiai analízisre, másrészt a kivitelezés módjára is mintát kívánunk adni. A szerzők minden esetben eredeti szakmai szövegek alapján dolgoztak. A cikkek nagyobb része egy-egy konkrét feladat megoldásán szemlélteti a terminológiai problémákat, és ezen keresztül mutatja be az eredményeket. Azt tartjuk e közlemények első számú eredményének, hogy lehetséges módszereket mutatnak a terminológiai rendezésre. A munka során levont következtetéseket, a terminusokra tett javaslatokat a szakmai közvélemény jóváhagyására váró ajánlásnak tekintjük.

3. Az egyes tanulmányokban tárgyalt terminológiai problémákról

Az antropológiai nyelvészeti és a szemantikai kutatások egyaránt sokat foglalkoztak a különböző nyelvek színneveinek vizsgálatával. E vizsgálatok közepontjában a viszonyítási alap általában az átlagos anyanyelvi beszélő kompetenciája, vagy pedig – objektív kritériumként – a színek hullámhossza. B. Papp Eszter azt tűzte ki munkája céljául, hogy megvizsgálja a nyelvészek körében sokat vitatott állítást, amely szerint a színnevek vizsgálata univerzális nyelvi ismereteket szolgáltathat. B. Papp egyetlen nyelven – a magyaron – belül a terminológia módszereivel a különböző színek fogalmi jegyeinek leírását kísérli meg.

¹ Pl. lényegi különbség van a Bakos-féle *Idegen szavak szótára* (BAKOS 2002) és a Tótfalusi-féle *Idegenszó-tár* (TÓTFALUSI 2004) címszólistája között. Míg Bakos az *idegen eredetű és nem közismert* szavakat vette fel címszónak (pl. *kreol, krepp, paralelogramma*) elsősorban, addig Tótfalusi az *idegen eredetű és idegenes hangzású* szavakat (*keksz, glória, nokedli, hardver, szoftver, kurzor*).

Célja annak megállapítása, hogy egyértelmű-e az egyes színek elnevezése valamint az általuk jelölt fogalom közötti viszony, továbbá, hogy megegyeznek-e, illetve milyen kapcsolatban vannak egymással a nyelvészet, a fizika, a nyomdászat alapszínei illetve alapszínnevei.

A színekkel mint entitásokkal az emberiség régóta együtt él, megismerte jelentőségüket, meghatározta azok jegyeit, nyelvi jelölőt rendelt hozzájuk és használta/használja azokat a nyelvi kommunikáció során. B. Papp kritikai vizsgálatnak veti alá a színek nyelvi megjelenítésével foglalkozó irodalmat. Az egymásnak ellentmondó állítások között úgy próbál eligazodni, hogy szakkönyveket és köznyelvi szótárt hív segítségül. Széleskörű vizsgálatát azzal a meggyőző következtetéssel zárja, hogy az egyes színnevek nem lehetnek univerzális nyelvi elemek, mivel a színnevek jelentését még egy nyelvi közösségen, és hasonlóan egy szakmai közösségen belül is teljesen más módon, egymásnak ellentmondó tartalommal adják meg. A fizika nagy pontosságú optikai módszereinek segítségével sem lehet közelebb jutni a kérdés megoldásához, mivel például ugyanúgy zöldnek látunk egy színt, ha az a szivárvány színekéből kivágott tiszta szín, vagy ha additív vagy szubtraktív keveréssel állítják elő. Másrésről az is közismert tény, hogy egy tárgynak a szemmel való észlelés során megállapított színe attól is függ, milyen színösszetételű a megvilágító fény. Ezek a tapasztalati tények is amellet szólnak, hogy a színérzékeléssel kapcsolatos bizonytalanság a színnevek univerzális nyelvi szerepével nem egyeztethető össze. A terminológia bővelkedik adatokban arra vonatkozóan, hogy ha a fogalmak tartalmi jegyeiben nem történik megállapodás, akkor a fogalommal kapcsolatba került egyes csoportok más-más módon határozzák meg azokat. A színfogalom fajfogalmai tipikus példái a kultúrafüggő fogalomértelmezésnek, azaz a színek megnevezésére alkalmazott szavak rendszere kultúrafüggő.

Bérces Edit munkája sok elgondolkodtató, a nyelv változására vonatkozó tényről tár fel. Elemzésében bemutat egy olyan összetett gazdasági, szolgáltatási, oktatási tevékenységet, amely hazánkban az utóbbi néhány évben jelent meg, és rendkívül gyorsan terjedt el. A *wellness* összefoglaló néven emlegetett terület az orvostudománytól a sporton keresztül a turisztikáig terjed, és igen gyorsan anyagi haszonnal járó helyet kapott az oktatás palettáján is. A wellness szaknyelvének alakulása koncentráltan magába foglalja mindazokat a problémákat, amelyek a nyelvek alakulását jellemzik világszerte. A szerző által leírt eredmények a nyelvváltozások általunk korábban felvázolt tendenciáit támasztják alá.

Ha a fejlődéssel nem tartanak lépést a terminológiai fejlesztések, akkor a rövid idő alatt beépülő – esetlegesen hibás – terminusválasztás eredményei gyakorlatilag nem változtathatók meg. Ilyen például a wellnesshez kapcsolódó szakképzések sok esetben vitatható megnevezése, a szolgáltatások neve stb. Ezek a terminusok okmányokban, reklámanyagokban, tankönyvekben stb. szerepelnek, módosításuk további fogalmi bonyodalmakat és jelentős anyagi károkat okozna.

A wellness nemcsak az egyes szakmai területek integrátora, hanem az érintett szaknyelveké is. Az egyes terminusok értelmezése azonban nem igazodik az új körülményekhez, ezeket nem igazítják a wellness tárgyköréhez, pedig a szolgáltatást nyújtók elemi érdeke a potenciális felhasználók pontos tájékoztatása. Így például az *enzimterápia* terminus értelmezésére egy tudományos szótárból átvett szócikk legjobb kivonata sem győzi meg a tudományos kérdésekben járatlan olvasót arról, hogy számára ez a kezelés valóban szükséges – a cikkben idézett szócikkben például nincs információ a kezelés módjáról (iszappakolás?, diétás kúra? stb.), vagy a kezelés időtartamáról. A dolgozatnak a terminusok elemzésére vonatkozó eredményei mutatják a fogalmak pontos, a témakör szempontjából fontos jellemzőket kiemelő meghatározásának szükségességét.

Az újonnan kialakult szakmai területnek égető szüksége volna magyar nyelvű értelmező vagy terminológiai szótárra, továbbá angol-magyar és német-magyar kétnyelvű, legalább középhétfős szótárakra és/vagy terminológiai adatbázisokra. Ezt a szükségletet mutatja az egyéni kezdeményezésként megjelenő kisebb szógyűjtemények sora, illetve a kiadott enciklopédia, amelyek tudományos háttér, anyagi bázis hiányában nem oldják meg a nyelvészeti gondokat. A II. Nemzeti Fejlesztési Terv keretében Pécs és a Dél-Dunántúl az „Életminőség pólusa” lesz, ez pedig olyan közös együttműködést jelent, melyben a fizikai állapot javításához az *egészségipart*, a szellemi állapot javításához a *kulturális ipart*, a szociális állapot javításához a *környezetipart* kell fejleszteni – ezekhez a fejlesztésekhez pedig biztos nyelvi – fogalmi háttér is szükséges. A Bércei dolgozatában bemutatott terminológiai problémák, és az azok megszüntetésére hozott partikuláris lépések kevés eredménye jól mutatja, hogy átfogó terminológiai fejlesztésre van szükség.

A jelentős zenei alkotások a művelt világ minden helyén megjelentek függetlenül az emberi kapcsolatokat korlátozó különböző kultúráktól, szokásoktól, intézkedésektől, a kialakult állami, politikai, vagy vallási csoportoktól. A világot bejáró előadóművészek voltak a letéteményesei a nagyobb földrajzi térségben kialakuló egységes zenei kultúra kialakulásának. Ennek a kulturális integráló-

dásnak a következménye lett az egységes zenei fogalmi rendszer kialakulása, és az ennek következményeként kialakult zenei szaknyelv. A zenei szaknyelv kutatása sok és értékes eredménnyel járulhat hozzá a 21. század nyelvi jelenségeinek a feltáráshoz. Mindenekelőtt az látszik, hogy a zenei nyelv szókincsének lexicográfiai feldolgozása már megkezdődött, terminológiai rendezése azonban még várat magára. Másrészt a zenei szaknyelv különleges kutatási lehetőségét adja, hogy a komolyzene, és ennek következtében a komolyzenei nyelv bölcsője Európa, így az európai nyelvekben kialakult europeizmusok vizsgálatának kiváló terepe a zenei nyelv.

Bérces Emese tanulmányában a zenei szaknyelv egy részterületének analízisével foglalkozik, nevezetesen a tempójelzések vizsgálatát és lehetséges osztályozási módját írja le részletesen. A zenei szaknyelv két határozottan kirajzolódó jellemzője az internacionalizmus, és az ebből is adódó különböző nyelvekből származó terminusok kevert módon való használata. Bérces vizsgálatait a zenei nyelv hatalmas szóanyagából választott szűkebb területére, a tempójelzésekre korlátozza, ezek közül pedig részletesebben a lassításra vonatkozó tempójelzéseket osztályozza.

A gazdag adathalmaz feldolgozásának eredménye egyértelműen azt mutatja, hogy pusztán a nyelvi megközelítés alapján nem adható meg a jelentés. Egy lexéma köznyelvi jelentése az esetek többségében legfeljebb metaforikus kapcsolatban lehet a zeneszerző által megjelölt fogalommal. Ahogy a számítástechnika egyik eszközére metaforikus kapcsolat alapján (alaki és a működés során megvalósuló mozgás) bevezetett *egér* nyelvi jel jelentése nem vezethető le az *egér* szó köznyelvben, vagy biológiában megismert jelentéséből, ugyanúgy nem vezethető le a zenei tempójelzésekre a zeneszerző által adott *cigányosan*, *elbeszélve*, *elhalóan* utasítások köznyelvi jelentéséből a zenei jelentés. A kottába írt jelzés értelmezéséhez meg kell ismerni az utasítás teljes tartalmát, azaz a nyelvi jellel jelölt fogalom meghatározó jegyeit. A gazdag vizsgálati anyag gondos elemzése jól rávilágít azokra a kérdésekre, amelyek a köznyelv terminusainak vizsgálata során elkerüli a figyelmet. A zeneszerzők és az előadóművészek a jelölt fogalmat az együttes munka során mindig értelmezték, és a jelölő lexémával együtt a közösen kialakított jelentést is vitték magukkal, terjesztették, és nemzedékről nemzedékre adták tovább. Ma már azonban szükségessé vált a fogalom jegyeinek a tudatos megfogalmazása, a terminus jelentésének definícióval való megadása és annak írásban való rögzítése.

A tanulmány vizsgálati anyaga és a szerző megállapításai egyértelműen rámutatnak a zenei nyelv terminológiai rendszerének az ellentmondásaira. Az, hogy

nemcsak nyelvek, nemzetek, hanem egyes szerzők is egyedi terminusokat használnak, nehézzé teszi a zenei irodalom nyelvi utasításainak áttekintését. Természetesen e kérdések döntően a szakterület kompetenciájába tartoznak, a terminológia feladata a helyzet feltárása és a problémák megoldásában való közreműködés. A zenei terminusok rendszerezése, vizsgálata, új kutatási területnek számít – e munka elvégzésére a szerzőt kettős képzettsége teszi alkalmassá.

A pedagógia paradigmaváltása következtében fel kell tennünk a kérdést, hogy a 21. század első évtizedében milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie a jól írott oktatási segédletnek. A feltárt ismeretek hagyományos rögzítői és tárolói – a nyomtatott könyvek és az azokat rendszerbe foglaló könyvtárak – mellett megjelentek az elektronikus adatrögzítők, -tárolók és -továbbítók, ennek következtében teljesen új utak nyíltak meg az oktatás előtt. A mindennapi élet tapasztalata mutatja, hogy egyre nagyobb rész tevődik át az információ kezelésében a gyorsan fejlődő új technikák adta lehetőségek területére. Az egyre növekvő ismeretmennyiségnek, a társadalmi tevékenység minden területén gyorsan lezajló változások által támasztott követelményeknek a régi paradigma szerint zajló oktatás egyre nagyobb nehézségekkel tud csak megfelelni. Ezért vetődik fel az oktatás klasszikus forrásaival, a tankönyvekkel kapcsolatban jogosan az a kérdés, hogy milyen is a modern követelményekhez illeszkedő tankönyv? A Czékmán Orsolya tanulmányában felvetett probléma a terminológia-fejlesztést általánosan érinti. Bármilyen változáson mennek is át az információs rendszerek, az információ terminusokon keresztül adható meg változatlanul, és az információs rendszerekből áramló ismeretek dekódolása is a terminusok segítségével végezhető el. Ezért annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a tankönyvek szövegének, és bármely más ismeretátadásra készített szövegnek milyen paraméterei biztosítják az ismeretátadás optimális módját, a következő években egyre fontosabb lesz; a válaszban pedig kulcsszerepet kell kapnia a fogalmi kapcsolatoknak, a szövegek terminológiai rendezettségének.

Czékmán vizsgálati anyaga bizonyítja, hogy a terminológiai szemlélet hiánya téves állítások rögzítéséhez vezet a tankönyvekben is. Erre ékes bizonyíték az egymással kapcsolatban lévő három állítás a halmaz fogalom meghatározására: (1) „A halmaz (...) alapfogalom, ezért nem definiáljuk”; (2) „(...) a halmaz (...) definiálatlan alapfogalom (...)”; (3) „Az alapfogalom (...), amelyet ismertként fogadunk el, nem vezetünk vissza más fogalmakra (nem definiálunk) (...)”. Ezekben a megfogalmazásokban a fogalomalkotásra és a terminológia terminusértelmezésre vonatkozó állításainak téves értelmezése rejlik. A pontatlanságok-

nak a tisztázása segít abban, hogy ezeken a szemléletes példákön megvilágítsunk néhány olyan kérdést, amelyeket sok más esetben is indokolatlan vita, félreértés övez. Mind a három idézetben implicit formában szerepel az a tudományosan elfogadott állítás, hogy a fogalmak kialakítása során korábban már megismert fogalmak segítségével meghatározzuk a vizsgált entitás tulajdonságát, jegyeit. E megismert jegyek összességének mentális feldolgozása eredményezi a fogalom kialakítását, melynek jelölője a terminus. Az egyes tudományágak alapfogalmainak a kialakítása, a tulajdonságaik meghatározása hasonló módon folyik. A fogalom meghatározó jegyeit ismerni kell ahhoz, hogy azok alapján a fogalmak mentálisan kiépülő logikai rendszerében elhelyezhető legyen. Ez a logikai rendszer éppen a fogalmak egymáshoz való viszonya alapján épül ki. Ha tehát valamely „fogalom” jegyei nem adhatók meg, akkor annak a „tartalom nélküli fogalomnak” nincs helye a logikai rendszerben. A mentális megismerés során kialakult fogalmak tehát határozott tulajdonságokkal rendelkeznek, s ezekkel a tulajdonságokkal a fogalom lényeges jegyei megadhatók, azaz definiálható minden fogalom.

Minden tudományág úgy alakítja ki fogalmi rendszerét, hogy kiválaszt olyan, tapasztalatok útján megismert fogalmakat, amelyek meghatározó jegyei közismertek, és ugyancsak elfogad e fogalmak között lévő olyan kapcsolatokat, amelyek meglétét a tapasztalatok mindig igazolták. Ezek az egyes tudományágak *alapfogalmai* és *alaptörvényei* (az alaptörvényeket másnéven *axiómáknak* is nevezik). Az alapfogalmak jegyei egyértelműen megadhatók más fogalmak segítségével, vagyis e fogalmakkal az alapfogalom is pontosan definiálható – ezért lehet arra, mint biztos alapra, egy tudományág fogalmi rendszerét ráépíteni. Igaz viszont az az állítás, hogy a tudományág fogalmi rendszerének további építése során az alapfogalomként, alaptörvényként elfogadott fogalmakat, törvényeket a tudományágon belül nem kell a tudományág más fogalmainra, törvényeire visszavezetni, hanem éppen fordítva: a többi fogalmat az alapfogalmakból származtatják, azokból vezetik le.

A halmaz mint alapfogalom definiálhatóságának kérdésében Czékmán a tankönyvek szerzőivel ellentétben köznyelvi és szakszótárban is megtalálta a megfelelő definíciókat. A *Magyar értelmező kéziszótár* pontos definíciója: „halmaz: bizonyos, vmely tulajdonságokban megegyező elemek összessége”. A *Matematikai képes szótár* szerint: „a halmaz olyan elemek csoportja, amelyeknek van valamilyen közös tulajdonsága (...)”. Az azonos tartalmú definíciók lényegében ugyanazokkal az általánosan ismert terminusokkal adják meg a fogalom jegyeit: *elem, csoport, összesség, közös tulajdonság, tulajdonságokban megegyező*.

Hangsúlyozzuk a szerző azon végkövetkeztetésének fontosságát, hogy a tankönyvek minősítésének egyik kiemelt szempontjának kell lenni a szövegek terminológiai pontosságára vonatkozó kritériumoknak.

Szükség van a magyar nyelvtudományi terminológia nemzetköziesítésére és terminológiai tisztázására szükséges – ezt az állítást Dóla Mónika kutatási anyaga egyértelműen alátámasztja. Tanulmányának egyik érdeme az, hogy a jelen nyelvészeti kutatásokban kulcsszerepet betöltő, angol összefoglaló néven *formulaic language*-nek nevezett tárgykör terminusait a fogalmi jegyek alapján rendszerbe szedi és összehasonlítja őket. Másik fontos eredménye, hogy magyar definíciót ad meg és magyar terminust is javasol a jelenség megnevezésére: a jelenséget *formulaszerű nyelvhasználat*-nak nevezi, magát az elemtöbbséget pedig *formulaszerű elemsor*-nak (angolul *formulaic sequence*). Figyelemre méltó, hogy a szavak mögötti bonyolult kapcsolatokban nem a szóalakból kiindulva, hanem a jelölt fogalom jegyei alapján próbál eligazodni. A szerző fontos lépést tett meg azaz, hogy nemcsak csatlakozott azokhoz a szerzőkhöz, akik megállapították egy összefüggő terminológiai terület fogalmi rendszerének és terminushasználatának ellentmondásait, hanem a fogalmak elemzését követően javaslatot tett a problémák megoldására. A szerző által megkezdett út a magyar nyelvészet terminológiájának elodázhatatlan rendezéséhez megfelelő irányt mutat.

Dóla tanulmánya azért is fontos, mert a terminusok automatikus kivonatolása során éppen az ilyen többelemes konstrukciókat hasonlítják össze és emelik ki a szövegekből. Szövegkorpuszokból statisztikai módszerekkel, szemantikai alapon, vagy e két módszer kombinációjával lehet terminusokat kivonni. A szövegkorpuszok lehetnek egynyelvűek, de a párhuzamos korpuszok alapján folyó vizsgálat is gyakori (részletesebben vö. pl. CHURCH–HANKS 1990, DIAS et al. 2000, FONTENELLE 2000; magyarul BALASKÓ 2004, KIS 2005).

A lexikográfiában éppen az e dolgozatban is tárgyalt másodiknyelv-elsajátítás megkönnyítésére hozzák létre az újfajta tanulói szótárakat, amelyek nagyszámú példamondatot tartalmaznak, de nem pusztán példaként, hanem előregyártott, könnyen megtanulható elemként. A korpuszok segítségével/felhasználásával ezek a példamondatok gyakorisági alapon választhatók bele a szótárakba.

Az észti terminológia történetéről, mai gondjairól és eredményeiről írott dolgozat helyét a kötetben éppen az indokolta, amit a szerző, Marju Ilves is feltesz kérdésként: miért tartják a terminológia kérdéseivel foglalkozók példaértékűnek az észti terminológiai rendezés folyamatát. A kérdésre a választ a cikk anyaga adja meg. A nemzeti összefogáson, a felelős állami és tudományos fórumok hathatós

szerepvállalásán alapuló nyelvtervezés eredményei nemzetközi elismerést váltanak ki. A dolgozat egyik értéke a terminológiai szemlélet érvényesülésének bemutatása a nyelvtervezés munkálatai során, a másik pedig az, ahogy érzékelteti a számunkra példaértékű – a mellékletekben olvasható – elhatározások hatását a folyó terminológiai fejlesztésekre. Külön érdeme a szerzőnek a terminológiai munkálatok támogatására szabad hozzáférhetőséggel létesülő adatbázisok elérhetőségének megadása.

Az észrt terminológia pozitív folyamatai mellett látszik olyan – indokolatlanul – megoldatlan kérdés is, amelyre a cikk szerzője kérdéssel mutat rá: „hogyan lehetséges mégis az, hogy az észrt nyelvészeti terminológia még mindig nincs rendszerszerűen kidolgozva?” E kérdést az európai nyelvészet több területével kapcsolatosan, így a magyar nyelvészettel összefüggésben is feltehetnénk. (E kötet három dolgozata foglalkozik az alkalmazott nyelvészet terminológiai problémáival. Ezekben a cikkekben bemutatott vizsgálati anyag magyar és idegen nyelvű része jól mutatja az előbbi állítás jogosságát.)

Kántor Gyöngyi a *nem verbális kommunikáció* fogalmainak viszonyát tanulmányozza a terminusok szisztematikus rendszerbe foglalásán keresztül. Gondolatmenete középpontjába állítja azt az alapvetőényt, hogy a fogalmak kialakításához szükséges tapasztalatokhoz érzékszerveink segítségével jutunk. Az entitásokról szerzett sokfajta tapasztalat mentális feldolgozása során alakul ki a gondolkodás alapját képező fogalom, majd annak nyelvi megjelenítője. A nem verbális kommunikáció fogalom jegyeinek meghatározásához Kántor gondosan megvizsgálja, milyen módon futnak végig a nyelvi kommunikációs csatornán a vizuális, akusztikai, ízlelési, szaglási, tapintási észlelések segítségével létrehozott jelek. Leggyakoribb a verbális-audiovizuális komplex kommunikációs folyamat. Figyelemre méltó a szerzőnek az az állásfoglalása, hogy bár fogalmaink jelentős része ízlés, tapintás és szaglás útján alakul ki, mégis, a kommunikáció során ezen érzékszervek segítségével való üzenetközvetítés sokkal kisebb gyakorisággal használt, mint a verbális-audiovizuális, illetve ennek tisztán egyik formája, illetve kombinációja. Ezért kommunikációs modelljében a szaglásra, ízlésre, tapintásra alapozott közlési formákat nem szerepelteti.

A dolgozat értéke abban rejlik, hogy a verbális és nem verbális kommunikáció viszonyával foglalkozó szakirodalom gondos áttekintése során elemzi a témakörhöz tartozó fogalmakat. Meghatározza a különböző szemléletű közelítések fogalmainak kapcsolatait, s az adatokból kiemeli azokat a momentumokat, ame-

lyek segítenek feloldani a látszólagos ellentmondásokat a terminológiai rendezés lehetőségében.

Szöllősy Éva tanulmánya rendkívül alapos filológiai munka eredményeként született. A *Magyar Tudomány*, a *Műszaki Élet* és a *Magyar Nyelvőr* évfolyamait vizsgálta meg 1955-56-tól kezdve, hogy megtudja, igaz-e, hogy a *számítógép* magyar elnevezés lassan alakult ki és terjedt el, és kiszorította az angol *computer* és magyar *kompjúter/komputer* alakokat. A szerző meglepő – legalábbis egy, a magyar nyelvészeti szakirodalomban elterjedt állásponttal szembenálló – következtetésre jutott: a magyar nyelvű műszaki-tudományos folyóiratokban nem az angolos változatokat szorította ki az 1960-as években a *számítógép* terminus, hanem egy másik magyar terminust, a *számológép*-et. Ez a szakfolyóiratok adatai alapján készült tanulmány nagyon jól mutatja, hogy a szakma világhírű képviselői milyen fontosnak tartották a fogalmak meghatározása után a terminusok pontos megadását és az elnevezések következetes alkalmazását. Szöllősy vizsgálatai első szakaszának korpusza nem tartalmaz adatokat az utóbbi 15-20 év szöveganyagából, érdeklődéssel várjuk a további vizsgálatok eredményeit, hiszen megítélésünk szerint is érdemes lenne megfigyelni, hogy ennek a magyar nyelvbe szilárdan beépült terminusnak napjainkban hogyan alakul a helyzete. A cikk rámutat arra is, hogy hiába volt a kezdetektől fogva tisztázott a *számítógép* fogalom, a „hazai számítástechnika kezdeteiről olvasva bizony távolról sem mindig egyértelmű, hogy a különböző nevek mögött *elektronikus digitális számítógép* húzódik-e meg”. Ezzel is igazolja, hogy az elnevezések bizonytalansága zavarja a közlemények megértését.

A nyelvészeti eredményeken túl e tanulmány tudománytörténeti értéke is jelentős. A szerző ahhoz a nyelvésznemzedékhez tartozik, amelynek pályája a számítógépes módszerek kifejlődésének és elterjedésének kezdeti szakaszával egy időbe esett. Szöllősy első számítógépes nyelvészeti témájú közleményei az 1960-as évek közepén jelentek meg, és munkásságát azóta is a számítógépes eljárások kutatásával, fejlesztésével és alkalmazásával kapcsolatosan végzi.

V. Kiss Mónika vizsgálatának célkitűzése volt a *szociolingvisztika* terminus elemzésével, és e fogalomkörben használt más terminusok jegyeinek szisztematikus vizsgálatával meghatározni a közös és az elkülönítő tulajdonságokat, angol és magyar nyelvű szakirodalmi források alapján, ezen adatok birtokában pedig elvégezni e fogalmak rendszerezését. A vizsgálatok során azonban kiderült, hogy a rendelkezésre álló forrásmunkákban a vizsgálati körbe vonható terminu-

soknak szinte kizárólag nyelvészeti megközelítésű analízise található meg. A szerzők többsége azt elemzi, milyen szemléletben és értelemben használják az egyes megnevezéseket, mint például *szociolingvisztika*, *nyelvszociológia*, *etnolingvisztika* stb. A V. Kiss által összegyűjtött, a fogalom meghatározására adott szakirodalmi adatok részletes feldolgozása mutatja, hogy azokban nem a különböző megközelítésekben is meglévő közös jegyek kiemelésére való törekvés, hanem az elkülönítésre alkalmas, sok esetben nem meghatározó tulajdonságok kiemelésére való törekvés érvényesül.

E dolgozat megerősíti azt a véleményt, hogy hasznos próbálkozás lehetne az emberi társadalom létét meghatározó nyelvnek és a társadalomnak sokrétű kapcsolatrendszerét egyetlen fogalmi rendszerbe foglalni, vagyis a ma elkülönült ágakként létező szakterületek fogalmi rendszerét *valóban* egy közös, a nyelv és társadalom kapcsolatát kifejező megnevezéssel egy fogalomkörbe terelni, és a terminológiai rendszerét is ennek megfelelően felépíteni.

Vargáné Kiss Katalin a *bank* terminus vizsgálatára vállalkozott. Tanulmányában két angol egy nyelvű általános szótár és két szakszótár szócikkei alapján részletes analízisnek veti alá a fogalomkörbe tartozó terminusok definícióiban adott meghatározó jegyeket. A vizsgálati eredmények alapján meghatározza a terminusok egymáshoz viszonyított helyzetét azzal, hogy megadja a terminusok hiperonima, hiponima, kohiponima viszonyát. A dolgozatban szisztematikusan végigvitt fogalom alapú vizsgálat nagyon jól szemlélteti, hogy idegen eredetű fogalmak, és a velük együtt átvételre kerülő terminusok fogalom alapú vizsgálata hasznos eredményekhez vezet. Az angol terminusok rendszerezett jegyei alapján angol-magyar párhuzamos terminuselemezést is végez, és javaslatot tesz az angol terminusok magyar megfelelőire. Figyelemre méltó a szerzőnek a dolgozat végén tett azon megjegyzése, hogy a terminológiai analízissel a terminusok olyan jelentésváltozásai is kimutathatók, amelyek fogalmi rendszerű feltárások nélkül még hosszabb ideig rejtve maradnának.

4. Összefoglalás

Valamennyi dolgozat elemzett anyaga azt mutatja, hogy mind az egyes témakörökben dolgozó szakemberek, mind a nyelvészek között több esetben félreértés van a terminusok definíció-megadásának értelmezésében. A fogalom, és a terminus kialakításának követelményei és azok értelmezései megtalálhatók magyar nyelvű összefoglaló munkákban (KLÁR–KOVALOVSKY 1955, FÓRIS 2005). A

terminus két fő részből, a nyelvi jelölőből és annak jelentéséből áll. A terminusok nyelvi jelölői hosszú időn keresztül lexémák voltak.

Napjaink fogalmai és terminusai egyre összetettebbek, és ezért a jelentésmegadás is egyre sokrétűbb feladattá válik. Az összetett jelentés, továbbá az, hogy a beszélőközösség számára térben és időben rögzített legyen a terminus, szükségessé teszi a jelentés írásban való megadását. A terminus jelentés-meghatározás „legfontosabb követelménye, hogy a meghatározott fogalom összes szükséges és elégséges lényeges jegyeit emelje ki” (KLÁR–KOVALOVSKY 1955:29). A különböző szakterületekre vonatkozó és e kötet dolgozataiban bemutatott elemzések jól mutatják, hogy a vizsgált terminusok jelentésmegadása sok esetben hiányos, a fogalmak meghatározó jegyei nem ismertek.

A terminológia elméleti és gyakorlati kérdéseit tartalmazó munkák részletesen tárgyalják a terminusalkotás folyamatát. Akár új terminus bevezetése, akár korábban már használt, de helytelennek bizonyult terminus módosítása, akár idegen nyelv terminusának helyettesítése céljából kerül sor terminusalkotásra, első lépésként meg kell határozni a jelölendő fogalom meghatározó jegyét, majd következő lépésben a terminussal való jelölés két lépését kell megtenni: meg kell adni a terminus-definíciót, és meg kell adni a nyelvi jelölőt. Az említett munkák részletesen kitérnek azokra a nyelvészeti kérdésekre, hogy ha az új terminusok megadása esetén lexéma jelölőt vezetnek be, akkor ezt a lexémát milyen elvek alapján kell kialakítani. Ezek a fonológiai, morfológiai, stilisztikai, helyesírási stb. elvárások tehát a terminusalkotás nyelvhasználati szempontból fontos részét képezik, de nem azonosak a teljes terminusalkotási folyamattal és a terminológiai munkával. Ezen kívül, mint erre már rámutattunk, a terminus jelölésében objektív okokból egyre nagyobb teret nyer a fantázianevekkel, kódokkal, jelekkel történő megjelölés (FÓRIS 2005). Ebből következik, hogy ez utóbbi esetekben a lexémákra vonatkozó nyelvi követelmények nem használhatók. Nem relevánsak e nyelvi követelmények a terminológiai rendszer fejlesztésének irányadóiként sem, mégis, széles körben elterjedt, hogy valódi terminológiai rendezés helyett a nyelvi követelmények előírásait próbálják megvalósítani – ami viszont nem segít hozzá a fogalmi viszonyok tisztázásához, a terminusok terminológiai rendszeren belüli helyének meghatározásához. E kötet cikkei jól mutatják az egyértelmű ténnyt: nehéz eligazodni azoknak a jeleknek a halmazában, amelyekről nem adják meg, milyen fogalmakat jelölnek, legyenek azok magyar vagy idegen hangzású szavak, fantomnevek vagy kódok. A nyelvi megközelítés nem, csak a fogalom-alapú analízis vezet megoldáshoz.

A jelen kötetben bemutatott vizsgálati anyagok alapján érdemes megvizsgálni és példaként ajánlani a matematikusok szemléletét a terminológiai rendezésben. Egyik munkánkban megvizsgáltuk, hogyan bővül a *szorzat* terminus jelentése a fogalom bővülése során (CZÉKMÁN–FÓRIS 2006). Ez a folyamat játszódott le a matematikatudomány több évszázados fejlődése során, és ezt vezetik végig ma is az oktatási folyamat különböző szintjein haladva. Elsőként a szorzat terminust a természetes számok körében vezetik be, majd kiterjesztik a negatív egész számokra, a törtszámokra, algebrai kifejezésekre, komplex számokra, továbbá a vektorokra, halmazokra, geometriai transzformációkra. Az egyes fogalmak jegyei alapján való osztályozás után kialakult a *szorzat* terminus terminológiai fája, amelynek egy-egy ága a számok, a vektorok, a halmazok, a geometriai transzformációk szorzatának felel meg, és ezek további fajfogalmakra bomlanak. Ebbe az osztályozásba olyan eltérő tulajdonságú matematikai műveletek is besorolást kaptak, amelyek például nem rendelkeznek a számok szorzatának egyik alapvető jegyével, a tényezők felcserélhetőségével (ilyen például a vektorok vektori szorzata). Viszont a fő meghatározó jegy a terminológiai fa minden terminusában jelen van.

A kötetnek azok a szerzői, akik terminusok jelentésének meghatározását végezték, jól demonstrálják a terminológia fogalomalapú eljárásának előnyét az esetek többségében nehézségekbe torkolló nyelvi megközelítéssel szemben. Nemcsak a magyar nyelvhasználók kerülnek szembe azzal a nehézséggel, hogy magából a szóalakból nem lehet rekonstruálni az egyre bonyolultabb fogalmak jegyeit, hanem más nyelvek, közöttük az angol nyelv használói is. A lexéma alapú nyelvi jelölő az esetek többségében hasonló viszonyban áll a jelentéssel, mint egy kód vagy egy jel, gyakran még metaforikus kapcsolatban sincs a jelentéssel. Nem a szóalakból kell tehát kiindulni, hanem a jelölt fogalom jegyeit kell meghatározni. Ezt valamennyi terminusvizsgálat igazolja, mégis talán legszemléletesebb a *wellness* terminussal kapcsolatos fejtegetés. Az angol *wellness* szó tükörfordításából (jól-lét) kapunk ugyan valamilyen információt, de a bonyolult és összetett fogalom jelentését nem tudjuk meg, a fogalom jegyeit nem ismerjük. A terminusok jelentésének meghatározásához a jelölt fogalom jegyeinek meghatározásán, azok megfelelő osztályozásán, a fogalmak kapcsolatainak tisztázásán keresztül lehet eljutni.

A kötethez kapcsolódó kutatások tapasztalatai rámutatnak a magyar nyelvészeti kutatások egyik nehézségére, nevezetesen a forrásmunkák szűkös számára. Az egyes dolgozatokban felvetett terminológiai problémák megoldásához megbízható forrásokra van szükség. Sajnos szakszótárak, terminológiai szótárak,

adatbázisok csak esetenként állnak rendelkezésre, így forrásmunkának maradnak a korlátozott lehetőséget biztosító köznyelvi szótárak. E kötetben bemutatott eredmények bizonyítják, hogy a nyelvészeti céllal készített szótárak természetükénél fogva nem teszik lehetővé tisztázatlan szakmai (például terminológiai) problémák megoldásában való érdemi felhasználásukat, a különböző szakmai kutatások során korlátozott eredményességgel használhatók.

A kötetben szereplő tanulmányok olyan terminusokat mutatnak be, amelyeknek nincs tisztázva a jelentése, a rendszerbeli helye vagy más terminusokhoz való viszonya. Ezek tisztázására törekednek a dolgozatok szerzői. Az új fogalmak értékelése, főbb jellemzőik tisztázása, a terminológiai rendszerben történő elhelyezésük és jelölésük a nyelvet beszélő közösség együttes érdeke, joga és feladata. Az látszik, hogy a szakmai területek (beleértve a nyelvészetet is), a tudományos és a felelős állami fórumok ezzel a joggal nem élnek. A gyors fogalmi gazdagodást a szótárkiadás nehezen tudja követni, nem rögzítik az újdonságuknál fogva legfontosabb adatokat, ezért a szótáraknak csökken az a hiteles forrás szerepük, amit eddig betöltöttek.

IRODALOM

- ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA Livia (2000): *Jövevényszavak a mai olasz nyelvben: veszély vagy esély?* – In: TASSONI-FÓRIS (szerk.): 11-24.
- ANTAL László (1978): *A jelentés világa*. Gyorsuló idő. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- BALASKÓ Mária (2004): *Korpusznyelvészeti vizsgálatok és fordításnyelvi minták*. PhD Disszertáció. Kézirat. Pécs
- BÁRCZI Géza (2001/1958): *A magyar szókincs eredete*. Mesterművek I. Budapest: Tinta Könyvkiadó (Hasonmás kiadás.)
- BENKŐ Loránd (szerk.) (2002/1967): *A magyar nyelv története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- CHURCH, Kenneth – HANKS, Paul (1990): Word Association Norms Mutual Information and Lexicography. *Computational Linguistics* 16:1:23-29.
- CZÉKMÁN Orsolya – FÓRIS Ágota (2006): *Matematikai terminusok vizsgálata középiskolai tankönyvekben*. Elhangzott: XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Gödöllő, 2006. április 10-12. (Megjelenés alatt a kongresszusi kötetben.)

- DIAS, Gaël – GUILLORÉ, Sylvie – PEREIRA LOPES, José Gabriel (2000): *Benefiting from Multidomain Corpora to Extract Terminologically Relevant Multi-word Lexical Units*. – In: HEID et al. (eds.): 339-348.
- FONTENELLE, Thierry (2000): *Extracting Phraseology for Content Analysis and Document Retrieval*. – In: HEID et al. (eds.): 351-358.
- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia
- FÓRIS Ágota (2006): A terminológiai szemlélet szerepe a szakmai kommunikációban. *Tudásmenedzsment*, VII/2. megjelenés alatt.
- GUSMANI, Roberto (1993/1986): *Saggi sull'interferenza linguistica*. Firenze: Le Lettere
- HEID, Ulrich – EVERT, Stefan – LEHMANN, Egbert – ROHRER, Cristian (eds.) (2000): *Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress, EURALEX 2000*. Stuttgart: Institut für Maschinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart
- KÁROLY Sándor (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÁROLY Sándor (1980): A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. *Magyar Nyelv* 76:143-156.
- KIS Balázs (2005): Automatikus terminológia keresés számítógéppel – kísérlet. *Fordítástudomány* 7/1:84-96.
- KLÁR János – KOVALOVSKY Miklós (1955): *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. Budapest: MTESZ
- ORSZÁGH László (1977): *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelv-tudományi Értekezések 93. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TASSONI, Luigi – FÓRIS Ágota (szerk.) (2000): *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből*. Iskolakultúra könyvek 5. Pécs: Iskolakultúra

FORRÁSOK

- BAKOS Ferenc (szerk.) (2002): *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.) (2000): *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest: Korona Kiadó
- TÓTFALUSI István (2004): *Idegenszó-tár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó

ABSTRACTS

TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF SELECTED COLOUR TERMS

B. PAPP, ESZTER

The present study is a terminological analysis of textbooks and technical literature in the fields of linguistics, optics and the printing industry, undertaken with the aim of defining the conceptual features of colour terms and identifying synonyms. The findings were also compared with the descriptions found in the *Magyar Értelmező Szótár* (Hungarian Concise Dictionary). Colour terms entered the centre of linguistic attention in the 1950s and their meaning has been studied in various theoretical frameworks since that time. The research of Hungarian colour terms mainly focused on whether *piros* and *vörös* (both meaning red in English) refer to the same or different concepts.

The results do not support the view widespread in technical literature, namely that the meaning of colour terms is unambiguous and that they are used in the same way in different fields of science.

TO THE QUESTIONS OF TERMINOLOGICAL CLASSIFICATION IN THE FIELD OF WELLNESS

BÉRCES, EDIT

The purpose of the present study is to introduce the problems of terminological classification that arise in the field of wellness. Among the languages of sport, the study and development of the current Hungarian language of wellness deserve special attention for a variety of reasons. The discipline of wellness, with its multi-layered/multidisciplinary character offers an excellent opportunity to study of linguistic changes. The study presents research conducted in the language of wellness and gives detailed insight into the role of wellness in society, the concepts of health and beauty in the target system of wellness, the relationship between wellness and other disciplines such as recreational sports, spa, fitness, tourism, medicine, competitive sports, and the Hungarian wellness network. In addition, an analysis of the vocabulary and the dictionaries of wellness is presented.

TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF MUSICAL TEMPO DESIGNATIONS

BÉRCES, EMESE

The study presents a possible classification scheme within which a special area of musical terminology, i.e. tempo designations, can be interpreted.

After demonstrating difficulties of and listing possibilities for classifying of tempo designations, I will place some of the tempo designations – the ones referring to retarding – in an alternative classification model drawn from the linguistic-terminological analysis. Meanwhile, I will also point out opportunities for misinterpretation and the ambiguity of meaning in musical expressions, due to the nature of arts.

MONITORING MATHEMATICS TERMINI – TEXTBOOK ANALYSIS

CZÉKMÁN, ORSOLYA

The purpose of this study is to examine terms in Hungarian mathematics textbooks. Recently a great amount of pedagogical textbook analysis has been published, and in consequence significant interest has developed in the term usage of textbooks. However, these studies refer primarily to counting terms and setting “term consistence”. In our opinion a qualitative analysis in connection with terminology is also worth conducting. We consider the linguistic and terminological analysis of termini and their insertion in the mathematics conceptual – terminological method as part of these types of monitoring.

TRANSLATION AND ADAPTATION OF THE ENGLISH TERM 'FORMULAIC LANGUAGE' IN THE TERMINOLOGY OF HUNGARIAN LINGUISTICS

DÓLA, MÓNKA

The paper is an attempt to adapt the English umbrella-term *formulaic language* (FL) – denoting a popular field of linguistic research – to the terminology of Hungarian linguistics. The detailed analysis of various English and Hungarian terms related to the field shows that research is conducted in different frameworks within international and Hungarian linguistics, which results in more or less terminological variation between the two. To ensure cross-referencing, it is necessary to introduce an adequate hyperonym in Hungarian linguistics to refer to the universal phenomenon of FL. This paper, therefore, suggests a Hungarian equivalent for formulaic language (*formulaszerű nyelvhasználat*), and the issue of systematisation of possible hyponyms is also discussed.

TERMINOLOGY WORK IN ESTONIA

MARJU ILVES

This paper aims to give an overview of the work carried out in Estonia in the field of terminology. The introductory part which summarises relevant Hungarian literature on Estonian terminology is followed by an account of the development of Estonian terminology from its beginnings in the 19th century to the intensive terminological activity in the 20th century and a discussion of the present situation. The presentation and evaluation of major Estonian special purpose corpora conclude the paper.

THE CONCEPT OF NON-VERBAL COMMUNICATION – A TERMINOLOGICAL ANALYSIS –

KÁNTOR, GYÖNGYI

The main objective of this essay is to present a terminological analysis of the concept of non-verbal communication. This topic is of interest due to its potential to provide an opportunity firstly to present an analysis of a common concept, secondly to interpret the terms communication and verbal communication, and finally to draw attention to the importance and benefit of terminological analysis, giving some examples and illustrating the topic through the use of a terminological tree.

INFORMATION ON THE HISTORY OF THE TERM *SZÁMÍTÓGÉP* 'COMPUTER'

SZÖLLŐSY, ÉVA

In the mid-fifties computer specialists in Hungary were trying to find a Hungarian term for *computer*. Two candidates emerged: *számológép*, or calculating machine (literally, enumerating machine) and *számítógép*, roughly, solving machine. The author tries to show how the term *számítógép* prevailed. The research is based on an analysis of texts from three Hungarian scholarly journals: *Magyar Tudomány* (Hungarian Science), *Műszaki Élet* (Technical Life), and *Magyar Nyelvőr* (The Guardian of Hungarian Language). Standardisation of the term *számítógép* was only achieved in the late 1960s. The conclusion strengthens our conviction: it is difficult for new terms to achieve consistent usage even when experts make considerable efforts to that end.

CHANGES CONCERNING THE INTERPRETATION OF THE TERM *SOCIOLINGUISTICS*

V. KISS, MÓNIKA

In this paper I have described the interpretation framework of the discipline, which is variable and diverse both in synchronic and diachronic respects, as well as the main points of attempts related to self-determination lasting even up to now. I have designed it through various definitions of the term sociolinguistics. The tendencies can be traced by means of variations in the interpretation of the term in question. It can be sought by examining the meaning and explanation in which it is used by each specialised literature. The issue of where the term is placed in the terminological system of linguistics is also analysed.

THE ANALYSIS OF THE TERM *BANK* IN ENGLISH DICTIONARIES

VARGÁNE KISS, KATALIN

The paper aims to define the terms *bank*, *central bank*, *commercial bank* and *merchant bank* and give their Hungarian equivalents with the help of reference books on Banking and Finance, as well as the following dictionaries: *Longman Dictionary of Contemporary English* (2001), *Longman Business English Dictionary* (2003), the *Concise Oxford Dictionary* (2004) and *Oxford Dictionary of Finance and Banking* (1997). The chosen terms are investigated in the system of concepts related to financial institutions. The differences between interpretations of concepts in the above dictionaries can be explained by differences in content and users. The thorough analysis of the individual characteristics shows, how to separate the hyponyms of the term *bank*. The investigations in the sphere of concepts also require accurate knowledge of banking and finance concepts. Based on the example of the terms *commercial bank* and *merchant bank* the study also reveals why it is necessary to clarify the Hungarian equivalents. Furthermore, as far as the concepts are concerned, it is important to determine which term in which meaning is used by a country's banking system.

CONCLUSIONS ON STUDIES IN TERMINOLOGY

FÓRIS, ÁGOTA

The purpose of this paper is to summarise and highlight the new results presented in the current volume. In the course of the studies in terminology many questions were raised which needed clarification and did not become part of the monography that described the general problems of terminology (FÓRIS 2005), but which, however, belong to the general questions of terminology and should be introduced to the professional communities for the sake of a common approach. Because of this, the closing study aims to complement the issues raised in the compiled papers.

TARTALOM

Előszó	5
B. PAPP Eszter: Néhány színnév terminológiai vizsgálata	7
BÉRCES Edit: A terminológiai rendezés kérdései a <i>wellness</i> területén	26
BÉRCES Emese: A zenei tempójelzések terminológiai vizsgálata	60
CZÉKMÁN Orsolya: Matematikai terminusok vizsgálata – tankönyvelemzés	80
DÓLA Mónika: Formulaszerű nyelvhasználat – az angol <i>formulaic language</i> terminus beillesztése a magyar nyelvtudományi terminológiába	94
ILVES, Marju: Terminológiai munkálatok Észtországban	117
KÁNTOR Gyöngyi: A <i>nem verbális kommunikáció</i> terminus terminológiai elemzése	135
SZÖLLŐSY Éva: Adalékok a <i>számítógép</i> terminus megszilárdulásának történetéhez	160
V. KISS Mónika: A <i>szociolingvisztika</i> terminus értelmezésének vizsgálata	181
VARGÁNÉ KISS Katalin: A <i>bank</i> terminus vizsgálata angol értelmező szótárakban	198
FÓRIS Ágota: A terminológiai vizsgálatok tapasztalatai	219

*

<i>Abstracts</i>	239
------------------	-----

Publication of the Terminology Innovation Centre

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM (eds. Ágota Fóris & János Pusztay) – *(joint series of the Terminological Innovation Centre and the Department of Uralic Studies)*

1. Utak a terminológiához. Szombathely, 2006

Publications of the Department of Uralic Studies

I. SPECIMINA SIBIRICA (ed. János Puszta)

1. (*Colloquium Sibiricum* – Proceedings of the Conference) – 1988, 270
3. *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890-1978)* – 1990, 289
4. *Irén Hegedüs: Bibliographia Nostratica 1960-1990* – 1992, 78
5. *The Arctic. Papers of an International Conference, Syktyvkar, 16-18 May, 1991* – 1992, 303
6. *Uralic Mythology. Papers of an International Conference, Syktyvkar, 6-9. August, 1992* – 1993, 200
7. *Simon Kuper-Puszta János: Selkupskij razgovornik (Narymskij dialekt)* – 1993, 78
8. *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Internationalen Symposions, 15.-17. Oktober 1992 in Szombathely.* – 1993, 194
9. *Elena Skribnik: Bibliographia Sibirica.* – 1994, 197
10. *Die Vorgeschichte der uralischen Völker. Materialien eines Internationalen Symposions, 14.-16. Oktober in Szombathely.* – 1994, 119
11. *Anna Widmer: Studien zum Nizjam-Ostjakischen.* – 1996, 97
12. *Die sprachliche Situation bei den uralischen Völkern.* – 1997, 270
13. *Nikolaeva, Irina: Yukagir Texts.* – 1997, 162
14. *Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen.* – 1998, 107
15. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume one.* – 1999, 577
16. *Zur (Morpho-)Syntax der uralischen Sprachen.* – 2001, 124
17. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume two.* – 2001, 531
18. *Zur Frage der Terminologiebildung in den uralischen Sprachen.* – 2001, 90
19. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume three.* – 2003, 474
20. *B. Székely, Gábor: Agreement in Northern Siberian languages.* – 2003, 98
21. *Valencia Uralica. Materialien der Konferenz Valencia Uralica (Szombathely, 18.-19. April 2002)* 2003, 177
22. *Языковая ситуация и языковая политика в финно-угорских республиках Волго-Камского региона / Die sprachliche Situation und Sprachpolitik in den finnisch-ugrischen Republiken der Volga-Kama-Region. (Materialien einer internationalen Konferenz, Szombathely, 27.-28. Mai 2004)* – 2005, 211.

II. SPECIMINA SIBIRICA – SUPPLEMENTUM (ed. János Puszta)

1. *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. (Thesen des Symposions)* – 1992, 50
2. *Conference of Rectors from the Fenno-Ugric Countries and Republics. Szombathely, 27-29. September 1993.* – 1993, 127.
3. *Материалы круглого стола по истории и языку народа мари – Materialien des runden Tisches über die Geschichte und Sprache der Mari.* – 2004, 105.

III. SPECIMINA FENNICA (ed. János Puszta)

1. (*Fennistics in Hungary*) – 1989, 138
2. (*Proceedings of the Finnish-Hungarian Folklore Conference, Pécs, 1989*) – 1990, 135

3. Vilmos Voigt: *60 kaunista unkarilaista kansanlaulua. (60 Hungarian folksongs)* – 1992, 137
4. János Pusztay: *SuomUnkaKonTut (Finnish-Hungarian contrastive studies)* – 1993, 80
5. *Kaukovertailuja (Fernvergleiche) (Proceedings of the Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 1993, május 20-21.)* – 1994, 142
6. *Suomi 75 vuotta* – 1994, 118
7. *Kaukovertailuja II. (Fernvergleiche II.) (Proceedings of the 2th Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 1996 október)* – 1998, 140
8. Yrjö Varpio: *A Sarkcsillag alatt, Európában* – 1999, 116
9. *A Kalevala végleges szövege 150 éves.* – 2001, 62
10. *Kaukovertailuja III. (Fernvergleiche III.) (Proceedings of the 3th Hungarian-Finnish contrastive conference), Szombathely, 1999 október)* – 2001, 141
11. *Kaukovertailuja IV. (Fernvergleiche IV.) (Proceedings of the IV. Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 2002)* – 2005, 150
12. *Kaukovertailuja V. ((Proceedings of the V. Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 2005)* – 2006, 313.

IV. AZ URALISZTIKAI TANSZÉK KIADVÁNYAI (ed. János Pusztay)

1. Munkácsi Bernát: *A votják nyelv szótára (reprint)* – 1990, 836
2. Lakó György: *A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai.* – 1991, 68
3. Zsigmond Németh: *96 gleiche Texte in uralischen Sprachen (Vaterunser)* – 1991, 03
4. Bereczki Gábor: *A Névától az Urálig.* – 1994, 279
5. Jávori Jenő: *Az uráli népek irodalmának bibliográfiája (1975-1994)* – 1995, 506
6. Heverdle László: *Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. (Tudományos tevékenységének eszméi előképei 1850-ig)* – 1998, 150
7. Balázs János-Emlékkülés. - 2000, 73
8. Pusztay János: *Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek vizsgálatához.* - 2000, 235
9. *Vade mecum. A huszonötödik óra. (A Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének /1991-2001/ jubileumi konferenciája /2001. április 26-27./)*
10. Szeverényi Sándor: *Perecsényi Nagy László.* - 2002, 96
11. Pusztay János (ed.): *A Volga-Káma-vidék finnugor népei.* – 2005, 109

V. FOLIA ESTONICA (ed. János Pusztay)

1. *Észtország a fordulat előtt.* – 1992, 223
2. *Észtország a fordulat után.* – 1994, 340
3. Pusztay János: *Könyv az észt nyelvről.* – 1994, 206
4. *Észt-magyar összevetés.* – 1996, 134
5. Tiina Rüütmaa: *Ungari el-verbiprefiksi vasteid eesti ja korvutavalt ssome keeles.* – 1998, 167.
6. *Észt-magyar összevetés II.* – 1998, 92
7. M. Laar - L. Vahre - S. Vahre - H. Valk: *Észtország története.* – 1999, 278
8. *Észt-magyar összevetés III.* – 2003, 142
9. Árpás Károly: *Messze van Észtország (Válogatott finnugrisztikai dolgozatok)* – 2003, 275
11. *Észt-magyar összevetés IV.* – 2005

VI. BIBLIOTHECA CEREMISSICA (ed. János Puszta)

1. Beke Ödön: *Mari szövegek II.* – 1995, 463.
2. Pomozi, Péter: *Satzwertige Partizipien...* – 1997
3. Glukhova, Natalia: *Structure and style in Mari charms.* – 1997, 115.
- 4¹. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár I.* – 1997, 256.
- 4². Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár II.* – 1997, 257-602.
- 4³. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár III.* – 1998, 603-968.
- 4⁴. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár IV.* – 1998, 969-1396.
- 4⁵. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár V.* – 2000, 1397-1746.
- 4⁶. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VI.* – 2000, 1747-2276.
- 4⁷. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VII.* – 2001, 2277-2639.
- 4⁸. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VIII.* – 2001, 2640-3005.
- 4⁹. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár IX.* – 2001, 3006-3332.
5. A.A. Savatkova: *Gornoe narečie marijskogo jazyka.* – 2002, 292
6. Beke-szimpózium. – 2004, 123

VII. FOLIA BALTICA (ed. János Puszta)

1. Nītiņa, Daina: *Könyv a lett nyelvről.* – 1998, 162.
2. *A magyar államiság ezer éve – Ungaru valsts tukstosgade. (Magyar-lett tudományos konferencia, Riga, 2001. október 11.). Szerk. Inga Klēvere és Puszta János.* – 2002, 89+92

VIII. MINORITATES MUNDI – LITERATURA (ed. János Puszta)

- A.H. Tammsaare: *Juudit * Judit. Ford. Bereczki Gábor.* – 1999, III + 2x92
- *Harangok halk kondulása * Kellade hellus. Huszadik századiészti líra.* – 2000, IX + 2x350 + 50
- *Mentem eprészni erdőre, áfonyázni rengetegbe * Läksin puolahan metsälle, muulle maalle mustikalle (karjalai, inkeri és finn balladák)* - 2000, 246
- *Kalevala. Ford. Sente Imre. Illusztrálta Masszi Ferenc* - 2001, 361
- *Pet Persut: Kytty süän * Hangyalagzi. Ford. Puszta János. Illusztrálta Masszi Ferenc* 2001, 2x41 + II
- *Majd' minden szó feledésbe merült * Unohtuivat miltei kaikki sanat. Inkeri finn líra. Ford. Fábián László és Puszta János. Illusztrálta Masszi Ferenc* - 2002, 2x62 + X
- *Bábjából kielő pillangó * Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észti roved-prózából.* – 2002, 2x210, VII-XVII, 14
- *A képzelet tájai * Mielen maastoja. Válogatás a legújabb finn lírából.* – 2002, 2x59 + II
- *Mókuserék * Oravanpyörä. Válogatás a legújabb finn novellairodalomból.* – 2002, 2x105 + II
- *Aarne Puu: Papírvilág * Paberist maailm. Fordította Csire Márta és Puszta János* – 2003, 2x47
- *Mehis Heinsaar: Härra Pauli kroonikad * Pál úr krónikái.* – 2004, 2x111
- *Asalcsi Oki: Miért hallgat az udмурт nõ? – Малы шын улэ удмурт нылышко? Fordította Bede Anna* – 2004, 2x38 + VII
- *Jurij Vella: Fehér kiáltások.* – 2004, 148
- *Vjacseszlav Ar-Szergi: Lepkelelkek * Уй вадьсын – Бобылиос. Fordította Kozmács István* – 2005, 171

- Ronalds Briedis: *Slēptā kamera * Rejtett kamera. Szombathely 2005, 2x60*
- *Post modern (modernais pasts) * Post modern (modern posta). Válogatás a legújabb lett lírából. Szombathely 2005, 2x60*
- *Пизелонь каумаз – Berkenyekoszorú. (Válogatás a legújabb mordvin lírából). Fordította Fábián László és Pusztay János. Szombathely, 2006, 2x84*
- *Ei kaadu! – Nem bukik el! (Finn költőknek az 1956-os farradalom tiszteletére írott versei). Fordította Fábián László és Pusztay János. Szombathely, 2006, 2x48*

IX. hEURéka (ed. János Pusztay)

1. *Pekka Kujasalo: Finnország és az EU. 2003*
2. *Ojārs Kalniņš: A szovjet örökség felszámolása a lett oktatásban. 2004*
3. *Andris Ozols: Üzleti lehetőségek Lettorszáiban. 2004*
4. *Az észti nyelv stratégiája 2005-2010. 2005*
5. *Köztársasági elnökök a lett-magyar kapcsolatokról. 2006*

X. Terminologia et Corpora (ed. János Pusztay) (*joint series of the Department of Applied Linguistics and the Department of Uralic Studies*)

1. *European profiles of language policy. – Szombathely, 2003 [2004], 91*
2. *Вопросы терминологии в финно-угорских языках Российской Федерации – Terminology issues in the Finno-ugric languages of the Russian Federation. – Szombathely, 2003, 137*

XI. Terminologia et Corpora – Supplementum (ed. Ágota Fóris & János Pusztay) (*joint series of the Terminology Innovation Centre and the Department of Uralic Studies*)

1. *Utak a terminológiához. – Szombathely, 2006*

XII. EUVocS [EU-Vocabularium Savariense] (ed. János Pusztay)

- Barabás István: Angol-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 141
- Csúry Andrea - Csúry István: Francia-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 168
- Pusztay János: Német-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 258
- Pusztay János: Finn-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 294
- Sciacovelli, Antonio: Olasz-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 227
- Pusztay János - Rüütmaa, Tiina: Észt-magyar szójegyzék az EU Észtországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1999, 345
- Babos Krisztina: Portugál-magyar, Magyar-portugál szójegyzék az Európai Bizottság Magyarországról írt véleményéhez. Szombathely, 2004, 184

From the Series of the Savaria University Press (Szombathely)

XIII. LEXICA SAVARIENSIA (ed. János Pusztay)

1. Anu NURK – PUSZTAY János: *Észt-magyar kisszótár*. – 1993, 324
2. PUSZTAY János – Tiina RÜÜTMAA: *Magyar-észt kisszótár*. – 1995, 547
3. Tiina RÜÜTMAA: *Észt-magyar társalgás*. – 1998, 195
4. Inga KLÉVERE: *Lett-magyar társalgás*. – 2000, 221
5. KOZMÁCS István: *Udmurt-magyar szótár*. – 2003
6. MÉSZÁROS Edit – Raisza SIRMANKINA: *Erza-mordvin–magyar szótár*. – 2003
7. MOLNÁR Judit: *Moksa-mordvin–magyar szótár*. – 2003
8. KUZNETSOV, Nikolay: *Komi-magyar szótár*. – 2003, 199
9. PUSZTAY János: *Nyenyec-magyar szótár*. – 2003, 387
10. KUZNECOVA, Margarita: *Mari–magyar szótár*. – 2003, 272
11. NITINJA, Daina: *Lett-magyar kisszótár*. 2004, 362

XIV. BERNSTEINSTRASSE (ed. János Pusztay)

1. *Das sprachliche Bild der Bernsteinstraße-Region (Proceedings of the conference held in September 1993 in Szombathely)* – 1994, 132
2. *SCLOMB und Mittel-Europa (Proceedings of the conference held in August 1995 in Szombathely)* – 1996, 114
3. Rechnitzer, János: *Die Charakteristiken des Übergangs in der Regionalstruktur Ungarns*. – 1999, 80

XV. MINORITATES MUNDI (ed. János Pusztay)

1. Pusztay János: *A szőlőkupok*. – 1994, 194
2. Kerecsi Ágnes: *Az udmurtok*. – 1999, 250

SZERKESZTÉSI ÚTMUTATÓ A

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

CÍMŰ SZOROZAT SZERZŐI SZÁMÁRA

Formai követelmények:

- Betűtípus és nagyság: Times New Roman 11
- Sortávolság: pontosan 15 pont
- Főcím középre zárva: félkövér (bold), nagybetű Times New Roman 12-es
- Szerző neve középre zárva: nagybetű Times New Roman 12-es
- Szerző e-mail címe középre zárva: kisbetű Times New Roman 11-es
- Első (1.) címfokozat: félkövér (bold), 11-es
- Második (1.2) címfokozat: kurzív (italic), 11-es
- Harmadik (1.2.1) címfokozat: normál, 11-es
- Értelmi kiemelések: félkövér (bold)
- Nyelvi példák szövegen belül: kurzív (italic)
- Kiemelés nyelvi példákon belül: kurzív és félkövér (italic, bold)
- Könyvcím vagy folyóiratcím szövegen belül: kurzív (italic), nem kell lefordítani.

Hivatkozás a folyamatos szövegen belül:

- ha általában hivatkozunk: szerző (kiskapitális betűtípus) és évszám (ORSZÁGH 1966)
- ha szó szerint idézünk, a szerző neve után következzen az évszám, majd az oldalszám (ORSZÁGH 1966:5).

Idézés:

- az idézett szöveg idézőjelbe kerüljön, és a 40 szavas idézetnél nagyobb terjedelmű szöveget különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról 1 cm-t húzzuk be,
- teljes szótári szócikk idézése esetén a szócikket különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról 1 cm-t húzzuk be,
- szöveg (pl. teljes szótári szócikk) beszakkelezése esetén ügyeljünk a felbontás nagyságára, hogy nyomtatásban is olvasható legyen a szöveg.

Hivatkozás feloldása az irodalomban:

- a hivatkozások a szerzők vezetékeve szerint betűrendben kövessék egymást (nem kell számozni),

- az irodalomjegyzék (*IRODALOM*) csak azokat a szerzőket tartalmazza, akikre a szövegben utalás történt,
- a nyelvi és szótári adatok forrását külön irodalomjegyzékben kell közölni (*FORRÁSOK*),
- az irodalom és a források balról 0,4-es függő behúzással készüljenek.

A könyvek adatai az irodalomban:

- a szerző vezetékneve kiskapitálissal, majd keresztnéve, ezután jön az évszám zárójelben, utána kettőspont, az évszám után következik a cím, ha önálló mű címe, akkor kurziválva, a könyv címe után következik – ha sorozatban jelent meg a kötet, a sorozat megnevezése, majd a megjelenés helye, utána kettősponttal elkülönítve a kiadó: PUSZTAY János (2006): *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban.* – A Magyarságkutatás könyvtára XXVIII. Budapest: Teleki Alapítvány
- ha két szerző van: KLAUDY Kinga – BART István (2003): *EU fordítóiskola. Európai uniós szövegek fordítása angolról magyarra.* Budapest: Corvina

A folyóiratcikkek adatai az irodalomban:

- ha folyóiratban jelent meg a tanulmány, akkor nem a tanulmány címét kell kurziválni, hanem a folyóirat címét, továbbá fontos megjelölni az évfolyamot, a számot és a pontos oldalszámot: BALASKÓ Mária (2000): Számítógép és lexikográfia. *Modern Nyelvoktatás* 6/4: 29-40.

A tanulmánygyűjtemények vagy konferenciakötetek adatai az irodalomban:

- ha tanulmánygyűjteményben jelent meg a cikk, meg kell jelölni a tanulmánykötet címét (előtte – In:), és a szerkesztőt vagy a szerkesztőket utána zárójelben (ed.), (eds.), (Hrsg.), (szerk.), és fontos megjelölni a tanulmány oldalszámát a kötetben belül: ZAUBERGA, Ieva (2005): *Handling Terminology in Translation.* – In: KÁROLY-FÓRIS (eds.): 107-116.
- a hivatkozott tanulmánykötet részletes adatai külön legyenek feltüntetve: KÁROLY Krisztina – FÓRIS Ágota (eds.) (2005): *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klaudy.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Elhangzott (írásban nem megjelent) konferencia-előadás adatai az irodalomban:

- ebben az esetben a szerző neve, az évszám, és az előadás címe után írjuk azt, hogy Elhangzott: ... és ezután következzenek a konferencia adatai a következő sorrendben: a konferencia címe, rendező intézménye,

helye és ideje: PAJZS Júlia (2001): *A korpuszalapú szótárírás alternatívái*. Elhangzott: XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2001. április 17-19.

Lábjegyzetek:

- a tanulmány tartalmi részéhez kapcsolódó megjegyzéseket *lábjegyzetben* közöljük.

Ábrák, táblázatok:

- az ábrákat és táblázatokat folyamatosan számozzuk (*1. ábra, 1. táblázat*), és lássuk el önálló címmel: *1. ábra: Shannon–Weaver beszédmodell*; a címet és a számot az ábra vagy táblázat fölött középen helyezzük el.

Absztakt (idegennyelvű összefoglaló)

- A tanulmány címe és 6-10 soros összefoglalója angol nyelven.